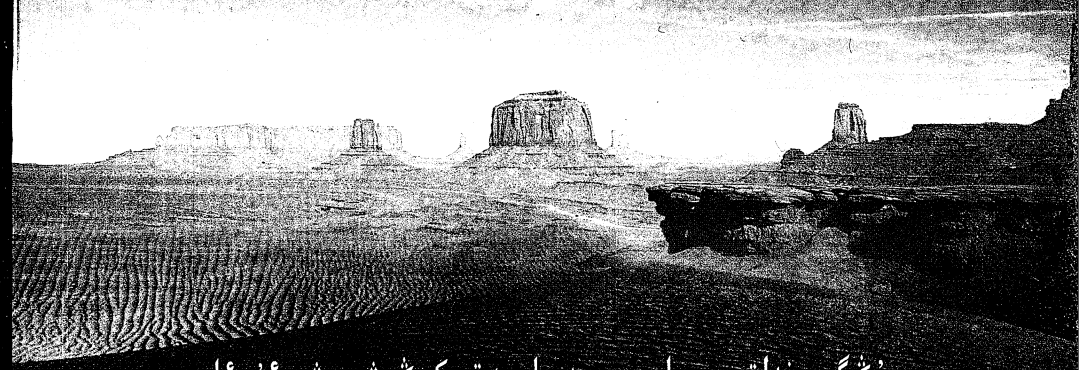
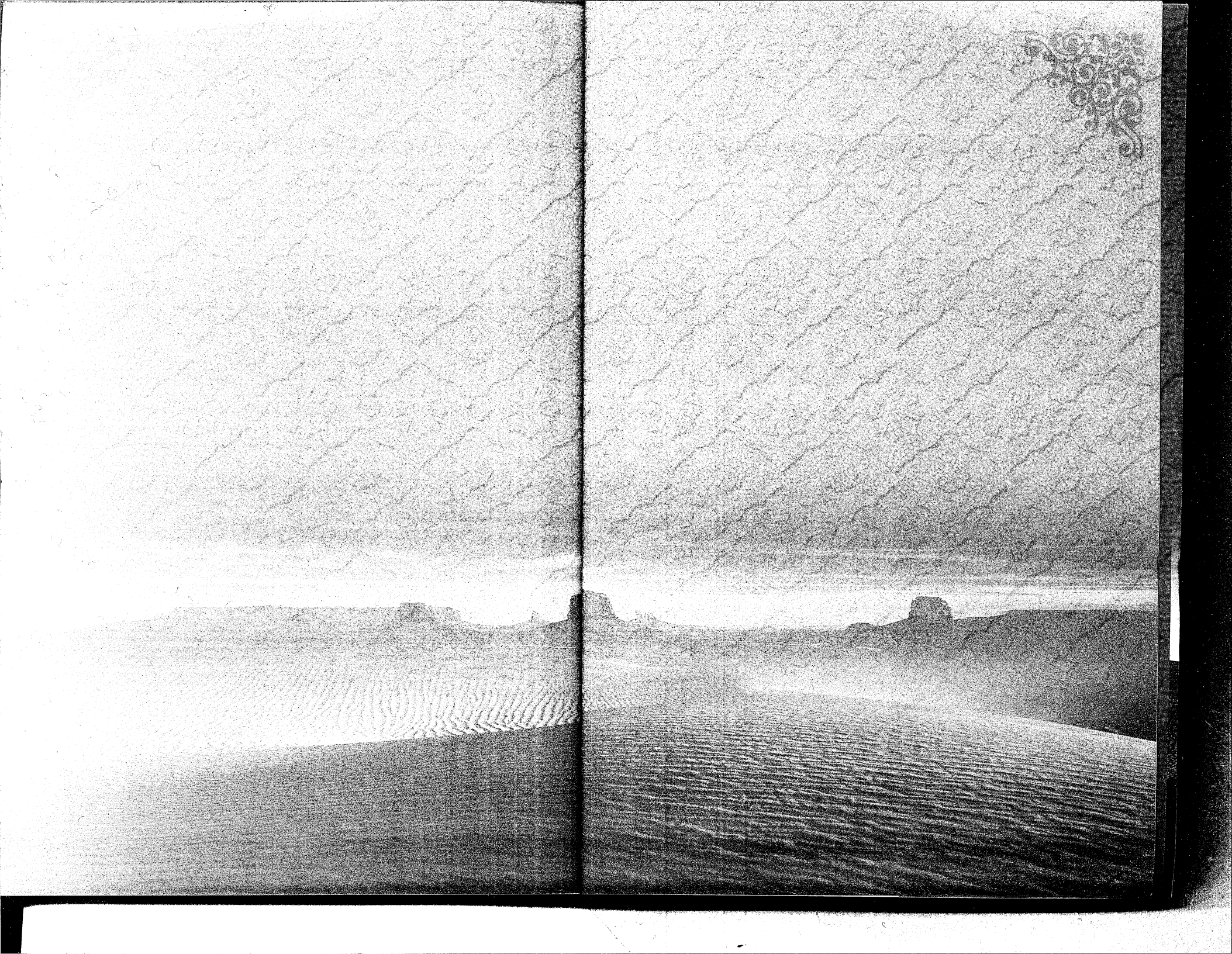
شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(50)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

50 - سان

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزىدى

مەسلىھەتچى:	ئايۇپ تېيىپ
تەھرىر ھەيئىتى مۇدىرى	ۋاھاب ئازامەت
تەھرىر ھەيئىتى مۇئاۋىن مۇدىرلىرى:	ئابدۇقادىر مەجىن، لىۋ چاڭمىڭ لى ۋېيچىڭ، ئەي جىڭشۇن
تەھرىر ھەيئەتلىرى:	ۋاھاب ئازامەت، ئابدۇقادىر مەجىن، لىۋ چاڭمىڭ، لى ۋېيچىڭ، ئەي جىڭشۇن، ئەركىن ئىبرا-ھىم، قاباي ماتاي، تاڭ يىگەي، ياڭ نەيچۇ، سۇي شۇجيې، تۇنا، تۇرغۇن ئۆمەر
ماقالە بېكىتكۈچى:	ۋاھاب ئازامەت، ئەي جىڭشۇن

باش مۇھەررىر:	تۇرغۇن ئۆمەر
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:	گو شياۋلىن
مۇھەررىرلەر:	شاڭ لى، جەزىرە مۇقامەتۇللا، لى يۈنلۇ
جاۋابكار مۇھەررىر، كوررېكتور:	تۇرغۇن ئۆمەر، تۇرغۇن ئابدۇ-ئەزىز (تەكلىپلىك)

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (50)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزىدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي يىكەنكۆل يولى 135 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830063

ئۈرۈمچى شىنخۇا باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830002
132 مىللىمېتىر، چوڭ 32 فورمات، باسما تاۋاق 8
2008 ـ يىل 12 ـ ئايدا بېسىلدى
تىراژى: 1 ～ 1200
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىچكى ماتېرىياللارنى بېسىشقا
رۇخسەت قىلىش ئىجازەت نومۇرى (2008) 252

مۇندەرىجە

مەن 1949 ـ يىلى تېيەنئەنمېن راۋنقىدا دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتناشقان ..... غوجى ئەخمەت ئابلايوف (1)
مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەمەلىيىتى ..... چى ژېنلى (18)
قوماندان ژاك جېنغا رۇس تىلى تەرجىمانى بولغان كۈنلەر ..... شۇ مۇتۇك (65)
50 ـ يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ بانكا خىزمىتى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... (90)
قەشقەردىكى «بەشكە قارشى» ھەرىكەت توغرىسىدا ئەسلىمە ..... نيۇ چيىي (127)
باشئەگىم دىيارىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى سانىيە قادىر توغرىسىدا ..... ئىسمائىل ئاپپاق (140)
1962 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بورتالادا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار ..... قۇربان داۋۇت (156)
ھېسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ چاقچاقچىلىق ھاياتى ..... ئەكبەر قادىر (164)
ئىلىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كىنو ئىشلىرى توغرىسىدا ..... خەپىز ساتتار سالىھ (184)
ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئىنقىلابىي ھاياتىم ۋە كەچۈرمىشلىرىم ..... ئابدۇللا تۆمۇر (193)

يورۇقشاش دەريا سىنىڭ ئۆتمۇشى ۋە بۈگۈنى .....
..... ز. ئى. كازم (215)
غۇلجا تېببىي مەكتەپنىڭ بارلىققا كېلىشى .....
..... ئە. سەئىدى (227)
چۆلگە ئاققان شەربەت..... يۈسۈپجان ئەيسا (235)

مەن 1949 - يىلى تېيەنئەنمېن راۋىقىدا دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتناشقان

غوجى ئەخمەت ئابلايوف

1949 - يىلى 1 - ئۆكتەبىردە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ بېيجىڭدا مىسلى كۆرۈلمىگەن داغدۇغىلىق دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مەن ئەينى چاغدا مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ كاتىپى بولۇپ شەرەپ بىلەن تېيەنئەنمېن راۋىقىغا چىقىپ ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتناشقان.

ئايلار يىللارنى قوغلاپ 57 يىل ئۆتۈپ كەتتى. لېكىن ئەشۇ چاغدىكى مەنزىرىلەر ھېلى بولغاندەكلا كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

مەن 1927 - يىلى 5 - ئايدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن قەشقەر پېداگوگىكا مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. كېيىن ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا 1944- يىلى شىنجاڭ ساقچىلار مەكتىپىنىڭ تەرجىمانلىق سىنىپىغا ئىمتىھان بېرىپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئوقۇدۇم. ئەينى چاغدا دادام ئابلا ئاخۇن غۇلجا، تارباغاتاي تەرەپلەردە تىجارەت قىلاتتى. ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ مېنى يېنىغا كېلىپ تىجارەتكە يارەدەم بېرىشىمنى تەلەپ قىلدى. مەن شۇ يىلى 12 - ئايدا غۇلجىغا بېرىپ

غۇلجا، قورغاس تەرەپلەردىكى تۇغقانلار بىلەن تونۇشتۇم. ئۇ- زۇن ئۆتمەي دادام قازا قىلىپ كەتتى. 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئازادلىق ئارمىيىسى قورغاسنى ئازاد قىلدى. 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قورغاس ناھىيىسىدە خىزمەت قىلىدىغان تۇغقىنىم مىرزا ئەخمەت مېنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كاتىپلىق قىلىشقا تونۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن مەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان بولدۇم. كېيىنچە ئىلگىرى - ئاخىر بو- لۇپ سۈيدۇك، غۇلجا قاتارلىق جايلارنىڭ ھۆكۈمەت، سوت، ساقچى قاتارلىق ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلدىم. شۇ چاغلاردا مەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ياشلار تەشكىلاتىغا قاتنىشقان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئىلى ۋىلايىتى ساقچى ئىدارىسىدا رازۋېدچىك بولۇپ ئىشلىدىم.

ئېسىمدە قېلىشچە، 1949 - يىلى يازدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋەكىلى دېگى لىچۇن موسكۋادىن قايتىشىدا ئالمائا- تا ئارقىلىق غۇلجىغا كېلىپ ماۋجۇشىنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان خېتىنى ئالغاچ كەلگەن ئىكەن. ماۋجۇشى خېتىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان يېڭى بىر نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىگى يىغىنىغا ۋەكىل ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلغان ئىكەن ھەم ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا يۇقىرى باھا بەرگەن ئىكەن.

شۇ يىلى، ئېھتىمال 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بولۇشى مۇمكىن. ئىلى ۋىلايىتى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى نەبىجان مېنى ۋە مەن بىلەن بىللە ئىشلەيدىغان شىبە مىللىتىدىن بولغان دې لىن ئىككىمىزنى ئىشخانىسىغا چاقىردى. ئۇ بىرگە «مۇھىم ۋەزىپە بار، ئىككىڭلار كەچتە مېنىڭ ئۆيۈمگە بېرىڭلار» دېدى. ئۇ يەنە بىرگە ساقچى كىيىمىنى سېلىۋېتىپ كاستۇم - بۇرۇلكا

كىيىپ، گالىستۇك تاقاپ، تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئېلىۋې- لىشىمىزنى، بۇ ئىشنى قەتئىي مەخپىي تۇتۇشىمىزنى تاپىلىدى. مەن ناھايىتى ھەيران قالدىم. بىز نەبىجاننىڭ ئۆيىگە بارغاندىن كېيىن ئۇ بىرگە ئىش ئورۇنلاشتۇرماي ئۆيىدە قالدۇرۇپ چە- قىپ كەتتى. بىز ئۇنىڭ ئۆيىدە بىر كېچە قوندۇق. ئەتىسى ئۇ كەلگەندە بىز ئۇنىڭ گۇللۇكدە پاراڭلىشىپ تۇرغان ئىدۇق. ئۇ بىزنىڭ يېنىمىزغا كېلىشى بىلەن تەڭ بىر ئايروپىلان ئۇچۇپ ئۆتتى. بىز ئۇنىڭ «ئايروپىلان كېلىپ بوپتۇ» دېگەن گېپىنى ئاڭلىدۇق. بىراق، ئۇ ئايروپىلان ئەمدى كەلدى، ئەگە بارىدۇ، ئېيتىپ بەرمىدى. ئۇ بىزنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باش قوماندانى لېسكىننىڭ ئۆيىگە ئايرىم - ئايرىم بېرىشىمىزنى تاپىلىدى. دې لىن ئالدىدا، مەن كەينىدە مۇئەييەن ئارىلىق قويۇپ پىيادە لېسكىننىڭ ئۆيىگە باردۇق. لېسكىننىڭ ئۆيىگە بارغاندىن كېيىن بىز بۇ يەردە ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ كىچىك ماشىنىسىنىڭ كىرىپ چىقىۋاتقانلىقىنى، ھەتتا بىر چوڭ ماشىنىنىڭ كىرگەنلىكىنىمۇ كۆردۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن نەبىجان بىزنى مېھمانخانىغا باشلىدى. بىز مېھمانخانىدا سەيپە- دىن ئەزىزى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ئالىمجان، ئۇرۇمچى تەرەپتىن كەلگەن يەر ئاستى تەشكىلات «كۆرەش گېزىتى» نىڭ ئەزاسى تۇجى قاتارلىق- لارنى كۆردۇق. نەبىجان بىرگە: «ھازىردىن باشلاپ سىلەر باشلىقلار بىلەن بىرگە بولىسىلەر» دېدى. ئاندىن سەيپىدىن ئەزىزگە بىزنى تونۇشتۇرۇپ: «بۇلارنىڭ بىرسى سىزنىڭ تەر- جىمانىڭىز، بىرسى كاتىپىڭىز بولىدۇ» دېدى. مەن شۇ چاغدىلا سەيپىدىن ئەزىزگە كاتىپ بولىدىغانلىقىمنى ئۇقتۇم. لېكىن ئەگە بارىدىغانلىقىمىزنى بىلمىدىم. گۇگۇم چۈشۈشتىن بۇرۇن

بىزنى ھېلىقى قارا ماشىنغا چىقىرىپ قويدى. بىز بېشىمىزنى لۆڭگە بىلەن ئوراپ كوزۇپ ئىچىدە قىمىر قىلماي ئولتۇردۇق. يېرىم سائەتتىن كېيىن غۇلجا ئايرودرومىغا يېتىپ كەلدۇق. ماشىنا ئۇدۇللا ئايروپىلاننىڭ ئاستىغچە كەلدى. بىز ماشىنىدىن چۈشكەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئەمەلدارى لىسۇفنى كۆردۇق. ئۇ: «مەن ستالىننىڭ ۋە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سىلەرنى چېگرادىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا مەسئۇل بولۇپ كەلدىم» دېدى.

بىز ماشىنىدىكى نەرسىلەرنى چۈشۈرۈپ ئايروپىلانغا قاچىلىدۇق. بىردەمدىن كېيىن سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار ئايروپىلانغا چىقتى. ئايروپىلان ئىچى كاتتا بېزەلگەنىكەن. سوۋېت تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مولوتوفنىڭ مەخسۇس ئايروپىلانى ئىكەن. ئايروپىلاندا سەيپىدىن ئەزىزى بىزگە: «بېيجىڭغا بارىمىز» دېدى. بېيجىڭغا بارىدىغانلىقىمىزنى ئۇقۇپ مەن بەك خۇشال بولۇپ كەتتىم. چۈنكى ئۇ مەن ئارزۇ قىلىۋاتقان ئازادلىق ئارمىيە تۇرىدىغان جاي ئىدى. ئايرو-پىلان ئۇچۇشقا تەمشىلىۋاتقاندا توساتتىن ھاۋا بۇزۇلۇپ تۇمان پەيدا بولدى. ئارقىدىنلا بوران چىقىپ قۇم - شېغىللار ئايروپىلان دېرىزىسىگە ئۇرۇلغىلى تۇردى. سەيپىدىن ئەزىزى بىر ئاز ئىككىلەنگەندىن كېيىن «ئەتە ماڭايلى» دەپ قايتىپ كەتتى. بىز ئايروپىلاندا قالدۇق.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تاڭ سەھەر سائەت 6 بىلەن بىز ئولتۇرغان ئايروپىلان غۇلجا ئايرودرومىدىن ئۇچىتى. تاڭ يورۇشى بىلەن قۇياش نۇرى دېرىزە ئەينىكىنى چاقنىتىشقا باشلىدى. بىز كۆك ئاسمانىنى، ئاپئاق بۇلۇتلارنى، تاغ

- دەريالارنى كۆردۇق. بۇ مېنىڭ تۇنجى قېتىم ئايروپىلانغا ئولتۇرۇشۇم ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بېيجىڭغا بىرىنچى قېتىم بېرىشىم بولغاچقا كۆڭلۈم بەك خۇشال ئىدى. بىراق سەيپىدىن ئەزىزى دېرىزىدىن سىرتقا قاراپ كۆڭلى بىئارام بولۇپ كۆزىگە لىق ياش ئالدى. بىز: «باشلىق، نېمە بولدى؟» دەپ سورىدۇق. سەيپىدىن ئەزىزى بېشىنى ئاستاغىنە چايقاپ قويۇپ: «بىزنىڭ داھىمىز ئەخمەتجان قاسىمى قۇربان بولدى!» دېدى ئېچىنىشلىق ئاۋازدا. «نېمە؟» بىز ھەيران قالدۇق. ئۇ: «ماۋجۇشى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ مەملىكەتلىك 1 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشقانىدى. ئەسلىدە «22 - ئاۋغۇست» ۋەقەسىدىن كېيىن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىدىن ئۇچ كىشىلىك ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنىغا قاتناشقانىدى. سەيپىدىن ئەزىزى ئۆمەك باشلىقى، ئالىمجان بىلەن تۇجى ئۆمەك ئەزاسى ئىكەن. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن مېنى كاتىپ، دې لىننى تەرجىمان قىلىپ بەلگىلەپتىكەن. ئايروپىلان ئىچى سوۋكۇتكە چۆمدى. ھەممەيلەن كۆز يېشى قىلىشتۇق. مەن مۇشۇ چاغدا بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزنىڭ مۇھىملىقىنى ئاندىن چۈشەنگەن بولدۇم. بىر تەرەپتىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ۋاپاتىغا قاتتىق قايغۇرسام، يەنە بىر تەرەپتىن زىممىمىزگە ئالغان ۋەزىپىدىن خۇشال بولدۇم.

ئايروپىلان بىر سائەتتىن كۆپرەك ئۇچقاندىن كېيىن ئالما-
ئاتا ئايروپورتىغا قوندى. بىز چىملىقتا ئەتىگەنلىك تاماق يې-
دۇق. يەنە 10 نەچچە سائەت ئۇچقاندىن كېيىن سىبىرىيىنىڭ
چىتا شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردىن سوۋېت تەرەپ
بەلگىلىگەن مەخسۇس پويىز بىلەن يولغا چىقتۇق. يولداش لې-
سۇق شەرقىي شىمالغا كەلگۈچە بىزگە ھەمراھ بولدى. پويىز
شەرقىي شىمالغا كەلگەندە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى مەخ-
سۇس ئەۋەتكەن يولداشلار، يەرلىكتىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت،
ئارمىيىدىكى رەھبىرىي يولداشلار ۋە ئامما يولىنىڭ ئىككى ياقا-
سىدا تۇرۇپ بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى. يولداش لىسوف شۇ
يەردىن قايتىپ كەتتى. سەيپىدىن ئەزىزى ئۇنىڭغا رەھمىتىنى
بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بىر دانە ئالتۇن قەلەم تەقدىم قىلدى.
13 ـ چېسلا شېنياڭغا كەلدۇق. شەرقىي شىمالدىكى پارتىيە،
ھۆكۈمەت، ئارمىيە مەسئۇللىرىدىن ۋۇشيۈچۈەن قاتارلىق رەھ-
بەرلەر ئالدىمىزغا چىقىپ قارشى ئالدى. شېنياڭدا بىر كۈن
ئارام ئېلىپ، شەھەر مەنزىرىسى، داڭلىق ئاسار ئەتىقە ئورۇنلە-
رىنى زىيارەت قىلدۇق. كەچتە شەرقىي شىمال ھەربىي كومىتې-
تىدىكى مەسئۇل يولداشلاردىن گاۋگاك، لى فۇچۈن قاتارلىق
يولداشلار كەچلىك زىياپەت بەردى. مەملىكەتلىك سىياسي كې-
ڭەش يىغىنىنىڭ تەييارلىق ئەھۋالىدىن دوكلات بېرىپ: «بېي-
جىڭ شىنجاڭلىق ۋەكىللەرنى ساقلاۋاتىدۇ» دېدى.

9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى بىز بېيجىڭ ۋوگزالىغا يېتىپ
كەلدۇق. يېڭى بىر نۆۋەتلىك سىياسي مەسلىھەت كېڭىشى
يىغىنىغا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ باش كاتىپى لىن
بوچۇ ۋە بېيجىڭ شەھىرىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە مەس-
ئۇللىرى، يىغىنغا قاتناشقىلى كەلگەن باشقا ئاز سانلىق مىللەت

ۋەكىللىرى ئالدىمىزغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. لىن بوچۇ پويىزغا
چىقىپ قارشى ئالدى ۋە «ئاخىرى يېتىپ كەلدىڭلار، تەييارلىق
خىزمىتى ئاخىرلاشتى، ماۋجۇشى سىلەرنى ساقلاۋاتىدۇ، كۆپ-
چىلىك سىلەرنى ساقلاۋاتىدۇ» دېدى. بىز ماشىنا بىلەن ئاز
سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرى چۈشىدىغان مېھمانخانىغا كېلىپ
ئورۇنلاشتۇق. 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يىغىن تەييارلىق كومې-
تېتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى يولداش چې يەنمىڭ مېھمانخانىغا
كېلىپ مۇئاۋىن رەئىس جۇ ئېنلەينىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى ھەم-
دە: «ئەتە چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە يولداش جۇ ئېنلەي
سىلەر بىلەن كۆرۈشىدۇ» دېدى.

سائەت دەل 5 تە ماشىنا بىزنى يولداش جۇ ئېنلەينىڭ ئىش
بېجىرىش ئورنىغا ئەكەلدى. ئىشىك ئالدىدا ساقلاپ تۇرغان
يولداش چې يەنمىڭ قوبۇلخانىغا باشلاپ كىردى. ئۇزۇن ئۆتمەي
ناھايىتى ئاددىي كىيىنگەن بىر يولداش سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ
ئالدىغا كېلىپ، خۇش تەبەسسۇم بىلەن قول ئۇزىتىپ: «سىز
يولداش سەيپىدىن بولامسىز؟ ياخشىمۇسىز؟ مەن جۇ ئېنلەي
بولىمەن» دېدى. سەيپىدىن ئەزىزى ۋە بىز بىر قانچىمىز ئالدى-
مىزدىكى بۇ ئاددىي كىيىنگەن ۋە ئاددىي خىزمەتچىدىن پەرقى
يوق كىشىنىڭ جۇ ئېنلەي ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ دەرھال ئورنى-
مىزدىن تۇردۇق. يولداش جۇ ئېنلەي ھەممىمىزنى ئولتۇرۇشقا
تەكلىپ قىلىپ، ئالدى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يول-
داشلارنىڭ ئايروپىلان ۋەقەسىگە ئۈچرىغان ئىشنى تىلغا ئېلىپ
بۇ بىر كېلىشمەسلىككە چوڭقۇر قايغۇردى. ئۇ مۇنداق دېدى:
«بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ماۋزېدۇڭ، جۇدې، لیۇشياۋچى قاتار-
لىق مەركىزىي كومىتېتتىكى رەھبىرىي يولداشلار قاتتىق قاي-
غۇردۇق. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان چوڭ

بىر يوقىتىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۈچۈنمۇ چوڭ يوقىتىش بولدى. سىلەر ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن بىزگە ۋاكالىتەن ھال سوراپ قويۇڭلار». ئۇ سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن سەممىي سۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن ئالمجان، تۇجىلار بىلەنمۇ سەممىي سۆزلەشتى. ئۇ يەنە خىزمەتچى خادىملاردىن دې لىن ۋە مەن بىلەنمۇ سەممىي سۆزلەشتى. جۇ ئېنلەي ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى يولداشلار ئىچىدە مېنىڭ ئەڭ كىچىكلىكىمنى كۆرۈپ: «سىز ھەقىقەتەن ياش ئىكەنسىز» دېدى. ئۇنىڭ ئادەمگە يېقىملىقلىقى بىز ھەممىمىزنىڭ بۇ ئۇلۇغ زاتقا بولغان ئىززەت ـ ھۆرمىتىمىزنى ئاشۇرۇۋەتتى.

سائەت 6 بولغاندا كۈتۈۋېلىش زىياپىتى باشلاندى. بىز ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى كۈتۈۋېلىش زالىغا كەلدۇق. يولداش جۇ ئېنلەي بىز شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى يولداشلارنى باشقا ۋەكىللەرگە تونۇشتۇردى. ئاندىن كۆپچىلىكنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. جۇ ئېنلەي، ۋۇ لەنفۇ، سەيپىدىن ئەزىزلەر بىر شىرەدە ئولتۇردى. زىياپەت داۋامىدا يولداش جۇ ئېنلەي بىر قانچە قېتىم شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۈچۈن كۆتۈرەيلى دېدى. زىياپەت ئىككى سائەتتىن ئارتۇقراق داۋاملاشتى. كەيپىيات شۇنچە قىزغىن، شۇنچە يېقىملىق بولدى. مېنىڭ ئېسىمدىن چىقمايدىغىنى شۇ بولدىكى، ئۆمرۈمدە بۇنداق كاتتا زىياپەتكە قاتنىشىپ باقمىغاچقا، قورۇنۇپ، تەمتىرەپ قالدىم بولغاي، چوكىنمۇ تۇزۇك تۇتالماي، قورۇمىلارنىمۇ قەسالمىدىم. بۇنى يولداش جۇ ئېنلەي كۆرۈپ قاپتۇ، ئۇ ئاتايىن يېنىمغا كېلىپ چوكىنى قانداق تۇتۇشنى ئۆگەتتى، ماڭا قورۇما ئېلىپ بەردى. زىياپەت ئاخىرلاشقاندا يولداش جۇ ئېنلەي سەيپىدىن ئەزىزگە: «ئەتە، يەنى 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ماۋجۇشى

شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكىلەر بىلەن كۆرۈشىدۇ» دېدى.

بىز 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىنىڭ كېلىشىنى، بۇرۇنراق ماۋجۇشىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىۋاتقىنىمىزدا ئويلىمىغان يەردە ماۋجۇشى بىز بىلەن كۆرۈشتى. 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جۇڭنەنخەيدە ۋەكىللەرگە «ياۋا چوشقىزارلىق» دېگەن تىياتىرنى قويۇپ بەردى. بىز شىنجاڭلىق ۋەكىللەرنى ئالدىنقى رەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرغانىكەن. دې لىن تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. ئارىلىقتا ئارام ئالىدىغان چاغدا تۇيۇقسىز يولداش جۇ ئېنلەي ئالدىمىزدا پەيدا بولۇپ قالدى. بىز خۇشاللىقىمىزدىن ئورنىمىزدىن تۇرۇشتۇق. ئۇ ھەممىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۇپ بولغاندىن كېيىن سەيپىدىن ئەزىزگە: «سىلەر سەھىنىڭ بۇ چېتىغا كېلىڭلار» دېدى. بىز سەھىنىڭ بىر چېتىغا بارساق بىر ئىشىك ئېچىلىپ بىر قانچە كىشى چىقىپ كەلدى. مەن ماۋجۇشىنىڭ سۈرىتىنى كۆرگەچكە بىر قاراپلا ماۋجۇشىنى تونۇۋالدىم. بىز ھەممىمىز ھاياجان ئىچىدە ئولۇشۇپلا باردۇق. ماۋجۇشى: «ياخشىمۇسىزلەر؟ جاپا چەكتىڭلار!» دېدى. جۇ ئېنلەي ھەممىمىزنى بىردىن ـ بىردىن ماۋجۇشىغا تونۇشتۇردى. ماۋجۇشى ھەممىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۇپ قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. دەل مۇشۇ چاغدا زال ئىچىدىكى چىراغ بىردىنلا يورۇپ كەتتى. ئويۇن كۆرۈۋاتقان ۋەكىللەر ماۋجۇشىنى كۆرۈپ چاۋاك چېلىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى. ئەسلىدە ماۋجۇشى شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى يولداشلارنىڭ ئويۇن كۆرگىلى كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئالدىن چىقىپ كۆرۈشۇپ قويۇشنى قارار قىلغان ئىكەن. بۇ مېنىڭ ئۆمرۈمدە ماۋجۇشىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈم بولغاچقا ئاجايىپ ھاياجانلىنىپ كەتتىم.

9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن بىز شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى بارلىق يولداشلار جۈملىنەيگە باردۇق. ماۋجۇشى فېڭزىيۈەندە بىزنى قوبۇل قىلماقچىكەن. بىزمۇ ئويلىمىغانكەنمىز. بارساق ماۋجۇشى، باش قوماندان جۇدې، لىيۈشياۋچى، جۇ ئېنلەي، لىن بوچۈ قاتارلىق مەركەزدىكى رەھبىرلىرى يولداشلار ئىشىك ئالدىدا بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. زالغا كىرگەندىن كېيىن تېخى ئولتۇرماستىنلا ماۋجۇشى قايغۇ بىلەن: «ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ۋەكىللىرى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىش سەپىرىدە بەختىمىزگە قارشى ئايروپىلان ۋەقەسىگە ئۇچراپ قازا قىلدى. بۇ بىر ئېچىنىشلىق ئىش بولدى. بۇ شىنجاڭ خەلقىگە بولغان يوقىتىش بولۇپلا قالماستىن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگىمۇ ئېغىر يوقىتىش بولدى. بىز ئۇلارنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرىمىز» دېدى. كۆپچىلىك سۈكۈتتە تۇرۇپ تەزىيە بىلدۈرگەندىن كېيىن ئاندىن ئولتۇرۇشۇپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراشتى. ماۋجۇشى ۋە باش قوماندان جۇدې قاتارلىق مەركەزدىكى رەھبىرلىرى يولداشلار شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى يولداشلارنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. سەيپىدىن ئەزىزى يولداش ئەخمەتجان قاسىمى، ئابباسوف قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇرباناللارنىڭ هايات ۋاقتىدىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇردى. سەيپىدىن ئەزىزى ماۋجۇشىغا مۇنداق دېدى: «پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ، ماۋجۇشىنىڭ بىزنى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلىشى شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىگە قىلغان غەمخورلۇقى، مەن شىنجاڭ خەلقىگە ۋاكالىتەن چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن. بىزنىڭ بۇنداق ئۇلۇغ دەۋر خاراكتېرلىك يىغىنغا قاتناشقانلىقىمىز،

جۈڭگو خەلقىنىڭ دۇنياغا جۈڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغانلىقىنى كۆرۈشىمىز بىز ئۈچۈن چوڭ شەرەپ».

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى باش قوماندان جۇدې بىز چۈشكەن مېهمانخانىغا كېلىپ سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن 2 سائەتتەك سۆھبەتلەشتى. ئۇ بىزگە جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتنى ئازاد قىلىش داۋامىدا قوشقان تۆھپىسىنى ۋە ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ئاساسلىق گېنېرالىرىنى تونۇشتۇردى. بولۇپمۇ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان باش قوماندان ۋاڭ جېننى ئالاهىدە تونۇشتۇردى.

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن جۈڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 ـ يىغىنى جۈملىنەخەيىنىڭ خۇەيرېنتاڭ زالىدا ئېچىلدى. ماۋجۇشى، باش قوماندان جۇدې رەئىس سەهنىسىگە چىققاندا پۈتۈن ۋەكىللەر ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇزۇنغىچە گۈلدۈراس ئالقىش ياڭراتتى ۋە شوئار توۋلىدى. يولداش جۇ ئېنلەي يىغىنىنىڭ تەييارلىق ئەهۋالىدىن دوكلات بەردى. يىغىن رەئىسلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ئىسىملىكىنى ئېلان قىلدى. ئۇ ۋەكىللەرنىڭ بىرەك ماقۇللىشىغا ئېرىشتى. سەيپىدىن ئەزىزى رەئىسلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىقىغا سايلىنىپ رەئىس سەهنىسىدىن ئورۇن ئالدى. جۇدې يىغىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلدى، مۇزىكا ئەتىرىتى «پىدائىيلار مارشى» نى ئورۇندىدى. سىرتتا 40 پاي هۆرمەت توپى ئېتىلدى.

يىغىننىڭ 2 ـ كۈنى يىغىن زالىدا كىشىنى هاياجانغا سالىدىغان بىر مەنزىرە بارلىققا كەلدى. يەنى سەيپىدىن ئەزىزى ماۋجۇشىغا ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىسى ۋە تونىنى تەقدىم قىلدى. ئۇ

ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشىگە دوپپا، تون تەقدىم قىلىدىغان ئۆرپ ـ ئادىتىنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، ماۋجۇشىدىن شىنجاڭ خەلقى تۇنقان بۇ سوۋغىنى قوبۇل قىلىشىنى ئۆتۈندى. ماۋجۇشى سەيپىدىن ئەزىزى تۇنقان دوپپا، تونىنى كىيگەندىن كېيىن پۈتۈن مەيداندىكى گۈلدۈراس چاۋاك تاكى سەيپىدىن ئەزىزى ئۆز ئورنىغا كېلىپ ئولتۇرغىچە داۋاملاشتى.

9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆيىگە ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ۋاكالىتەن يېغىنغا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە خەت يېزىلغان لەۋھەنى تەقدىم قىلدى. مەن بۇ لەۋھەنى ئۆز قولۇم بىلەن سەھنىگە ئېچىقىپ بەردىم.

9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جۇ ئېنلەي بىز شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆيىگىنىڭ ئالدىغا كېلىپ شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى، ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى. ئارقىدىنلا پۈتۈن يېغىن ئەھلىگە يەتكۈزدى. ۋەكىللەر ئىنتايىن خۇشال بولۇشۇپ ئالقىش ياڭراتتى. بىز شىنجاڭ ۋەكىللىرىمۇ ھاياجىنىمىزنى باسالماي قالدۇق.

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى يېغىنىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنى ئىدى. چۈشتىن كېيىن سائەت 2 يېرىمدا چوڭ يېغىن باشلاندى. ئالدى بىلەن مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكى ئوقۇپ ئۆتۈلدى. ماۋجۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىردەك ماقۇللاندى. ئاخىرىدا نامسىز بىلەت تاشلاش چارىسى ئارقىلىق سايلام ئېلىپ بېرىلدى. يېغىن ئارام ئېلىش ۋاقتىدا ۋەكىللەر تەپئەنمەن مەيدانىغا بېرىپ قەھرىمانلار خاتىرە مۇنارىنىڭ ئۇل بېسىش مۇراسىمىغا قاتناشتۇق. مۇراسىم ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يېغىن زالىغا قايتىپ كەلدۇق. يولداش لیۇشیاۋ-

چى سايلام نەتىجىسىنى ئېلان قىلدى. لیۇشیاۋچى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغانلىقىنى ئېلان قىلغاندا پۈتۈن مەيدانىدا ئۇزۇنغىچە گۈلدۈراس ئالقىش ياڭرىدى. ئارقىدىن جۇدې، لیۇشیاۋچى، سۇڭ چىڭلىڭ، جاڭ لەن، لى جېشىن، گاۋگاڭلارنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغانلىقىنى ئېلان قىلدى. زال يەنە بىر قېتىم ئالقىش ساداسىغا تولدى. يېغىن يەنە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 63 نەپەر ئەزاسىنى سايلاپ چىقتى. سەيپىدىن ئەزىزى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىقىغا، قوشۇمچە دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا سايلاندى.

ئەتىسى بىزگە 1 ـ ئۆكتەبىردىكى دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتنىشىدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇردى. دې لىن بىلەن ئىككىمىز شۇنچە ياش تۇرۇپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ كاتتا مۇراسىمىغا قاتنىشىش شەرىپىگە ئېرىشكەنلىكىمىزدىن تولىمۇ خۇشال بولۇشتۇق.

1949 ـ يىلى 1 ـ ئۆكتەبىردە پۈتكۈل بېيجىڭ شەھىرى قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمدى. ئەتىگەندىلا تۇمەنلىگەن ئامما تەپئەنمەن مەيدانىغا يېغىلىپ دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىنىڭ باشلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. چۈشتىن كېيىن بېيجىڭ ۋاقتى 2 يېرىمدا مەن سەيپىدىن ئەزىزىگە ئەگىشىپ باشقا ۋەكىللەر بىلەن بىرگە تەپئەنمەن راۋانقىغا چىقىپ راۋاقنىڭ بىر تەرىپىدە تۇردۇق. راۋاقتىن قارىغاندا مەيدان ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان بولۇپ بايراقلار لەپىلدەيتتى. كىشىلەر داقا ـ دۇمباق چېلىشىپ تەنتەنە قىلىشۋاتاتتى. بېيجىڭ ۋاقتى سائەت 3 بولغاندا ماۋجۇشى قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرى راۋاققا چىقتى. پۈتۈن مەيداندا

دىكى قاينام ـ تاشقىنلىق يەنە بىر بالداق يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. ماۋجۇشى سەيپىدىن ئەزىزىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ قولىنى تۇتۇپ راۋاقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ ماڭدى. مەنمۇ سەيپىدىن ئەزىزىگە ئەگىشىپ بىرگە باردىم. سەيپىدىن ئەزىزى ماۋجۇشىنىڭ ئارقىسىدا، سول تەرىپىدىرەك تۇردى. مەن سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئارقىسىدا 3 ـ رەتتە تۇردۇم. ئالدىمىدا ئوڭ يېنىمدا، سول يېنىمدا لىن بوچۇ، لىيۇ بوچىڭ، چېن يى قاتارلىق مەركەز رەھبەرلىرى تۇردى. مەن شۇ كۈنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان دۆلەت قۇرۇش تۆھپىكارلىرىنىڭ ھەممىسىنى قانغۇچە كۆرۈۋالدىم.

دەل سائەت 3 تە لىن بوچۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلدى. مۇزىكا ئەتىرىتى ھەيۋەتلىك «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مارشى» نى ئورۇنلىدى. ئارقىدىنلا مەن ماۋجۇشىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتى بۇگۈن رەسمىي قۇرۇلدى» ، «جۇڭگو خەلقى بۇگۈندىن ئېتىبارەن ئورنىدىن دەس تۇردى! » دېگەن جاراڭلىق ئاۋازىنى ئاڭلىدىم ۋە كۆردۇم. شۇئان پۈتۈن مەيدان گۈلدۇراس ئالقىش ساداسىغا، شوئار ئاۋازىغا تولۇپ دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمى ئەڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. بەش يۈلتۈزلۇق قىزىل بايراق ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلۈپ مەيداندىكى نەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى جەلپ قىلدى. ھۆرمەت توپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېتىلدى. كەچتە تېخنىكىمىز مەيدانى تېخمۇ قىزىپ كەتتى. تېخنىكىمىز راۋىقىدا سالىيوت ئاتقانىنى كۆردۇق. شۇ چاغدىمۇ مەن ماۋجۇشىنىڭ ئارقىسىدىلا تۇرغان ئىدىم.

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ

23 ـ كۈنىگىچە بىز بېيجىڭدا ماۋجۇشى، باش قوماندان جۇدې، لىيۇشياۋچى، جۇ ئېنلەي، دۇڭ بىۋۇ قاتارلىق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى بىلەن ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ 7 قېتىم كۆرۈشتۇق. مەن شۇ قېتىملىق سەپىرىمدە پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ 1 ـ ئەۋلاد باشلىقلىرىنى كۆرۈپتىمەن. ئۇلارنىڭ سەممىي سۆزلىرىنى ئاڭلاپتىمەن. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇلار مېنىڭ قەلبىمدىن ھەرگىز ئۆچمىدى. ئۇندىن باشقا، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مارشاللىرى، دۆلەت ئورگانلىرى ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ رەھبەرلىرى، دېموكراتىك پارتىيە ـ گۇرۇھلار ۋە ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى كاتتا ئەربابلار بىز چۈشكەن مېھمانخانىغا كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشتى ۋە سۆھبەتلەشتى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن تەزىيە بىلدۈردى. 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جۇ ئېنلەي ئايرودرومىغا چىقىپ بىزنى ئالاھىدە ئۇزىتىپ قويدى.

مەن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يولداش سەيپىدىن ئەزىزنىڭ قېشىدا تۇردۇم. شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ كاتىپلىقىنى ئىشلىدىم. 1952 ـ يىلى تەشكىل مېنى ئۆز يۇرتۇم قەشقەرگە يۆتكىدى. قەشقەردە شىنجاڭ دېموكراتىك ئۆيۈشمىسى قەشقەر ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ باش كاتىپى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قەشقەر شۆبىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدۇم. 1953 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شەرەپ بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىردىم. 1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقى بولدۇم. 1956 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۆجىسى بولۇپ مەدەنىي ـ مائارىپ، سەھىيە، تەنتەربىيە خىزمىتىگە مەسئۇل بولدۇم. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دىن

كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدۇم. 1974 - يىلى 8 - ئايدا تەشكىل مېنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىپ ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق يېزا خىزمەت بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى، مىللىي ئىشلار كومىتېتنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەينىلىدى، 1997 - يىلى ئارام ئېلىشقا چىقتىم.

مېنىڭ مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنىغا ۋە دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتناشقانلىقىمغا 57 يىل بوپتۇ. ئۇ چاغدا مەن 22 ياشتا ئىدىم. ھازىر 79 ياشقا كىرىپ قالغان بولساممۇ نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئۇ شەرەپلىك مىنۇتلارنى ھەرگىز ئۇنتۇمىدىم. مەن بىلەن دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتناشقان سەيپىدىن ئەپەندى خېلى بۇرۇنلا بىز بىلەن ۋىدالاشتى. ئاشۇ چاغدا تېخنىكمېن راۋىقىغا چىققان ئۇيغۇرلاردىن مەنلا ھايات تۇرۇپتىمەن. 50 نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا مەن شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن تۇنجى بولۇپ ماۋجۇشى، باش قوماندان جۇدې، لىيۇ شياۋچى، جۇ ئېنلەي قاتارلىق پارتىيە، ھۆكۈمەت-نىڭ داھىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈپتىمەن. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن دېڭ شياۋپىڭ، جياڭ زېمىن قاتارلىق مەركەزنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن كۆپ قېتىم كۆرۈشۈپتىمەن. شۇنداق ئېيتالايمەنكى، ئۇيغۇر قېرىنداشلار ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن ۋە ئەڭ كۆپ قېتىم دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشكەن ئادەم مەن.

جۇ ئېنلەي زۇڭلى بىلەن 13 قېتىم كۆرۈشۈپتىمەن. مەن بەك شەرەپلىك ئادەممەنمىكىن دەيمەن، شۇنداق، بۇ مېنىڭ شەرىپىم ئەمەس، پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەرىپى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، ماۋجۇشىنىڭ بىز شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قىلغان غەمخورلۇقى ۋە غايەت زور ئىلھامى.

ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى

(«قەشقەر تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 6 - توپلىمىدىن ئېلىندى)

مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەمەلىيىتى

چى ۋېنلى

بۇ يىل 1 ـ ئۆكتەبىر دۆلەت بايرىمى كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىق مەرىكىسى، يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى دۆلەتنىڭ بىر تۈرلۈك ئاساسي سىياسي تۈزۈمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمەلىيىتىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەر، بۇيۇك ئۆتۈقـ لار قولغا كەلتۈرۈلدى، بىرقەدەر مول تەجرىبىلەر توپلاندى. بۇگۈنكى كۈندە مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمەلىيىتى قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەرنى ئەسـ لەپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا جۇغلانغان ئاساسي تەجرىبىلەرنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش، مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش باراۋەرلىكـ تە ئۆزئارا ياردەم بېرىدىغان، ئىتتىپاق بولغان، بىرلىكتە روناق تاپىدىغان سوتسىيالىستىك يېڭى تىپتىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىـ نى مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققي قىلدۇرۇشتا چوڭقۇر ئۆرنەكـ لىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. شىنجاڭدا مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇش جەريانى ۋە بۇيۇك ئۆتۈقلار

شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشـ قان كۆپ مىللەتلىك رايون. 1949 ـ يىل 9 ـ ئايدا بېيپىڭدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك سىياسي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك ئومۇمي يىغىنىدا ماقۇللانغان «جۇڭگو خەلق سىياـ سي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» دا ئوتتۇرىـ غا قويۇلغان ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇـ راقلاشقان رايونلاردا مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش لازىم، توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەت ئاھالـ ىسىنىڭ ئاز ـ كۆپلىكى ۋە رايونىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن، تۈرلۈك مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيە ئورگانـ لىرىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن ۋە جېڭۇۇـ يۈەن 1952 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى 125 ـ قېتىملىق ھۆكۈمەت ئىشلىرى يىغىنىدا ماقۇللىغان، ھەمدە شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتى 18 ـ قېتىملىق يىغىنىدا يولغا قويۇشنى تەستىقلىغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مللي تېررىتورىيلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك بولۇشتەك رايون ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى، پۈتۈن شىنجاڭدا كىچىكتىن ـ چوڭغا قاراپ پىلانلىق، قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا مللي تېررىتوـ رىيلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

(1) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش تەشۋىقاتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى.

1951 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش نىزامى» (لايىھە) ۋە ج ك پ غەربىي شىمال بيۇروسى مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ پىكىر ئېلىش توغرىسىدىكى پروگراممىسى تارقىتىلغاندىن كېيىن، مۇزاكىرە ئاساسىدا، ج ك پ شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش تەشۋىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى ئېلان قىلدى. پۈتۈن شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى تەشۋىقات ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمەتلىرى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ئالدىدا مۇنداق بىر نەچچە تۈرلۈك خىزمەتنى ئىشلىدى: 1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتا ئېھتىياجلىق كادىرلارنى ئاكتىپ يېتىشتۈردى؛ 2. شۆبە بيۇرونىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرىنى، ھەرقايسى نازارەت (باشقارما) لاردىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان پارتىيىلىك كادىرلارنى قاتناشتۇردى، ئەھۋالىلارنى ئۇلارغا ئۇقتۇرۇپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتىكى پىكىرلىرىنى مۇھاكىمە قىلدى؛ 3. ئامىمۇي خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئەستايىدىل تەشۋىق قىلدى ۋە ئىجرا قىلدى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە غەربىي شىمال شۆبە بيۇروسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، 1951 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنگىچە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى ئۇرۇمچىدە مىللىي سىياسەت جەھەتتە

ئىدىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى مەركىزىي ۋەزىپە قىلغان كېڭەيتىلگەن يىغىن ئاچتى. يىغىنغا شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ ئەزالىرى، ئۆلكىلىك ئورگانلاردىكى نازىرىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيىلىك خەنزۇ كادىرلار، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى (ئىلاۋە: ئەينى چاغدا بۆلۈم، كومىتېت، نازارەت، ئىدارىدىن تۆۋەن تۇرىدىغىنى بۆلۈمچە ئىدى) پارتىيىلىك كادىرلار ھەمدە ئۆلكىنىڭ ھەرمىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنغا قاتنىشىدىغان ۋالىي، ھاكىمدىن يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىرلار، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 ـ كورپۇسنىڭ كورپۇس، دىۋىزىيە، پولك دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىرلار بولۇپ جەمئىي 225 كىشى قاتناشتى. بۇنىڭ ئارىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 120 نەپەر ئىدى. يىغىندا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە توغرىسىدىكى يولىورۇقى ئوقۇنۇلىپ، ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ «ئۇيغۇرىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش توغرىسىدىكى خاتا تەشەببۇسى تەنقىد قىلىندى. مەركەزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى بىردەك ھىمايە قىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى بىلەن خەنزۇ كادىرلار ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى پرىنسىپلىرى ئاساسىدا تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈردى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشقا ئىدىيىۋى ئاساس ھازىرلاندى.

1952 ـ يىل 9 ـ ئايدا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت كادىرلىرى مەركەزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە توغرىسىدىكى ھۆججىتىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ 4 ـ شۇجىسى سەيپىدىن ئەزىزى ئۆلكىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلارغا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا دوكلات

بىرىپ، ئۇچ پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويدى: 1. مىللىي تېررىتو-
رىيىنى يولغا قويۇش - مىللىي بۆلگۈنچىلىك ياكى مىللىي
مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى
يەنمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈندۇر؛ 2. مىللىي تېررىتورىيىلىك
ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتا ھەرقايسى مىللەتنىڭ توپلىشىپ
ئولتۇراقلاشقان رايونى ئاساس قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى مەقسەت
مىللىي ئالاھىدىلىك، رايون ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھەرقايسى
مىللەتنىڭ ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرۈش، ئاندىن مەدەنىيەت ۋە
باشقا جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا ئىزدىنىش؛ 3.
چوڭ مىللەتچىلىك ۋە تار مىللەتچىلىككە قەتئىي قارشى تۇرۇش
لازىم. بۇ قېتىمقى دوكلات شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك
ئاپتونومىيە سىياسىتىنى ئۆگىنىش، تەشۋىق قىلىش پائالىيىتى-
نى يەنمۇ ئىلگىرى سۈردى.

**(2) ھەر دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپ-
تونومىيىلىك جايلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ تەييارلىق
قىلىش.**

1952 - يىل 8 - ئايدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر
ساھە خەلق ۋەكىللىرى 1 - قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق
يىغىنىدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيە-
لىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى ئىجرا قىلىش
توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى ھەمدە شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ مىل-
لىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشىغا تەييارلىق
كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى
بۇرھان شەھىدى ھەيئەت مۇدىرى، گاۋجىڭچۇن، سەيپىدىن ئە-
زىزى، ئەنۋەر جاكۇلىنلار مۇئاۋىن ھەيئەت مۇدىرلىقىغا تەينىلەن-
دى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ 40 نەپەر ۋەكىلىدىن تەييارلىق
كومىتېتى تەشكىل قىلىندى. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كا-
تىپى ئابدۇللا زاكىروف تەييارلىق كومىتېتىنىڭ باش كاتىپلىقى-

نى ئۈستىگە ئالدى ھەمدە تەييارلىق كومىتېتىنىڭ كۈندىلىك
خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان بولدى. تەييارلىق كو-
مىتېتىدا كاتىبات، تەشۋىقات، مالىيە ئىشخانىلىرى تەسىس قە-
لىنىپ، ئۇلارغا 11 نەپەر شتات ئاجرىتىلدى. تەييارلىق كومە-
تېتىنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك
ئاپتونومىيە خىزمەتلىرى يولغا قويۇلدى.

1953 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي
كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى دائىمىي كومىتېتى دائىمىي
ھەيئەتلەر يىغىنى ئېچىپ، مەركەزنىڭ شىنجاڭنىڭ مىللىي تېر-
رىتورىيىلىك ئاپتونومىيە خىزمىتىگە دائىر يولىيورۇقىنى يەت-
كۈزدى. مەركەز شىنجاڭنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونو-
مىيە پىلان لايىھىسىگە ئاساسىي جەھەتتىن قوشۇلغان بولۇپ،
دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق بىرقانچە تەرەپنى ئوتتۇرىغا
قويغان ئىدى: 1. شىنجاڭدا 13 مىللەت بار. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا
ئۇيغۇر مىللىتى ئاساسىي سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا،
مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتا ياكى مىل-
لىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كې-
يىن، ئۇيغۇر مىللىتى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە تەشەببۇس-
كارلىق بىلەن ئېتىبار بېرىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە،
قازاق ئاپتونومىيە رايونىدىمۇ 13 مىللەت تەركىبى بار بولغاچقا،
قازاق مىللىتىمۇ مىللىي ئاپتونومىيە رايونى تەۋەسىدىكى باشقا
مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىشى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا،
مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق بولىدۇ. 2. «ئېھتىياتچان
بولۇپ، پۇختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەش» يۆنىلىشىنى ئىزچىل-
لاشتۇرۇش لازىم. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا
قويۇش ۋاقتىنى يەنە ئۇزارتىشقا بولىدۇ، خىزمەتلەرنى ياخشى
ئىشلەپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى يەنمۇ كۈ-
چەيتىش لازىم. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا

قويۇشتا، هازىرقى ئولتۇراقلىشىشقا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماي، مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن، كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات شارائىتىغا مۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. 3. شىنجاڭ دېگەن نام ئۆزگەرتىلمەيدۇ، مەمۇرىي ئورنى ئۆلكىگە تەڭ بولۇپ، مەركەزنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. ئىلى قازاق مىللىتىنىڭ ئاپتونومىيىلىك رايونىغا تەۋە بولىدۇ. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتىكى قەدەم باسقۇچلار «تۆۋەندىن يۇقىرىغا» بولۇشتىن «كىچىكتىن چوڭغا» قىلىپ ئۆزگەرتىلسە تېخىمۇ ئېنىق بولىدۇ. قىرغىز مىللىتىنىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتىغا ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن، مۇشۇ مىللىي ئاپتونومىيە رايونى يېنىدىكى دېھقانچىلىق رايونىدىن مۇۋاپىق بىر بۆلەكنى بۆلۈپ بېرىش كېرەك.

شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا يەنە مۇھىم يوليورۇق بەردى: 1. شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ئىنتايىن زور سىياسىي ۋەزىپە بولۇپ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش كېرەك. تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن يەر ئىسلاھاتى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغاندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇيغۇرلاردىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، ئاندىن شۇ ئاساستا پۈتۈن ئۆلكە تەۋەسىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشقا تەييارلىق كۆرۈش لازىم؛ 2. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ۋە مىللەتلەر سىياسىتى تەشۋىقات تەربىيىسىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىش زۆرۈر، بۇ شىنجاڭدا غايەت زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە؛ 3. ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا خوددى خەنزۇلار پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ئاساسىي گەۋدىنى تەشكىل قىلغاندەك، ئاساسلىق ئاھالىنى تەشكىل قىلىدىغان مىللەت. شۇڭا خەنزۇلار پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارغا ياردەم قىلغانغا ئوخشاش، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىشى، ئۇلار بىلەن ئۆزئارا ياردەمدە بولۇشى، ئۇلارغا ئېتىبار بېرىشى لازىم. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتا، ئاز سانلىق مىللەتنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونىنى ئاساس قىلىش، يەنە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي تەرەققىيات ئېھتىياجىغىمۇ ئېتىبار بېرىش كېرەك؛ ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكتىن بەھرىمەن قىلىپلا قالماي، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆزلىرىگە ياردەم قىلىۋاتقانلىقىنى، ئېتىبار بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەمكارلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتكىلى ۋە ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسى شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 8 ـ كۈنگىچە كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئومۇمىي سايلام خىزمىتى پىلانى» توغرىسىدىكى دوكلاتىنى، بۈرھان شەھىدىنىڭ «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش خىزمەت پىلانى» توغرىسىدىكى دوكلاتىنى ھەمدە «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پىلانى» (لايىھە)، نى ماقۇللىدى. بۇ پىلان (لايىھە) دە، شىنجاڭدا ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە مەمۇرىي مەھكىمە دەرىجىلىك ئاپتونوم جايدىن بىرى، ۋالىي مەھكىمىسى دەرىجىلىك ئاپتونوم جايدىن 4 ى، ناھىيە دەرىجە-

لىكتىن 6 سى ھەمدە رايون، يېزا دەرىجىلىك ئاپتونوم جايلار قۇرۇلىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت- تا، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كادىرلار مەكتىپى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە خىزمىتى كادىرلىرىنى يېتىشتۈ- رۈش ئۈچۈن، 5 - ئايدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە كادىرلىرىنى تەربىيىلەش بۆلۈمى قۇرۇپ، جايلاردىن 9 مىللەت- تىن تەركىب تاپقان خىزمەتتىكى كادىرلار ۋە ئاكتىپلاردىن 284 نەپەرنى قوبۇل قىلىپ 3 ئاي تەربىيىلىدى. ئوقۇش تاماملانغان- دىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنى قۇ- رۇشتىكى تەجرىبىلەرنى ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىگىلەش ئۈچۈن، تەربىيىلەنگەن كۇرسانتلار 3 خىزمەت گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنۈپ، شۇ يىلى 8 - ئايدا پېچان ناھىيىسىنىڭ دۆڭبازار يېزىسى، قورغاس ناھىيىسىنىڭ ئىچىگاشەن يېزىسى ۋە شىخۇ ناھىيىسى- نىڭ چىگشور يېزىسىدا سىناق نۇقتا خىزمىتىنى قانات يايدۇ- رۇشقا ئەۋەتىلدى، يېزا دەرىجىلىك ئاپتونوم جاي بولغان پېچان ناھىيىسىنىڭ دۆڭبازار خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، قورغاس ناھى- يىسىنىڭ ئىچىگاشەن شىبە ئاپتونوم رايونى ۋە رايون دەرىجىلى- گە تەڭ كېلىدىغان ئاپتونوم جايدىن شىخۇ ناھىيىسىنىڭ جىرغە- لىتىغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى. سىناق نۇقتىدا خىزمەت قىلىش ۋاقتى ئەڭ قىسقا بولغىنىنىڭ 50 نەچچە كۈن، ئەڭ ئۇزۇن بولغىنىنىڭ 70 نەچچە كۈن بولدى. تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، ئۆلكە بويىچە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپ- تونومىيە قۇرۇش ۋەزىپىسى بار رايونلاردا ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئاۋۋال يېزا، رايون دەرىجىلىك، كېيىن ناھىيە، ۋالىي مەھكە- مىسى دەرىجىلىك ۋە مەۋرىي مەھكىمە دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنى قۇرۇش خىزمىتى يولغا قويۇلدى.

1953 - يىل 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكە- لىك خەلق ھۆكۈمىتى 19 - قېتىملىق ھەيئەتلەر يىغىنى ۋە

111 - قېتىملىق مەۋرىي بىرلەشمە يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشقا دائىر 4 ماددىنى ۋە ئۆلكە بويىچە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ماقۇللىدى. 12 - ئاي- نىڭ 1 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۆلكە- سىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ تەشكىللىي نىزامى» نى، «شىنجاڭ ئۆل- كىسىنىڭ مەۋرىي مەھكىمىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك ئاپتونوم جايلارنى قۇرۇش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ تەشكىللىي نىزامى» نى، «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رايونغا تەڭ دەرىجىدىكى مىللىي ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتلەر تەشكىللىي نىزامى» نى رەسمىي ئېلان قىلىش بىلەن بىللە يەنە «رايون، يېزا دەرىجىلىك ئاپتو- نوم جايلارنى قۇرۇشنىڭ 2 - قارارلىق خىزمەت ئورۇنلاشتۇرۇ- شى» نى ئېلان قىلدى.

1953 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، جېڭۈيۈەن «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پىلانى» بىلەن «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش چارىسى» نى تەس- تىقلىدى.

يولغا قويۇش پىلانىغا ئاساسەن، 1954 - يىلىنىڭ ئاخىرى- غىچە، شىنجاڭدا مەۋرىي مەھكىمە دەرىجىلىك بولغان ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى؛ ۋالىي مەھكىمىسى دەرىجىلىك بولغان بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، باينىغولىن موڭغۇل ئاپتو- نوم ئوبلاستى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىن ئىبارەت 4 ئاپتونوم ئوبلاست؛ ناھىيە دەرىجىلىكتىن چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، قوبۇق- سار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيە-

سى، باركۆل قازاق ئاپتونوم ناهيىسى، قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناهيىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناهيىسىدىن ئىبارەت 6 ئاپتونوم ناهيە قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-تا، يەنە رايون دەرىجىسىگە توغرا كېلىدىغان شىخۇ ناهيىسى-نىڭ جىرغىلىتغولىن موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، غۇلجا ناهيى-سىنىڭ ئۇچئون خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، خوشۇت ناهيىسىنىڭ ئۇششاقتال خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، تىكەس ناهيىسىنىڭ كۆك-تېرەك قىرغىز ئاپتونوم رايونى، موڭغۇلكۇرە ناهيىسىنىڭ چاغانئۇسۇ موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، چۆچەك ناهيىسىنىڭ گورېنشېر داغۇر ئاپتونوم رايونى، دۆربىلجىن ناهيىسىنىڭ ئىمالغولىن موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىن ئىبارەت 7 ئاپتونوم رايون قۇرۇلدى. يېزا دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونلاردىن قورغاس ناهيىسىنىڭ ئىچىگاشەن شىبە ئاپتونوم رايونى، موڭغۇلكۇرە ناهيىسىنىڭ چۇنموزات يېڭئېرىق قىرغىز ئاپتونوم رايونى، پىچان ناهيىسىنىڭ دۆڭبازار خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، يەكەن ناهيىسىنىڭ زەرەپشان تاجىك ئاپتونوم رايونى، قاغىلىق ناهى-يىسىنىڭ ئازاد ئابات تاجىك ئاپتونوم رايونى، گۇما ناهيىسى-نىڭ نەۋ ئابات تاجىك ئاپتونوم رايونى، تېكەس ناهيىسىنىڭ تاۋنبۇلاق موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، خوجىرتى موڭغۇل ئاپتو-نوم رايونى، ئالتاي ناهيىسىنىڭ كانبۇتۆبە موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىن ئىبارەت يېزا دەرىجىلىك 9 ئاپتونوم رايون قۇرۇلدى.

1955 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، 1 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي كومىتېتى 21 ـ قېتىملىق يىغىندا «شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇ-رۇش، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپ لايىھىسى» نى ماقۇللىدى. 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 30 ـ كۈنگىچە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىنغا 364 نەپەر ۋەكىل قاتناشتى. يىغىن «‹مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 21 ـ قېتىملىق يىغىنى-نىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇش، شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى› نى ھىمايە قىلىش توغرىسىدىكى قارار» نى ماقۇللىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ھەر دەرىجە-لىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق كومىتېتلە-رىنىڭ تەشكىلىي نىزامى (لايىھە)» ماقۇللاندى، سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكىگە، گاۋ-جىڭچۈن، مۇھەممەتئىمىن ئىمنوف، پاتىقان سۇگۇربايوفلار مۇ-ئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى؛ ئابدۇرېھىم ئەيسا قاتارلىق 37 كىشى ئەزالىقىدىكى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.

1955 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدىكى ھەر ساھە ئاممىسىدىن بولۇپ 60 مىڭدىن ئارتۇق كىشى خەلق مەيدا-نىدا كاتتا يىغىلىش ۋە نامايىش ئۆتكۈزۈپ، جۇڭخۇا خەلق جۇم-ھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 6 يىللىقىنى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى. سەيپىدىن ئە-زىزى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلە-قىنى جاكارلىدى. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمە-كىنىڭ باشلىقى دۇڭ بىۋۇ ھەمدە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتە-يى دائىمىي كومىتېتى ئەزاسى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش-نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى چېن جياگېڭ سۆز قىلدى. دۇڭ بىۋۇ مۇنداق دېدى: «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغا-لىقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ غەلىبىسى. ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقە-نىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدىكى تارىخىي ئەھمە-يىتىگە ئىگە كاتتا ئىش». ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «شىنجاڭغا

كۆيۈنۈش ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈشتە ئالدى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەسئۇلىيىتى بار، شۇنداقلا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭمۇ مەسئۇلىيىتى بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ۋە مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ھەم يارەمنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ، بۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈشىدىكى قۇدرەتلىك كۈچ».

شىنجاڭدىكى ئۆزبېك، تاتار، رۇس ۋە مانجۇ مىللەتلىرىنىڭ نوپۇسى بىرقەدەر ئاز، ئولتۇراقلىشىشى تارقاق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاپتونومىيىلىك جايى قۇرۇلمىغاندىن باشقا، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاپتونومىيىلىك جايلىرى قۇرۇلدى.

(3) ئاپتونوم ئوبلاستلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ھەمدە مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىشتىكى ئۆزگىرىشلەر.

دۆلىتىمىزدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلار قۇرۇلغان دەسلەپكى باسقۇچتا ھەممىسى بىردەك ئاپتونوم رايون دەپ ئاتالغان، دەرىجىگە ئايرىشتا بولسا ئۆلكە دەرىجىلىك، مەمۇرىي مەھكىمە دەرىجىلىك، ئۇلايەت دەرىجىلىك، ناھىيە دەرىجىلىك، رايون دەرىجىلىك، يېزا دەرىجىلىكتىن ئىبارەت 6 دەرىجىگە بۆلۈنگەن. 1954 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ «ناھىيىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جاي قۇرۇشنى ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈش ۋە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا يولىيورۇق» نى تارقاتتى. يولىيورۇقتا «مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىللىي ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ مەمۇرىي ئورنى ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست،

ئاپتونوم ناھىيىدىن ئىبارەت 3 دەرىجە بويىچە بولىدۇ. شۇڭا، تېخى قۇرۇلمىغان ناھىيىدىن تۆۋەن مىللىي ئاپتونومىيىلىك رايونلار قايتا قۇرۇلمايدۇ، قۇرۇلۇپ بولغان مىللىي ئاپتونومىيىلىك رايونلار مىللىي يېزىغا ئۆزگەرتىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. شۇ سەۋەبتىن، شىنجاڭدا يەنە قۇرۇلماقچى بولغان قۇمۇل، ئاقسۇ، سانجى قاتارلىق جايلاردىكى رايون دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارغا تەييارلىق كۆرۈش خىزمەتلىرى توختىدى.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندا، ئوبلاست مەمۇرىي مەھكىمە دەرىجىلىك بولىدۇ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت 3 ۋىلايەت بولىدۇ، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنى ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ مەملىكەت بويىچە پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئىدى.

1954 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە سانجى، مەنچۈن، ئۈرۈمچى ناھىيىلىرى كىردى. 1958 ـ يىل 5 ـ ئايدا، گوۋۇيۈەن ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەستىقلىدى، ئەسلىدە ئۇنىڭغا قاراشلىق بولغان گۇچۇڭ، فۇكاڭ، ماناس، قۇتۇبى، جىمسار ۋە موري قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدىن ئىبارەت 6 ناھىيە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قوشۇپ بېرىلدى.

1970 ـ يىل 1 ـ ئايدا، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىلىق ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغان چاغدا، يۇقىرىنىڭ ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، 8 ناھىيە، بىر شەھەر ئوبلاستنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنى ۋاكالىتەن باشقۇرمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ئەمەلىيەتتە، 1967 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ كۆپ ئۆتمەي، ئىلى ئوبلاستىنىڭ بورتالا ئوبلاستىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇش فۇنكسىـ

يىسى توختىغان بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ۋاكالىتەن باشقۇ-
رۇپ باقمىغان.

1960 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن كورلا ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا تەۋە بولۇپ كەلگەن كورلا، لوپنۇر، بۈگۈر، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرى باينىغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قوشۇلدى، ئاپتونوم ئوبلاست ئورگىنى قارا شەھەر ناھىيىسىدىن كورلا ناھىيىسىگە كۆچۈرۈلدى. 1970 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن باغراش ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، خوشۇت ناھىيىسىنىڭ يۆجىن (سەكرەپ ئىلگىرىلەش)، نۇرلۇق (گۇاڭمىڭ) گۇڭشىلىرى ھەمدە قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ بەش ئۆستەڭ (ۋۇخاۋچۇ) گۇڭشىسىنىڭ 3 چوڭ ئەترىتى بۇ ناھىيىگە قوشۇلدى. باغراش ناھىيىسى باينىغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغان بولدى.

1979 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن دەرىجىسى ناھىيىگە تەڭ بولغان كورلا شەھىرى قۇرۇلدى، 1983 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن كورلا ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەستىقلىدى. سابىق كورلا ناھىيىسىگە تەۋە مەمۇرىي رايونلار كورلا شەھىرىگە قوشۇلدى.

1955 ـ يىل 12 ـ ئايدا گوۋۇيۈەن تارقاتقان «مىللىي يېزا قۇرۇش توغرىسىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا يولىيورۇق» ۋە «رايونغا تەڭ دەرىجىدىكى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا يولىيورۇق»، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن 1956 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تارقاتقان «رايونغا تەڭ ۋە يېزىغا تەڭ بولغان مىللىي ئاپتونوم رايونلارنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا يولىيورۇق» قاتارلىق ھۆججەتلەرنىڭ روھىغا ئاساسەن، يېزا، رايون دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ نامى، رايون

ئايرىمىسىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى، تەڭشەلدى. 1954 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن قۇرۇلغان رايونغا تەڭ بولغان مىللىي ئاپتونومىيە ئورگىنى ئەمەلدى قالدۇرۇلدى، رايونلۇق خىزمەت ئورنى تەسىس قىلىنىپ، رايون تەۋەسىدىكى ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى، تارقىلىشىغا ئاساسەن، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مىللىي يېزا قۇرۇلدى. بۇ مىللىي يېزىلار: خوشۇت ناھىيىسىنىڭ ئۇششاقتال خۇيزۇ يېزىسى، تېكەس ناھىيىسىنىڭ كۆكتېرەك قىرغىز يېزىسى، غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئۈچئون خۇيزۇ يېزىسى، شىخۇ ناھىيىسىنىڭ جىرغىلتىغۇلىن موڭغۇل يېزىسى، چۆچەك ناھىيىسىنىڭ گورىخىنىڭ داغۇر يېزىسى، موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىنىڭ چاغانئۈسۈ موڭغۇل يېزىسى ۋە دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ ئىمالغولىن موڭغۇل يېزىسىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا، يېزا دەرىجىلىك 9 ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەممىسى مىللىي يېزىغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 ـ يىلى مىللىي يېزىلار باشقا يېزىلارغا ئوخشاش خەلق گۇڭشىسى (كوممۇنا) بولدى.

پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، پارتىيە ۋە دۆلەت مىللەتلەر خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، مىللىي يېزىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قۇرۇشنى تەرتىپكە كىرگۈزدى. 1983 ـ يىل 12 ـ ئايدا، گوۋۇيۈەن «مىللىي يېزا قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نى تارقاتتى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 ـ يىلى يانۋاردا بۇ ئۇقتۇرۇشنى كۆپەيتىپ تارقاتتى. شۇ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ ‹ھۆكۈمەت بىلەن گۇڭشىنى ئايرىپ يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش› نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نى تارقاتتى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى،

گوژۇيۇەننىڭ ئۇقتۇرۇشىنىڭ روھى ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ئو-
رۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم
رايون بويىچە قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك،
شىبە، ئۆزبېك، داغۇر، تاتار قاتارلىق مىللەت تەركىبلىرىنىڭ
42 مىللىي يېزىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە يېڭىدىن قۇرۇل-
دى.

**(4) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسە-
تىنىڭ شىنجاڭدىكى بۇيۇك مۇۋەپپەقىيىتى.**

جۇڭگونىڭ «ئاساسىي قانۇن» ى ۋە «مىللىي تېررىتورىيە-
لىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە، ھازىر ئاپتو-
نوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ رەئىس،
ئوبلاست باشلىقى، ھاكىملىقىنى ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان
ئاساسىي مىللەت پۇقرالىرى ئۇستىگە ئالدى.

1. ھەرمىللەت خەلقىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقى ئىشقا ئاش-
تى. «ئاساسىي قانۇن» ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومى-
يە قانۇنى» دا: «ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم
ناھىيىلەرنىڭ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدا ئاپتونومى-
يىنى يولغا قويغان مىللەت پۇقرالىرى مۇدىرلىق ياكى مۇئاۋىن
مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. «مىللىي
تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا يەنە: «مىللىي ئاپتونو-
مىيىلىك جايلارنىڭ خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ ۋە خەلق تە-
تىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى ئاساسىدا
مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت
كىشىلىرى بولۇشى كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. شىنجاڭدا مىل-
لەتلەر كۆپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى كۆپ قا-
لام بويىچە يۇرگۈزۈشتەك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، ھازىر ئاپتو-
نوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىدىن ئىبارەت 3
دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق سوت مەھكىمىسى ۋە

خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى
تەركىبىدە «ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت كىشىلىرى»
بولۇپلا قالماي، خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋە
خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ باش تەپتىشلىكىنىمۇ ئاپتونومى-
يىنى يولغا قويغان مىللەتتىن بولغان پۇقرالار ئۆتىمەكتە. ھەر
دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ دائىمىي كومىتېتى ۋە خەلق
ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىرىنى سايلاشتىكى ئارتۇق نامزات تۈ-
زۈمىدە، ئاپتونوم رايون سايلامدا قېپقالغان ئاز سانلىق مىللەت
ئورنىغا چوقۇم ئاز سانلىق مىللەت تولۇقلىنىشى كېرەك، دەپ
بەلگىلىدى. بۇ بەلگىلىمىلەر ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خوجايىن-
لىق ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى كۈچلۈك كاپالەتلەندۈرۈش
رولىنى ئويناندى.

يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى يەرلىكتىكى
دۆلەت ھاكىمىيىتى ئورگانلىرى بولۇپ، ئاپتونومىيىلىك جايلار-
دا يەنە ئاپتونومىيە ئورگىنى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر
ئۆز ئىچىدىن سايلاپ چىققان ۋەكىللەردىن تەركىب تاپقان يەر-
لىك ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتايلىرى شۇ مەمۇ-
رىي رايوندا ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار، مەمۇرىي قانۇن - تۈزۈم-
لەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشى ۋە ئىجراسىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ قا-
نۇندا بېرىلگەن ھوقۇق دائىرىسىدە قارارلارنى ماقۇللايدۇ ۋە
ئېلان قىلىدۇ، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى، مەدەنىيەت
قۇرۇلۇشى ۋە جامائەت ئىشلىرى قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرىدۇ، شۇ
توغرىلىق قارار چىقىرىدۇ، ئاپتونومىيىلىك جاي يەنە ئاپتونومى-
يە ھوقۇق يۈرگۈزۈپ، شۇ جاينىڭ ئىشلىرى ۋە ئۆز مىللىتى-
نىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بولغان خوجايىنلىق ھوقۇقىنى تولۇق
گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا، ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە
ئاپتونوم ناھىيە ھەرقايسى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنى تەش-
كىللىگەندە ھەرقايسى مىللەتلەر ۋەكىللىرىنىڭ نىسبىتىگە ھە-

قىقي كاپالەتلىك قىلىدۇ. ھازىر، ئاپتونوم رايونىمىز 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى 549 نەپەر، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللەر 363 نەپەر بولۇپ، ۋەكىللەر ئومۇمىي سانىنىڭ 66.12% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تەشكىلىي جەھەتتىن ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرگەن.

2. زور تۈركۈمدىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە تۈرلۈك كەسىپىي ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈلۈپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە كەسىپىي ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ زىچ ھەمكارلىقى، ئۆزئارا ئۆگىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئاپتونوم رايونىمىز ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتى ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى. دۆلىتىمىزنىڭ «ئاساسىي قانۇن» دا: «دۆلەت مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك كادىرلىرى، تۈرلۈك كەسىپ ئىختىساس ئىگىلىرىنى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشىگە يارەم بېرىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دىمۇ بۇنىڭغا ئائىت بەلگىلىمىلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگىنى ئالاھىدە تەدبىر قوللىنىش، ئېتىبار مۇئامىلە ئارقىلىق تۈرلۈك كەسىپ ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇش خىزمەتلىرىگە قاتناشتۇرسا بولىدۇ، دېگەن بەلگىلىمىمۇ بار. يېرىم ئەسىردىن بۇيان، ئاپتونوم رايون كۆپ خىل شەكىل، كۆپ خىل يوللار ئارقىلىق زور تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. 1955 ـ يىلى، ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى ئاران 46 مىڭ

كىشى ئىدى، 2004 ـ يىلىغا كەلگەندە 348 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، ئاپتونوم رايوندىكى كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 52% نى ئىگىلىگەن. ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان تۈرلۈك كەسىپىي تېخنىكا خادىملىرى 25 مىڭ بولۇپ، ئاپتونوم رايوندىكى كەسىپىي تېخنىكا خادىملىرى سانىنىڭ 56% نى ئىگىلىگەن؛ ئاز سانلىق مىللەت ئايال كادىرلىرىنىڭ پۈتۈن ئاپتونوم رايوندىكى ئايال كادىرلار سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 66% تىن يۇقىرى. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار قوشۇنى قۇرۇلۇشنى ۋە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش سالمىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا زورايتتى، ھەر يىلى زور تۈركۈمدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ شىنجاڭ سىنىپى، تېيەنجىن ئۇنىۋېرسىتېتى، دالىيەن تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئىقتىساد باشقۇرۇش ۋە كارخانا باشقۇرۇش بويىچە بىلىم ئاشۇرۇش سىنىپىدا تەربىيىلەندى، نەزەرىيە ساپاسى كۆچەيتىلدى، كەسىپىي ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى، ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ماھارىتى كۆچەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە زور بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى مەركەزدىكى دۆلەت ئورگانلىرىغا ۋە ئېچكىرىدىكى تەرەققىي تاپقان رايونلارغا ۋەزىپە بىلەن چېنىقىشقا ئەۋەتىلىپ، نەزەر دائىرىسى كېڭەيتىلدى، ئىقتىدارى كۆچەيتىلدى. ئاپتونوم رايونىمىز ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە كەسىپىي تېخنىكا ئىختىساس ئىگىلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشنى كۆچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت يەنە ئېچكىرىدىن شىنجاڭغا زور تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئەۋەتىپ بەردى. ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە كەسىپ ئىختىساس ئىگىلىرى ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشىپ، ئۆزئارا ئۆگە-

نىپ، زىچ ھەمكارلىشىپ، شىنجاڭنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇ-
رۇلۇشىغا غايەت زور تۆھپە قوشتى.

3. ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتىدىكى نەتىجىلەر كۆرۈنەرلىك بولدى. دۆلىتىمىزنىڭ «ئاساسىي قا-نۇن» دا: «ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز تىل - يېزىقىنى قوللى-نىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ بەلگە-لەنگەن. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەش-كىلاتلىرى ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. 1950 - يىل 10 - ئايدىلا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقلىرىنى ئۆگىنىشكە يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى قۇرۇلغانىدى. 1951 - يىلى 12 - ئايدا بۇ كومىتېتنىڭ نامى «شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقلىرى تەتقىقات - ئىسلاھات كومىتېتى» غا ئۆزگەرتىلدى. 1953 - يىلى 10 - ئايدا، «شىنجاڭ ئۇلكە-لىك مىللەتلەر تىل - يېزىقلىرى تەتقىقاتىغا يېتەكچىلىك قە-لىش كومىتېتى» غا ئۆزگەرتىلدى. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا كومىتېتنىڭ نامى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى» غا ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىلى قايتا تەشكىل قىلىندى. 1978 - يىلى 9 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن تەڭ 5 ئاپتونوم ئوبلاستتا ۋە ئۈرۈمچى شەھىرى، قاراماي شەھىرى، چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدە تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. بۇ خىل ئاپپاراتلار قۇرۇلمىغان ناھىيە (شەھەر) لەردىكى مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتىنى مىللەت-

لەر خىزمىتى ئاپپاراتلىرى قوشۇمچە باشقۇردى. نەچچە ئون يىللىق خىزمەت ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئاساسلىق نەتىجىلەر:

(1) ئاپتونوم رايون ئورگانلىرى ۋەزىپە ئىجرا قىلىشتا، ئۇيغۇر، خەنزۇ تىل - يېزىقلىرىنى تەڭ قوللاندى، ئېھتىياجىغا ئاساسەن باشقا مىللىي تىل - يېزىقلارنىمۇ قوللاندى، ئاپتونوم رايون خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئاچقاندا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز تىل - يېزىقىدىن ئىبارەت 5 خىل تىل - يېزىقنى قوللاندى؛ ھەر دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيە-لىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ۋەزىپە ئىجرا قىلىشتا ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان قورال قىلدى. ھەرقايسى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ئاپ-تونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلە-تىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇيغۇر، خەنزۇ تىل - يېزىقلىرىنىمۇ ئىشلەتتى، ئېھتىياجىغا ئاساسەن باشقا مىللەت تىل - يېزىقلە-رىنىمۇ ئىشلەتتى.

(2) ئاخبارات - نەشرىيات، رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو ئىشلىرىدا مىللىي تىل - يېزىق كەڭ قوللىنىلىپ، مىللەتلەر تىل - يېزىقىنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارى جارى قىلدۇرۇلدى. 2004 - يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 93% كە يەتتى. ئاپتونوم رايون نەشر قىلغان كىتابلار 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىكى 166 خىلدىن كۆپىيىپ 2004 - يىلىدىكى 3750 خىلغا يەتتى. گېزىتلەر 4 خىلدىن كۆپىيىپ 94 خىلغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى گېزىتلەر 41 خىل؛ كىنو - تېلېۋىزىيە تەرجىمە خىزمىتىدە ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشى تە-

خىمۇ بېيىتىلدى.

(3) مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى مائارىپ سىستېمىلىشىپ، تېز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، دۆلەتنىڭ مائارىپ يۆنىلىشىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايوننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بويىچە، مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە تىللىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنى تەسىس قىلدى، غۇلجا شەھىرىدە رۇس تىلى سىنىپى ئېچىلدى، ھازىر ھەرقايسى مىللەتلەردە تولۇقسىز مەجبۇرىيەت مائارىپى ئومۇملاشتى. شۇنداقلا ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن، زور بىر تۇركۇم ئوقۇتقۇچىلار ۋە تۇرلۇك كەسىپ ئىختىساسلىقلىرى مىللىي تىل - يېزىقتا تەربىيىلەندى. مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، قوش تىللىق مائارىپ تۇزۇلمىسىمۇ بارلىققا كەلدى.

(4) مىللىي تىل - يېزىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دەۋا ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشىدىكى مۇھىم قورالغا ئايلاندى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى، خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى دېلو بېجىرگەندە، شۇ جايدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان تىل - يېزىقنى ئىشلەتتى. ئەدلىيە تارماقلىرى قانۇن جەھەتتىكى ھۆججەت، ماتېرىياللارنى شۇ جايدا ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان بىر ياكى بىر قانچە خىل يېزىقتا چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز تىل - يېزىقى ئارقىلىق پۇقرالىق ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشى كاپالەتلەندۇرۇلدى.

(5) ئاپتونوم رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ئۆز تىل - يېزىقىدا مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسى ياقتۇرىدىغان نۇرغۇن پروزا ئە-

سەرلىرى، شېئىر - مۇزىكا، كومېدىيە قاتارلىق بەدىئىي ئەسەرلەرنى، تۇرلۇك پەن - تېخنىكا ئوقۇشلۇقلىرىنى يازدى.

(6) مىللىي تىل - يېزىق تەتقىقاتىمۇ ھەم ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملەشتۇرۇش، كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش جەھەتلەردە بۆسۇش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەشلەر قولغا كەلتۇرۇلۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى تېخىمۇ بېيىدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

(7) مىللىي تىل - يېزىقنى قوللىنىش قانۇنلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش ئىزىغا سېلىندى. 1988 - يىل 12 - ئايدا، ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 3 - نومۇرلۇق پەرمانىغا ئىمزا قويۇشى بىلەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللىي تىل - يېزىقلارنى قوللىنىشنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» ئېلان قىلىندى. بىر نەچچە يىللىق سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش ئارقىلىق، ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا تۇزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، 1993 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنىدا، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمىتى نىزامى» ماقۇللىنىپ يولغا قويۇلدى. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتىدۇ.

4. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىندى. دۆلىتىمىزنىڭ «ئاساسىي قانۇن»ى ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا «ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ بەلگىلەنگەن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى كادىرلار ۋە ئاممىغا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش تەر-

بىيىسى بېرىشكە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، بولۇپمۇ قىسمەنكى ئوفىتسېر، ئەسكەرلەرگە، بىكىتۈەن ۋە مەركەزنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىدىكى خىزمەتچىلەرگە بۇ خىل تەربىيە بېرىلىپ، خەلقنىڭ پارتىيىسىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش، دۆلەتنىڭ قانۇن - نىزاملىرىغا باشلامچىلىق بىلەن رېئالىيە قىلىش ئاڭلىقلىقى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈلدى. ئاپتونوم رايون يەنە جايلاردىن مۇھىم قاتناش لىنىيىلىرىدە ۋە مۇسۇلمان ئىشچى - خىزمەتچىلەر بار ئورۇنلاردا «مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى» ياكى «مۇسۇلمانچە تاماق ئېتىش ئورنى» تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاپتونوم رايون ۋە جايلار مۇسۇلمانچە يېمەك - ئىچمەكلەرنى باشقۇرۇشقا دائىر بىر قىسىم بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىپ، مۇسۇلمانچە يېمەك-ئىچمەكلەرنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۆچەيتتى. ئاپتونوم رايون يەنە مۇسۇلمانلارنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى ئۆرپ - ئادەت بويىچە ئۆتكۈزۈش، كۆيدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلماسلىق، تۇپراققا دەپنە قىلىشنى ئېنىق بەلگىلىدى. مۇسۇلمانلار ۋە رۇس ئىشچى - خىزمەتچىلەر دۆلەت بويىچە بىر تۇتاش بايراملاردىن بەھرىمان بولغاندىن باشقا، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى كاتتا بايراملىرىنى ئۆتكۈزگەندە، دەم ئېلىشتىن بەھرىمان بولىدىغان بولدى. بۇ بىر قاتار بەلگىلىمە ۋە تەدبىرلەر ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىن قەلبىدىن ھىمايە قىلىشىغا ئېرىشتى.

5. مىللەتلەر باراۋەر، ئىتتىپاق بولۇش، ئۆزئارا يارەم بېرىش سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇلۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىيات ئىشلىرى ئۆزلۈكسىز سۈرۈلدى. دۆلىتىمىزنىڭ «ئاساسىي قانۇن» دا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىردەك باراۋەر، دۆلەت ھەر

قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىنى ۋە مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ باراۋەر، ئىتتىپاق بولغان ئۆزئارا يارەم بېرىش مۇناسىۋىتىنى قوغدايدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدۇ، ھەرقانداق مىللىي كەمسىتىشنى ۋە مىللىي زۇلۇمنى چەكلەيدۇ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇش ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى چەكلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. 50 يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايون سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش، تەرەققىي قىلدۇرۇشتا نۇرغۇن جاپالىق، ئىنچىكە، ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلىدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتتى، ئاپتونوم رايوننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى، ھەرقايسى سەپلىرىدىن مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىيات ئىشلىرىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان زور بىر تۈركۈم ئۇلگىلىك كوللېكتىپلار، نەمۇنىلىك شەخسلەر بارلىققا كەلدى. پۈتكۈل جەمئىيەتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى شەرەپ دەپ بىلىدىغان ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات شەكىللەندى، 1982 - يىلى 11 - ئايدا، ئاپتونوم رايون مەملىكەت بويىچە باشلامچىلىق بىلەن 1 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، 183 ئۇلگىلىك ئورۇن ۋە 322 نەپەر مۇنەۋۋەر شەخسنى تەقدىرلىدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن بۇ قېتىمقى يىغىنغا يۈكسەك باھا بەردى ۋە ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈردى، بۇ «باراۋەر، ئىناق، ئۆزئارا يارەم بېرىدىغان يېڭىچە سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىق، تەرەققىيات ئىشلىرىنى ئۆزلۈكسىز ئالغا باستۇرىدىغان ‹ئىنتايىن ياخشى ئىجادىي› » دەپ قارىدى. شۇنىڭدىن بۇيان، ئاپتونوم رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا نەمۇنىلىك ئورۇن

بەرپا قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا نەمۇنىلىك شەخس بو
لۇشتا بەسلىشىش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدى ھەمد
تۈزۈم بولۇپ شەكىللەندى. 2000 - يىلغىچە، ئاپتونوم رايون
مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش بويىچە 4 قېتى
تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 532 ئۈلگىلىك ئورۇننى، 996
نەپەر نەمۇنچى شەخسنى تەقدىرلىدى. يەنە 111 ئۈلگىلىك ئو
رۇن ۋە 114 نەپەر نەمۇنچى شەخس دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى
كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى؛ 129 ئۈلگىلىك ئورۇ
ۋە 186 نەپەر نەمۇنچى شەخس گوۋۇيۈەننىڭ تەقدىرلىشىگ
ئېرىشتى. ئاپتونوم رايون ئومۇمەن دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ
تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن نەمۇنچىلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى
جەھەتتە ئاپتونوم رايوننىڭ ئەمگەك نەمۇنچىلىرى، ئىلغار خىز
مەتچىلىرى بىلەن ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن قىلىشنى
قارار قىلدى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيە ئېيى پائالىيىتىنى كەڭ
چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش - پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مىللەتلە
سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، سوتسىيالىستىك مىللەتلە
مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتىكى يەنە بى
يېڭى تەجرىبە. ئاپتونوم رايونىنىڭ 1 - قېتىملىق مىللەتلە
ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن
1983 - يىل ھەر يىلى 5 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچ
مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى پائالىيەت ئېيى ئۆتكۈزۈ
كېلىنمەكتە. بۇ يىل بۇ پائالىيەتنىڭ ئۆتكۈزۈلۈۋاتقىنىغا 3
يىل بولدى. تۈرلۈك جانلىق تەربىيە شەكىللىرى ئارقىلىق ھا
مىللەت كادىرلار، ئاممىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىگە بولغان چ
شەنچىسى چوڭقۇرلىشىپ، مىللەتلەر سىياسىتىنى ئاڭلىق ئىج
قىلدى، مىللەتلەرنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقى يەنمۇ ئىلگىرىلىگ

ھالدا كۈچەيدى، ئاپتونوم رايوننىڭ مۇقىملىقى، تەرەققىياتى
ئۈچۈن ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىلدى.

6. ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ،
ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشى زور دەرىجىدە
يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى
ھەرقايسى مىللەتلەرنى گۈللەندۈرىدىغان سىياسەتتۇر. نەچچە
ئون يىللىق قۇرۇلۇش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىدا ماھى-
يەتلىك ھالقىش ۋە مىقدار جەھەتتىكى غايەت زور ئېشىش ئىشقا
ئاشۇرۇلدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا روشەن ياخشى-
لىنىش بولدى. 2004 - يىلى، ئاپتونوم رايوننىڭ ئىشلەپچىقى-
رىش ئومۇمىي قىممىتى 220 مىليارت 300 مىليون يۈەنگە
يېتىپ، 1978 - يىلىدىكىدىن 11.5 ھەسسە ئاشتى، بۇ 1952
- يىلىدىكىنىڭ 59 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. ئىقتىسادنىڭ
تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋى-
يىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى. 2004 - يىلى ئاپتونوم رايون
بويىچە شەھەر - بازار ئاھاللىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەل-
گەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 7600 يۈەن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ
كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ساپ كىرىمى 2269 يۈەن بو-
لۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1978 - يىلىدىكىدىن 22.8
ھەسسە ۋە 18 ھەسسە ئاشتى. شەھەر - يېزا ئاھاللىرىنىڭ
ئىستېمال سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى، تۇرالغۇ شارائىتىمۇ
ياخشىلاندى.

7. مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قانۇن - تۈزۈم
قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قانۇنىي ھو-
قۇق - مەنپەئىتى قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. دۆلىتىمىز-
نىڭ «ئاساسىي قانۇنى» ۋە «مىللىي تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە
قانۇنى» دا بېرىلگەن ھوقۇققا بىنائەن، 1979 - يىلدىن بۇيان،

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى نۇرغۇن يەرلىك قانۇن - نىزاملارنى، قانۇنىي كۈچكە ئىگە قارار، بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقتى ۋە ماقۇللىدى. بۇ- نىڭدىن باشقا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يەنە بەزى مەمۇرىي نىزاملارنى تۈزدى. بۇ قانۇن - نىزام، قارار، بەلگىلە- مىلەر ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى، ئىقتىساد باشقۇرۇش، بايلىقلار- نى قوغداش، مۇھىت ئاسراش، پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، جەمئىيەت ئامانلىقى، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ھاكىمە- يەت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكىسىنى مىسالغا ئالساق، ئاپتونوم را- يونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ «شىنجاڭ ئۇي- غۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيىدىن تۆۋەن خەلق ۋەكىللىرىنى بىۋاستە سايلاشنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى» توغرىسى- دىكى قارارى، «قانۇن - تۈزۈم خاراكتېرلىك ھۆججەتلەرنى تۈزۈش تەرتىپى توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» قاتارلىقلار؛ ئىقتىساد باشقۇرۇشقا ئائىتلىرىدىن: «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا ھەمكارلىقىنى قانات يايدۇرۇش توغرا- سىدىكى بىر قانچە بەلگىلىمە»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلاردا كۆتۈرە بې- رىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى ۋاقىت- لىق بەلگىلىمىسى»؛ بايلىق قوغداش جەھەتتىكىلىرىدىن: «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سۇ مەھسۇلاتلىرى بايلىقى- نى كۆپەيتىش، ئاسراشنى باشقۇرۇش نىزامى»، «شىنجاڭ ئۇي- غۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يايلاق باشقۇرۇش ۋاقىتلىق نى- زامى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۆسۈملۈكلەرنى كارانتىن قىلىشنى يولغا قويۇش چارىسى» قاتارلىقلار؛ مۇھىت ئاسراشقا ئائىتلىرىدىن: «دەرەخ تىكىش، ئوت - چۆپ ئۆستۈ-

رۇش ئارقىلىق شىنجاڭنى يېشىللاشتۇرۇشنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ‹سۇ قانۇنى› نى يولغا قويۇش چارىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سۇ ئېلىش ئىجازەتنامىسى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى»؛ پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيىگە ئائىرىلىرىدىن: «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتو- نوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش نىزا- مى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىل- لەتلەر تىلىدىكى ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش - بېكىتىش كو- مىتېتىنىڭ تەشكىلىي نىزامى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نوپۇس ۋە پىلانلىق تۇغۇت نىزامى» قاتارلىقلار؛ جەمئىيەت ئامانلىقىغا ئائىرىلىدىن: «ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارارى»، «شىن- جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نەشە چەكلەش بەلگىلە- مىسى»؛ دىنغا مۇناسىۋەتلىكلىرىدىن: «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتو- نوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقىت- لىق بەلگىلىمىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دە- نىي ۋەزىپىدىكى خادىملارنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگە- لىمىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي ئىشلار- نى باشقۇرۇش نىزامى» قاتارلىقلار بار. بۇ قانۇن - نىزاملار، قارارلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى- نى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مۇھىم قانۇن كاپالىتىگە ئىگە قىلدى.

2. شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتىكى ئاساسىي تەجرىبىلەر

(1) ئىدىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلارنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئاڭلىقلىقى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 1922 ـ يىل 7 ـ ئاي ئاچقان 2 ـ قېتىملىق قۇرۇلتىيىنىڭ خىتابنامىسىدە: «ئەركىن فېدېراتسىيە تۈزۈمى بويىچە، مەركىزىي جۇڭگو، موڭغۇلىيە، شىزاڭ، شىنجاڭلار بىرلەشتۈرۈلۈپ، جۇڭخۇا فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلىدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كېيىن، ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، جۇڭگونىڭ ئەزەلدىن بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكى ئەھۋالىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئوخشاشمايدىغانلىقى «مۇستەقىللىق»، «ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش» نى تەكىتلەشكە، «فېدېراتسىيە تۈزۈمى» بەرپا قىلىشقا بولمايدىغانلىقى تونۇپ يېتىلدى ھەمدە 1947 ـ يىل 5 ـ ئايدا، ئالدى بىلەن ئازادلىققا ئېرىشكەن موڭغۇللار رايونىدا ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي سىياسەت قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ كونكرېت شەكلى جەھەتتىكى ئىزدىنىشىدە ئەمەلىيەت ۋە تونۇشتىكى

تارىخىي ئەھمىيەتلىك بۆسۈشدۇر.

1949 ـ يىل 9 ـ ئايدا، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ماقۇللىغان «ئورتاق پروگراممىا» دا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئوتتۇرىغا قويغان «ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش» ئاساسىي سىياستى قوبۇل قىلىندى. 1951 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، لى ۋېيخەن مەركەز مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ 2 ـ قېتىملىق كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا بەرگەن دوكلاتىدا: «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ـ رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ جۇڭگودىكى مىللەتلەر مەسىلىسىنى ماركسىزم، لېنىنىزمنى قوللىنىپ ھەل قىلىدىغان ئاساسىي سىياستىدۇر»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى چېگرىسى ئىچىدە، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى ئاساسىي يولىدا ئىلگىرىلەيدىغان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشىنى ئاساس قىلغان ئاپتونومىيىدۇر» دەپ كۆرسەتكەنىدى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، «ئورتاق پروگراممىا» «ئاساسىي قانۇن» ئالۋاقتىن رولىنى ئويناپ بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئىرادىسىنى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش لازىم ئىدى.

ئەمما، تارىخىي، جۇغراپىيىلىك تۈرلۈك ئامىللارنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭدىكى ئاز ساندىكى كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشاش «فېدېراتسىيە تۈزۈمى» نى يولغا قويۇشنى قۇۋۋەتلەيدى، ھەتتا «شىنجاڭ مۇستەقىللىقى» نى كۆككە كۆتۈرۈشتى. سەپىيدىن ئەزىزى «ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، كەلگۈسىگە

يول ئېچىپ، پارلاق نەتىجىلەرنى يارىتايلى — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەيمىز» ناملىق ① ماقالىسىدە مۇنۇلارنى ئاشكارىلىغان: «1949 ـ يىلى دۆلىتىمىزنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشى زور ئىلگىرىلەشكە ئېرىشىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئازاد بولۇشى مۇقىملىشىپ قالدى. شۇ يىلى يازدا، سابىق دېموكراتلار ئىنقىلابىي پارتىيىسى بىلەن يېڭى ئىتتىپاقنىڭ رەھبەرلىرى ئېچكى جەھەتتە شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى توغرىسىدا مۇزاكىرىلىشىپ مۇنداق خىل تاللاش تۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

1. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىپ شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش؛

2. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزلۈكىدىن شىنجاڭدىن چىقىپ كېتىش، شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش؛

3. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى يوقىتىپ، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن مەملىكەتنى ئازاد قىلىش. قايتا ـ قايتا مۇزاكىرە ئارقىلىق، كۆپچىلىك 1 ـ ۋە 2 ـ تۇرلۇك تاللاشنىڭ ئىشقا ئاشمىقى قېيىن. پەقەت 3 ـ خىل تاللاشلا بولىدىغان توغرا تاللاش دەپ ھېسابلىدى. چۈنكى، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئازاد بولغانلىقى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى يەتمەكچى بولغان «مىللەتلەر باراۋەرلىكى» نىشانىنىڭ ئىشقا ئاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. كۆپچىلىك مۇشۇ خىل تونۇش ئاساسىدا، شىنجاڭ كەلگۈسىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. كەلگۈسىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت شەكلى ئۈستىدە توختالغاندا، كۆپچىلىك جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 20 ـ يىللاردا ۋە 30 ـ يىللارنىڭ بېشىدا جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا ئوتتۇرىغا قويغان «مىللەتلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش» ۋە «فېدېراتسىيە تۈزۈمى» گە ئاساسلىنىش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەقلىد قىلىپ، شىنجاڭ ئىتتىپاقداش (ياكى ئاپتونوم) جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش، بىرلىكتە فېدېراتسىيە تۈزۈمىدىكى جۇڭگونى تەشكىل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشتى».

يۇقىرىقىدەك كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، گەرچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى يېتەكچى قىلىپ، جۇڭگونىڭ تارىخىي ۋە رېئال شارائىتىنى چىقىش قىلىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنى جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاساسىي سىياسىتى قىلىپ بەلگىلىگەن ھەمدە ئېچكى موڭغۇل رايونىدا ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، شىنجاڭدىكى بىر قىسىم كىشىلەردە «فېدېراتسىيە تۈزۈمى ئورنىتىش»، ھەتتا «شىنجاڭ مۇستەقىللىقى» نى تەشەببۇس قىلىش ئىدىيىسى يەنىلا مەۋجۇت ئىكەن.

1951 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىناق نىزامى» (لايىھە) ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى غەربىي شىمال بيۈروسى مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ پىكىر ئېلىش پروگراممىسى تارقىتىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت كادىرلار شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشقا دائىر مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، زور كۆپچىلىكى «ئورتاق پروگراممىا» نى قەتئىي

① «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1995 ـ يىلى 17 ـ سېنتەبىر سانىدا ـ ئاپتور ئىزاھاتى

همايه قىلىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئەمما ئاز ساندىكى كىشىلەر «ئۇيغۇرستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش خاتا تەشەببۇسىدا بولدى.

شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 19 - كۈنىگىچە ئۈرۈمچىدە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئېچىلدى. يىغىن مەزگىلىدە ۋاڭ جېن مۇھىم سۆز قىلدى، ئۇ جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ سىياسىتىنى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئورتاق پروگراممىسىدا بەلگىلەنگەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنىڭ جۈڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى باراۋەر ھەمكارلاشتۇرىدىغان، ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرىدىغان توغرا سىياسەت ئىكەنلىكىنى بايان قىلدى. شۇ لىچىڭ جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە توغرىسىدىكى تەستىقنامىسى ھەققىنى يەتكۈزدى. بۇ قېتىمقى يىغىن يۈكسەك پرىنسىپاللىققا ئىگە بولۇپ، تەنقىد ۋە ئۆزىنى تەنقىد قىلىشنى توغرا قانات يايدۇرۇپ، ھەر مىللەت پارتىيىلىك كادىرلارنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىدە چىڭ تۇرۇش - ئىزچىللاشتۇرۇش ئاڭلىقلىقىنى يۇقىرى كۆتۈردى. يىغىنىنىڭ «مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى» دە ئاز ساندىكى مىللىي خاھىشى بار كادىرلارغا ئىدىيىۋى تەربىيە بېرىش ۋە مۇڭاپىق تەنقىدلەش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئەمەلىيەت شىنجاڭدا قانداق سىياسىي تۈزۈمنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت پرىنسىپال مەسىلىدە، توغرا سىياسەتتە چىڭ تۇرۇش، خاتا تەشەببۇسنى تەنقىد قىلىش، پۈتۈن پارتىيىنىڭ

ئىدىيىۋى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى توغرا يولغا قويۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتىكى مۇھىم تەجرىبە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

(2) «ئىككىنى توغرا بىرلەشتۈرۈش» تە چىڭ تۇرۇش - مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى مۇھىم تەدبىر.

1957 - يىلى، جۇ ئېنلەي چىڭداۋدا ئېچىلغان مىللەتلەر خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا قىلغان مۇھىم سۆزىدە: «بىز دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى قوللاندۇق، بۇ خىل مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىدە مىللىي ئاپتونومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە توغرا بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئىقتىساد ئامىلى بىلەن سىياسەت ئامىلىنىڭ توغرا بىرلەشتۈرۈلۈشىدۇر. ئۇنىڭدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلا ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇپ قالماي، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ»[1] دەپ كۆرسەتكەنىدى. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە ھۆكۈمەتلەر «ئىككىنى توغرا بىرلەشتۈرۈش» تە چىڭ تۇرۇش ئۇچۇن نۇرغۇن چوڭقۇر، ئىنچىكە خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

بىرى، ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتايلىرى ھەم ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ ۋەكىل نامزاتلىرىنى تەقسىملەش ۋە خادىم تەشكىللەشتە، كۆپ مىللەتلىك رايوننىڭ ئالاھىدە

① «جۇ ئېنلەينىڭ بىرلىكسىپكە دائىر ماقالىلىرىدىن تاللانما» دىن، ئاپتور ئىزاھاتى

دىلىكى تولۇق ئويلىشىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن قىلىندى. مەسىلەن، ئاپتونوم رايونلۇق 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىدا، شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم مىللەتلەرنىڭ ئۆز ۋەكىللىرى بار.

ئىككىنچىدىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنى ئايرىشتا، مىللەتنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى ئويلىشىلدى، شۇنداقلا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۇللىنىشتەك ئورتاق مەنپەئىتى ئاساس قىلىنىپ، مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش ۋە تەڭشەشلەر بولدى. مەسىلەن، 1954 ـ يىلى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە سانجى، مىچۇەن، ئۇرۇمچى ناھىيىلىرى بار ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش كۆزدە تۇتۇلۇپ، 1958 ـ يىلى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن ئۇرۇمچى ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدە ئۇنىڭغا تەۋە بولغان گۇچۇڭ، فۇكاڭ، ماناس، قۇتۇبى، جىمسار ناھىيىلىرى ۋە مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى سانجى ئوبلاستىغا قوشۇپ بېرىلدى، كېيىن ئۇرۇمچى ناھىيىسى ئۇرۇمچى شەھىرىگە قارايدىغان قىلىندى. يەنە مەسىلەن، 1960 ـ يىلى كورلا ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدە ئۇنىڭغا تەۋە بولغان كورلا، لوپنۇر، بۈگۈر، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرى بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قوشۇلدى، دېگەندەكلەرنىڭ ھەممىسى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىنى كېڭەيتتى، يەنە شەھەر ـ يېزا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنى بىرلەشتۇرۇش قاتارلىق ئامىللار نەزەرگە ئېلىندى. بۇ ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تەدبىر بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈشكە

پايدىلىق.

ئۇچىنچىدىن، كۆپ جايدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا كۆپ قاتلاملىق مىللىي ئاپتونومىيە يولغا قويۇلدى. مەسىلەن، قازاق مىللىتىنىڭ قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدىن باشقا، قازاق مىللىتى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى موڭغۇل مىللىتىنىڭ نوپۇسى ئاران 50 مىڭدىن ئاشاتتى. ئەمما بۇ مىللەتنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى ۋە تارىخىي ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلۇپ، باينىغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى، بۇ شۇ جايلاردا ئىناق ـ ئىتتىپاق بولغان، ئورتاق تەرەققىي قىلىدىغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلىشقا پايدىلىق ئىدى.

تۆتىنچىدىن، مىللىي يېزىلار مۇۋاپىق تەسىس قىلىندى. مىللىي يېزا تەسىس قىلىش ـ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ بىر خىل تولۇقلىما شەكلى بولۇپ، ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇشىغا پايدىلىق. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى شىنجاڭدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا رايون دەرىجىسىگە توغرا كېلىدىغان مىللىي ئاپتونومىيىلىك رايوندىن 7 سى ۋە يېزا دەرىجىسىگە تەڭ بولغان مىللىي ئاپتونومىيىلىك رايوندىن 9 ى قۇرۇلغان بولۇپ، كېيىن مىللىي يېزىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1958 ـ يىلى مىللىي يېزىلار باشقا يېزىلارغا ئوخشاش خەلق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلـ

گەن. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قالايمىقانچىلىقلار تۈگىتىلىپ، خاتالىقلار تۈزىتىلدى. پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ئەستا-يىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، 42 مىللىي يېزا قۇرۇلدى ۋە يېڭى-دىن قۇرۇلدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايون بويىچە مانجۇلار ۋە رۇسلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشى تارقاق بولغانلىقتىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايى ياكى مىللىي يېزىسى قۇرۇلمىغاندىن باشقا، باشقا 10 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلىرى ياكى مىللىي يېزى-سى قۇرۇلدى، بۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئاپتونومىيە ھوقۇق-دىن تولۇق بەھرىمەن قىلدى.

(3) «سول» چىللىق ۋە ئوڭچىللىقنىڭ كاشىلىسى-نى يېڭىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈ-مى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملەش.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي سىياسىتى قىلىش، دۆلەتنىڭ بىر تۈرلۈك سىياسىي تۈزۈمى قىلىش دۆلە-تىمىز ئەھۋالىغا مۇناسىپ بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھە-مايىسىگە ئېرىشتى. بىراق، شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدە چىڭ تۈرۈش جەريانىدا، «سول» چىللىق ياكى ئوڭچىللىقنىڭ كاشىلىسىغمۇ ئۇچرىغان. جۇ ئېنلەي چىڭداۋدا ئېچىلغان مىللەتلەر خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا قا-غان سۆزىدە: «ئازادلىقتىن كېيىن بىز دۆلەت ئەھۋالىمىزغا مۇناسىپ كېلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەمكارلىقىغا پايدىلىق بو-غان مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى قوللاندۇق. بىز مىللەتلەرنىڭ بۆلۈنۈشىنى تەشەببۇس قىلمايمىز. ھازىر

ئەگەر مىللەتلەرنىڭ ئايرىلسا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلـ-ساق، بۇنىڭدىن جاھانگىرلار پايدىلىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئۇ مۇۋەپپەقىيەت يولى بولمايدۇ ھەمدە مىللەتلەرنىڭ ھەمكارلىقى ئۇچۇن ئاۋارىچىلىقنى كۆپەيتىۋېتىدۇ. مەسىلەن، شىنجاڭدا ئا-زادلىقتىن ئىلگىرى بىر قىسىم ئەكسىيەتچىلەر شەرقىي تۈر-كىستانغا ئوخشاش بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللان-غان. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن بىز شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، ئۇيغۇرستان دېگەن نامنى ئىشلىتىشنى قول-لىمىدۇق. شىنجاڭدا ئۇيغۇرلارلا بولۇپ قالماي، يەنە باشقا 12 مىللەتمۇ بار، 13 مىللەتنى 13 ئىستان قىلىپ قويغىلى بولمايدۇ - دە»[1] دېگەن ئىدى. بۇ سۆزدە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ خاتا تەشەببۇسى قاراتمىلىق ھالدا تەنقىد قىلىنغان.

1957 - يىل 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئېچىلدى. بۇ قې-تىمقى يىغىنىنىڭ ۋەزىپىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 8- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت كا-دىرلىرىنىڭ ئىستىل تۈزىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە خىز-مىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇزاكىرە قىلىش ۋە ئورۇن-لاشتۇرۇش ئىدى. مەركەز ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىستىل تۈزىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولىدىغانلىقىنى، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئاڭنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملەپ، مىل-

① جياڭ زېمىننىڭ «مەركەز بىرلىكسەپ خىزمىتى يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» دىن. 2005 - يىلى 4 - ئاي، ئاپتور ئىزاھاتى

لەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش-
نى تېخىمۇ ياخشى ئېلىپ بېرىش ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكە-
نىدى. 1958 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكوم «ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە زىيالىيلىرى ئارد-
سىدا ئىستىل تۈزىتىش پىلانى» نى تارقاتتى، بۇ ھەرىكەتتە،
بىر قىسىم يولداشلار يەرلىك مىللەتچى قىلىپ قويۇلدى.

1979 - يىلى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركە-
زىي كومىتېتى تەستىقلاپ تارقاتقان مەركىزىي كومىتېت بىر-
لىكسەپ بۆلۈمىنىڭ «يەرلىك مىللەتچى قالپىقىنى ئېلىۋېتىش
توغرىسىدا يوليورۇق سوراش خېتى» دە: «پارتىيىمىز 1957
- يىلى ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش مەزگىلىدە ۋە ئۇنىڭدىن
كېيىنكى بىر قانچە يىلدا، بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت
رايونلىرىدا يەرلىك مىللەتچىلىكنى تەنقىد قىلىش كۈرىشى ئې-
لىپ بارىدى. ئەينى چاغدا، بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەتلەردە
يەرلىك مىللەتچىلىك خاھىشلىرى ئاينىپ قالغان ئىدى. بۇ
كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەي-
تىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشتە زۆرۈر ئىدى.
ئەمما، كېڭەيتىۋېتىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆرۈلگەن» دەپ كۆرسە-
تىلگەن. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3
- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن 1985 - يىلىغىچە، ئاپتونوم
رايون قايتا تەكشۈرۈش، تۈزىتىش، ئاقلاش خىزمىتىنى ئاسا-
سىي جەھەتتىن ئورۇنداپ، كۈرەشتە كېڭەيتىۋېتىلگەن ۋە «مە-
دەنىيەت ئىنقىلابى» دا ئۆتكۈزۈلگەن «سول» چىللىق خاتالىقلە-
رىنى تۈزەتتى.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتو-
نومىيە - مىللىي ئاپتونومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومە-

يىنى توغرا بىرلەشتۈرگەن ياخشى شەكىل بولۇپ، ئۇنى ئەستا-
يىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش لازىم. جۇ ئېنلەي ئىككى خىل مىللەت-
چىلىك ھەققىدە توختالغاندا: «بىر جەھەتتىن، ئەگەر خەنزۇلار
ئارىسىدا چوڭ خەنزۇچىلىق خاتا پوزىتسىيىسى بولۇپ، ئۇ دا-
ۋاملىشىۋەرسە مىللىي كەمسىتىش خاتالىقى يۈز بېرىدۇ؛ يەنە
بىر جەھەتتىن، قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا يەرلىك مىللەتچە-
لىك خاتا پوزىتسىيىسى بولسا، تەرەققىي قىلىۋەرسە مىللىي
بۆلگۈنچىلىك خاھىشى يۈز بېرىدۇ. ئومۇمەن، ئىككى خىل خاتا
پوزىتسىيە، ئىككى خىل خاھىشنىڭ قايسىسىلا بولسۇن تەرەققىي
قىلىۋەرسە مىللەتلىرىمىزنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز بولۇپلا
قالماستىن، مىللەتلەر ئارىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى، بۆلۈ-
نۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. نەچچە ئون
يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە ھۆ-
كۈمەتلەر بۇ تەلىمگە ئەمەل قىلىپ، ئىككى خىل مىللەتچىلىككە
قارشى تۇردى. «سول» چىللىق ياكى ئوڭچىللىقنىڭ مىللەتلەر
خىزمىتىگە دەخلى قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇنى تۈزىتىپ،
ئاپتونوم رايوننىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمە-
گە ئۆتۈش جەريانىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن ياخشى نەتىجىلەردە
چىڭ تۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى مۇھىم تەجرىبە.

**(4) ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قانۇن چىقىرىشىنى تېزلىتىپ، «ئاساسىي قانۇن» ۋە دۆلەت قانۇنلىرىدا بە-
رىلگەن ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى تولۇق يۈرگۈزۈش.**

دۆلىتىمىزنىڭ «ئاساسىي قانۇن» دا ئاپتونومىيىلىك جاي-
لارنىڭ «ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ئاساسىي قانۇننىڭ 3 - باب
5 - پاراگرافىدا بەلگىلەنگەن يەرلىكتىكى دۆلەت ئورگىنى ھو-
قۇقىنى يۈرگۈزىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاساسىي قانۇن، مىللىي

تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى ۋە باشقا قانۇنلاردا بەلگىلەن-
گەن ھوقۇق دائىرىسىدە ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ، شۇ
جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، دۆلەتنىڭ قانۇن - سىيا-
سەتلىرىنى ئىجرا قىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. ئاپتونومىيىلىك
جايلار سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە-
كى ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئىنتايىن كەڭ، ئاپتونومىيىلىك جاي-
لارنىڭ قانۇن چىقىرىشىنى تېزلىتىش، ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى
تولۇق يۈرگۈزۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. 1979 - يىلى ئاپتونوم
رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈلگەندىن بۇيان، بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان،
ئاپتونوم رايونىنىڭ قانۇن چىقىرىش قەدىمى زور دەرىجىدە تېزلە-
تىلدى، بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى تۈرلۈك
مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋە-
لاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مۇھىم قانۇن كاپا-
لىتىگە ئىگە قىلدى.

**(5) تەرەققىياتنى تېزلىتىش — مىللىي تەررىتورە-
يىلىك ئاپتونومىيىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەل-
لەشتۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسى.**

دېڭ شياۋپىڭ: «تەرەققىيات چىڭ قائىدە» دېگەنىدى. تە-
رەققىيات بولمىسا مىللىي تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىمۇ قۇ-
رۇق نەرسە بولۇپ قالىدۇ. 50 يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلا-
ھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك
پارتكوملار ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى تەرەققىياتنى تېزلىتىشنى
باشتىن - ئاخىر مىللىي تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدە
چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى بىرىنچى مۇھىم
ئىش سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا

كەلتۈردى.

خەلق ئىگىلىكى تېز تەرەققىي قىلدى. 2004 - يىلى
ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى
220 مىليارت 300 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلىدىكى-
دىن 11.5 ھەسسە، 1952 - يىلىدىكىدىن 59 ھەسسە ئاشتى.
ئىقتىساد تېز تەرەققىي قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىقتىسا-
دىي تۇرمۇشى ۋە تۇرالغۇ شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.
شەھەر - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك
يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

ئاساس ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشىدىكى نەتىجىلەر كۆرۈنەرلىك
بولدى. 1950 - يىلىدىن 2004 - يىلىغىچە، ئاپتونوم رايوندە-
كى پۈتكۈل ئىجتىمائىي مۇقىم مۇلۇككە سېلىنغان جەمئىي
مەبلەغ 805 مىليارت 100 مىليون يۈەن ئورۇنلاندى. بولۇپمۇ
غەربنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسى يولغا قويۇلغاد-
دىن بۇيان، دۆلەت شىنجاڭغا مەبلەغ سېلىش ۋە قوللاش سالمە-
قىنى يەنمۇ زورايتتى. 1999 - يىلىدىن 2004 - يىلىغىچە،
شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىم مۇلۇككە سالغان مەبلىغى 487
مىليارت 600 مىليون يۈەن بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب
بىلەن 18% ئاشتى. ئاپتونوم رايونىنىڭ سۇ ئىشلىرى، قاتناش،
ئېنېرگىيە قاتارلىق ئاساس ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشى تېز تەرەققي
قىلىدىغان يېڭى بىر مەزگىلگە كىردى.

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. شىن-
جاڭ ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مۇھىم بەلۋېغىغا
جايلاشقان، دېڭىزدىن يىراق بولۇپ، تىپىك بولغان ئىچكى قۇ-
رۇقلۇق قۇرغاق چۆللۈك ئىقلىمىغا تەۋە، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر
ئاز، كىلىماتى ئاجىز، ئاپتونوم رايونىنىڭ بىر مىليون 660

مىك كۆادرات كىلومېتىرلىق زېمىنىدا، يېشىللىق كۆلىمى ئا-
ران 4.2% ئەتراپىدا، چۆللەشكەن كۆلەم 47.7%، قۇملۇقلار-
نىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 430 مىڭ كۆادرات كىلومېتىر بولۇپ،
25.9% نى ئىگىلىگەن. بۇ پۈتۈن مەملىكەت قۇملۇق كۆلىمە-
نىڭ تەخمىنەن 60% نى ئىگىلىگەن. ئازادلىقتىن بۇيان،
بولۇپمۇ ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش ۋە غەربنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش
ئىستراتېگىيىسى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايون دۆ-
لەتنىڭ «تاغ - دەريالىرى گۈزەل بولغان غەربىي قىسمىنى قايتا
هاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىش» ئومۇمىي تەسەۋۋۇرىغا ئاساسەن،
لايىهىدە ئىنچىكە بولۇپ، «قوغداش بىلەن قۇرۇشنى بىرلەشتۈ-
رۈش» تە چىڭ تۇرۇپ، ئېكولوگىيىلىك مۇهىتنى قوغداش
قۇرۇلۇشىنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈردى. يېرىم ئەسىردىن
بۇيان، ئاپتونوم رايوندىكى بوستانلىق كۆلىمى ئازادلىقىنىڭ دەس-
لىپىدىكى 13 مىڭ كۆادرات كىلومېتىردىن 70 مىڭ 700
كۆادرات كىلومېتىرغا كېڭەيدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 18 مىليون مودىن 60 مىليون موغا كېڭەي-
دى؛ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1978 - يىلىدىكى
1.03% تىن كۆپەيىپ 2.94% كە يەتتى. بوستانلىقلارنىڭ
ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى تەرەققىي قىلىپ 14.95% كە
يەتتى.

ئەمەلىيەت، ئىقتىسادنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاساس
ئەسلىمىلەر قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، ئېكولوگىيىلىك مۇهىت-
نى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاشنىڭ شىنجاڭنىڭ تاغ - دەريالىرى
گۈزەل، ئېكولوگىيىسى ئۈيغۇن، سىجىل تەرەققىي قىلدىرغان
ياخشى مۇهىتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا گۈزەل ئىستىقبال كۆرسەت-
كەنلىكىنى، هەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىكتە گۈللەنگەن، بايا-

شات هاللىق جەمئىيەت قۇرۇشىغا پۈختا ماددىي ئاساس يارىتىل-
غانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

(6) مىللەتلەر خىزمىتىگە بولغان رەهبەرلىكى كۈچەيتىش - مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، مۇستەهكەملەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەهبەرلىكى دۆلىتى-
مىزنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىدىكى يادرولۇق كۈچ، پارتىيە-
نىڭ مىللەتلەر خىزمىتىگە دائىر سىياسىتى - يۆنىلىشلىرىدە
ئەستايىدىل چىڭ تۇرۇش - پارتىيىنىڭ رەهبەرلىكىدە چىڭ
تۇرۇش ۋە كۈچەيتىشتىكى مۇهىم هالقا. شىنجاڭ مىللىي تېر-
رىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش جەريانىدا،
پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «ئېهتىياتچان بولۇش، پۈختا
قەدەمدە ئىلگىرىلەش» يۆنىلىشىدە باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇر-
دى. تەدرىجىي يولغا قويۇلىدىغان باسقۇچلاردا قەدەمنى كىچىك-
لىكتىن چوڭايتىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئاۋۋال نۇقتىدا سىناق قە-
لىش، كېيىن ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، هەر
دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قۇرۇلۇشىنى تەرتىپلىك
يۈرگۈزدى، شۇنداقلا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈ-
مىنى مۇستەهكەملەشكە پۈختا ئاساس سالدى.

يولىورۇق سوراش، دوكلات قىلىش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش
- پارتىيە رەهبەرلىكىنى كۈچەيتىشتىكى مۇهىم قەدەم باسقۇچ.
سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللەتلەر مەسىلىسى سەزگۈر، مۇرەك-
كەپ بولىدۇ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى
مۇستەهكەملەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا يۈز بەرگەن
زور مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومغا مەلۇم

قىلىش، قول ئۇچىدىلا ئىش قىلىشتىن قاتتىق ساقلىنىش، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشتىن تېخىمۇ ساقلىنىش كېرەك. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيە لىك جايلار زور مەسىلىلەردە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومىدىن يوليورۇق سوراش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇپ، مىللەتلەر مۇناسىۋە-تى جەھەتتە ساقلانغان ۋە يۇز بەرگەن بىر قىسىم مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلدى، بۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈ-چەيتىش، مۇقىملىقنى قوغداشتا مۇھىم رول ئويناپلا قالماي، بەلكى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدە چىڭ تۇ-رۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى كۈچلۈك كاپالەتلەندۈرۈش رولىنى ئويناندى.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ئىشخانىسىنىڭ سابىق مۇدىرى)

ئابدىلىم ئابدۇرېھىم تەرجىمىسى

قوماندان ۋاڭ جېنىغا رۇس تىلى تەر-جىمانى بولغان كۈنلەر

شۇ مۇتۇڭ

گېنېرال ۋاڭ جېن شىنجاڭدا تۇرغان مەزگىلىدە دىپلوماتـ-يە ئىشلىرى بىلەن ناھايىتى ئالدىراش بولغانىدى. بۇنى ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى تارىخىي تۆھپىلىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. گېنېرال ۋاڭ جېننىڭ دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى بىلىدىغانلار، بۇ ھەقتە تىلغا ئالمىدىغانلار ئانچە كۆپ ئەمەس. مەن ئۇنىڭ رۇس تىلى تەرجىمانى بولغان كۈنلىرىمدە، بەختكە يارىشا ئۇنىڭ دىپـ-لوماتىيە پائالىيەتلىرىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىشقا مۇيەسسەر بول-دۇم. تۆۋەندە كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىمنى بايان قىلىپ ئۆتـ-مەن.

بىر مىللىي كادىر نەزەرىدىكى گېنېرال ۋاڭ جېن

1949 ـ يىل نويابىرنىڭ ئاخىرى، مەن يولداش سەيپىدىن ئەزىزى باشچىلىقىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ 10 نەچچە رەھبىرىي كادىرى بىلەن غۇلجا شەھىرىدىن دىخۇاغا (بۇگۈنكى ئۈرۈمچى) ئۇچتۇق. مەقسەت ـ شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى قۇرۇش خىزمىتىگە قاتنىشىش ئىدى. ئايروپىلان ئايرودرومغا قونغاندا، ئايرودرومدا

يەتتە ـ سەككىزدەك ئادەم تۇراتتى، تۇرقىدىن خىزمەتچىدەك كۆرۈنەتتى. بىزنى كۈتۈۋېلىشقا چىققان خەلق ئازادلىق ئارمىيە-سىنىڭ رەھبەرلىرى كۆرۈنمەيتتى. بۇ قانداق گەپ، جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابنىڭ رەسمىي ۋەكىللىرى تۇنجى قېتىم ئۆلكە مەركىز-گە كەلگەن تۇرسا، نېمىشقا بۇنداق سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراي-مىز؟ دەپ ئويلىنىپ قالدىم. مەن ئاشۇ تەشۋىشلىك خىياللار ئىلكىدە تۇرغىنىمدا، ھېلىقى «خىزمەتچىلەر» ئارىسىدىن بىر نەچچە خادىم ئۇشتۇمتۇت چىقىپ كەلدى. چېھرىدىن كۈلكە يېغىپ تۇرغان بىر كىشى سەپىدىن ئەزىزى بىلەن قول ئېلىشتى ۋە يېنىشلاپ: «قارشى ئالىمىز، قارشى ئالىمىز!» دەيتتى. ئۇ قارىماققا ئارا بوي، سەل ئورۇقراق كەلگەن كىشى ئىدى. ئۇ سەپىدىن ئەزىزى بىلەن ئالدىمىزغا كېلىپ، بىز بىلەن بىرمۇ بىر قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ۋە «قارشى ئالىمىز، قارشى ئالىمىز!» دەپ تەكرارلايتتى. بۇ چاغدا سەپىدىن ئەزىزى بىز-گە:

— بۇ ژاڭ قوماندان بولىدۇ، — دەپ تونۇشتۇردى. شۇن-داۋلا ھەيرانلىقتا داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدىم. كۆڭلۈمدە: «بۇ قانداق بولغىنى»، ئۇچىسىغا كونىراپ كەتكەن پاختىلىق پەلتۇ كىيگەن كىشى شىنجاڭدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى گې-نېرال ژاڭ جېنمىدۇ؟ بۇ پاختىلىق شەپكە كىيگەن كىشى راس-تىنلا جەڭگاھلاردىكى تۆھپىلىرى ئالەمگە تارالغان، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ بىكتۇەننىڭ قوماندانىمىدۇ؟ ئۆڭۈپ كەتكەن خۇرۇم ئاياغ كىيگەن بۇ كىشى راستىنلا رىۋايەت تۇسىنى ئالغان جۇڭگونىڭ چاپايېۋىمىدۇ؟ ئەقلىمگە ھېچ سىغدۇ-رالمىدىم. ئۇچ ژىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ژىنژوود كوماندە-

رىمۇ ئۇنىڭدىن ياخشى كىيىنىدۇ، دەپ سېلىشتۇرۇپ ئۇلگۈر-دۇم. ئىختىيارسىز ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە كۆپ يىللار بىللە ئىشلىگەن سوۋېت ئىتتىپاقلىق بىر ئوفىتسېرنى ئەسلەپ قالدىم. ئۇلار ھەممە نەرسىنى ئىگىلىۋېلىشنىڭلا كويىدا يۈرەتتى، ئۆزلىرىدىن پەخىرلىنەتتى، شەخسىيەتچى بولۇپ، شىنجاڭلىق كادىرلارنى كۆزگە ئىلمىپ كەتمەيتتى؛ ئۇلار يۇڭ رەختتە تىكىلگەن ھەربىي فورما كىيىپ، ئۆتۈكلىرىنى پارقىرا-تىپ ئوردىنلىرىنى تاقاپ كۆز ـ كۆز قىلىپ يۈرەتتى؛ ئۆكتە-لىك بىلەن كۆرەڭلەيتتى؛ كېچىلىرى مۇسادىرە قىلىنغان مال ـ مۈلۈكلەر ساقلانغان ئامبارغا كېلىپ، ساندۇق، ئىشكاپلارنى ئۆرۈپ ئاختۇرۇپ، نەق پۇل، قىممەتلىك بۇيۇملار، زىبۇ ـ زىننەتلەرنى ئېلىپ كېتەتتى. ئۇلار ۋەتىنىگە قايتىدىغان چاغدا مىنىشكە بەرگەن ھۆكۈمەت ئاتلىرىنىمۇ سېتىۋەتكەنىدى. ئۇلار يۇقىرىقى قانۇنسىز ۋاستىلار بىلەن بايلىققا ئېرىشكەنىدى. مەن ج ك پ نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرىنىڭ ئاددىي ـ ساددا ئىستىلى، قىزغىن، باراۋەر پوزىتسىيەسىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرلىرىغا سېلىشتۇر-دۇم ـ دە، كۆڭلۈم بىر قىسما بولدى. بۇ نېمىدېگەن روشەن پەرق ـ ھە؟ مەن ئاشۇ خىياللار بىلەن بەنت بولغىنىمدا كۆپچە-لىك پىكاپقا چىقىشقا باشلىدى. ژاڭ قوماندان ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئۇچ پىكاپقا ئورۇنلاشتۇردى، بىراق پىكاپلاردا مېنىڭ ئورنۇم يوق ئىدى ... مەن ژاڭ قوماندانغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ بىرزىنتلىق جىپىغا چىقتىم. ئۇ ئالدىنقى ئو-رۇندا، مەن كەينىدە ئولتۇردۇم. ئازادلىق ئارمىيىنىڭ بىر نەچچە ئوفىتسېرى مېنىڭ كەينىمدە ئىدى. ژاڭ قوماندان مېنى كۆرگەن بولسىمۇ، گەپ قىلمىغانىدى. شۇنداق قىلىپ بىز

قەھرىتان كېچىدە شەھەرنى كېسىپ ئۆتۈپ «جەنۇبىي باغچا (نەزگۈئىيۈەن)» غا يېتىپ كەلدۇق. گەرچە ھاۋا ناھايىتى سوغۇق، شامال كۈچلۈك بولسىمۇ، ۋاڭ قوماندان پاختىلىق شەپكىسىنى چۈشۈرمىگەنىدى. يېرىم يولغا كەلگەندە ئارقىمىزدىن كېلىۋاتقان جېپتىكى ئوفىتسېرلار قايتىپ كەتكەنىدى. پەقەت بىزلا جەنۇبىي باغچىغا بارغانىدۇق. بۇ باغچا ئىلگىرى شېڭ شىسەينىڭ قېيىنئاتىسى جيۇ زۇڭجۈننىڭ «قىشلىق سارىيى» ئىدى. بىز بۇ يەرگە كەلگەندە تاماق، تۇرالغۇلىرىمىز ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولۇنغان ئىكەن. ۋاڭ قوماندان سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن بىر ئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن خوشلىشىپ كېتىپ قالدى.

مەركىزىي كومىتېتنىڭ پېشقەدەم كادىرلىرىدىن ئۆگىنىش

بىز جەنۇبىي باغچىدا تۇرغان 10 كۈندىن بۇيان، دىخۇادىكى ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ قارشى ئېلىش يىغىنلىرىغا داخىل بولۇشۇتىن باشقا، كۆپىنچە يىغىنلار نەنمېن (ئاق قوۋۇق) دا ئۆتكۈزۈلدى. 17 - دېكابىر شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى رەسمىي قۇرۇلدى. خەلق ھۆكۈمىتى ئۈچ تەرەپ ۋەكىللىرىدىن، يەنى ج ك پ، گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان خادىملىرى ۋە ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپتى. قۇرۇلۇش يىغىنى نەنمېندىكى چوڭ بانكىنىڭ ئالدىدا ھەربىي پارات بىلەن ئاخىرلاشتى. مىللىي ئارمىيىنىڭ بىر پىيادىلەر روتىسىمۇ پاراتقا قاتناشقانىدى. ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى نەنمېن چوڭ بانكىسىنىڭ شەرقىي يان تەرىپىدىكى چوڭ قورۇ قىلىپ بەلگىلەندى (ھازىرقى مالىيە نازارىتى قورۇسى)، بۇرھان رەئىس، گەۋ جىڭچۈن بىلەن سەيپىدىن

ئەزىزى مۇئاۋىن رەئىس بولدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋەكىللىرىدىن 12 كىشى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئىتى بولدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەنمۇ بار ئىدىم. مەن يەنە قوشۇمچە ج خ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا تەيىنلەندىم. مەن ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ ئىككىنچى كۈنى جەنۇبىي باغچىدىن ج خ نازارىتىگە كۆچۈپ كەتتىم. شۇ چاغلاردا ج خ نازارىتى داشىزىدىكى پوچتا ئىدارىسىنىڭ شىمالىي كوچىسىدا بولۇپ، ئىلگىرى گومىنداڭ گارنىزون قوماندانلىق شتابى تۇرغانىدى. بۇ بىر كونا پاسوندىكى ياموڭ بولۇپ، چوڭ ساراي، كىچىك ساراي، ئالدى - كەينىدە ھويلىسى بار قورۇ بولۇپ، ھوجرىلىرى يېتەرلىك، ئەسلىھەلىرى بىرقەدەر تولۇق ئىدى. مەن بىر ئېغىز ئىشخانىنى ياتاق ھەم ئىشخانا قىلدىم. سەل نېرىدا مۇئاۋىن نازىر لیۇ خۇپىڭنىڭ ئىشخانىسى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىشخانىسى سەل چوڭراق بولۇپ، يىغىن ئېچىشقا باب كېلەتتى. ئۇنىڭ ئىشخانىسىغمۇ بىر كارىۋات بىلەن بىرلا ئۇستەل قويۇلغانىدى، چۈنكى بۇمۇ ھەم ئىشخانا ھەم ياتاق ئىدى. لیۇ خۇپىڭ مۇئاۋىن نازىر بولغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ج خ نازارىتىنىڭ ئومۇمىي خىزمەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلاتتى. ئەينى چاغدا نازىرلىقنى شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ مەسئۇلى بولغان ئابلىز مۇھەممىدى ئۇستىگە ئالغانىدى. ئۇ ج ك پ گە ئەزا ئەمەس ئىدى. ئۇيى نەنلىياڭدا بولغاچقا قاتناپ ئىشلەيتتى. لیۇ خۇپىڭ ماڭا ئوخشاش ئىشخانىدا يېتىپ - قوپاتتى. ئۇنىڭ ئايالى خې جياڭ چوڭ قورۇدا تۇراتتى، ئارىلىقى 50 مېتىرمۇ كەلمەيتتى. ئائىلەم غۇلجىدا بولغاچقا، ئەلۋەتتە ئىشخانىدا يېتىپ قوپمەن - دە. شۇنىسى لیۇ خۇپىڭ ئايالىغا شۇنچە يېقىن تۇرۇپ، بۇ سوغۇق يەردە نېمىشقا تۇنەيدىغاندۇ؟ دەپ ئويلايتتىم، كېيىن ئۇنىڭ شەنبىدىلا ئايالى

نىڭ يېنىغا كېتىدىغانلىقىنى بىلدىم. مەن دەسلەپ بۇ ئىشلارنى سوراپ يۈرمىدىم. كېيىن ئاڭلىسام، سىياسىي ـ قانۇن تارماقلىرىنى باشقۇرىدىغان مۇئاۋىن رەئىس گاۋ جىڭچۈن (شۇنداقلا ج ك پ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۆبە بيۈروسىنىڭ 1 ـ مۇئاۋىن شۇجىسى) نىڭ ئايالى ئەسلىدە قىسمىدا خىزمەت قىلىدىكەن. قىسىم شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئايالىمۇ قىسىم بىلەن سانجىدا تۇرغان، لېيۇ خۇپېڭنىڭ ئايالىمۇ قىسىم بىلەن سانجىدا تۇرغاچقا، شەنبە كەلگەندىلا دىدارلىشىدىكەن. كېلىپ ـ كېتىشتە پىكاپ بولمىسا، چوڭ ئاپتوموبىل چىقىدىكەن، بىراق گاۋجىڭچۈن ئەزەلدىن پىكاپنى ئايالىنى ئېلىپ كېلىشكە ئاجراتمايتتى. بىر ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇئاۋىن رەئىسى بولغان ئادەم ئايالىنى بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا يۆتكىۋالالايتىغۇ؟ ئۇ نېمە ئۈچۈن شۇنداق قىلمىدى؟ باشقا ئەللەردە مۇشۇنداق ئىشنى ئاڭلاپ باققانمۇ؟ گومىنداڭنى قويۇپ تۇرايلى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى ئاياللىرى بىلەن داچىلاردا تۇرمىغانمۇ؟ پاھ، ئەسلىدە بۇ ج ك پ نىڭ پېشقەدەم كادىرلىرى جان ـ دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىكەن، ئومۇملۇقنى چىقىش قىلىدىكەن ئەمەسمۇ؟ كۆپ يىللاردىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئېسىل «شەنبىلىك» ئادەتكە قاراڭ! دۇنيانىڭ قايىرىدە مۇشۇنداق ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كىشىلەرنى تاپقىلى بولار؟ مەن ج خ نازارىتىگە كەلگەندىن كېيىن تۇنجى قېتىملىق تاماقتا پەقەت لېيۇ خۇپېڭ ئىككىمىزلا بىللە بولغان ئىدۇق. بىر ئاشپەز بىزگە تاماق ئېتەتتى. مەن دەسلەپ تاماق ۋاقتىدا لېيۇنىڭ ئايالى كېلىشى مۇمكىن، دەپ ئويلىغان ئىدىم. بىراق ئۇنى ئۈچرىتالمىدىم. خې جياڭ نېمىشقا بىز بىلەن تاماقتا بىرگە بولمايدىغاندۇ، دەپ بىز

ئاز چۈشىنەلمەيتتىم. مەن بۇ ئىش توغرىسىدا لېيۇدىن تۇزۇت قىلمايلا سورىدىم. ئۇ:

ـ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ھۆكۈمەت تارماقلىرىدا كادىرلار دەرىجىگە ئايرىلغان، تۆۋەن، ئوتتۇرا، يۇقىرى دەپ ئۈچ خىل تەمىنات ئۆلچىمى يۈرگۈزۈلگەن. خې جياڭ نازىر دەرىجىلىك كادىر ئەمەس، شۇڭا ئىككىمىز نازىر دەرىجىلىك مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولساق بولمايدۇ، دېگەندى. بۇ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنلىرىم، قەلب دەپتىرىمگە پۈكۈۋالغانلىرىم ئىدى.

قوماندان ۋاڭ جېن ئاددىي ـ ساددا كىيىنەتتى، ئوچۇق ـ يورۇق ئىدى. لېيۇ خۇپېڭ قاتارلىق پېشقەدەم كادىرلار كېچە ـ كۈندۈز ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا بىۋاستە قول سېلىپ ئىشلەيتتى، ئۆزلىرى ئۈلگە بولاتتى، ھەتتا تۆۋەن دەرىجىلىك كادىرلار بىلەن بىرلىكتە قار تازىلايتتى، كىيىنىشتە ئاددىي ـ ساددا، رەتلىك بولۇشتەك ئېسىل ئەنئەنىنى تەكىتلەيتتى، مەن خۇددى يېڭى بىر دۇنيانى كۆرگەندەك ھاياجانلاندىم. خېلى بۇرۇنلا تەشنا بولغان كىشىلىك ھاياتنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى بىلگەندەك بولدۇم. خېلى بۇرۇنلا ئاڭلاشقا تەقەززا بولغان سىنىپىي مېلودىيىدىن زوقلىنىپ، يىتتۇرۇپ قويغان قېرىنداشلىرىمنى تېپىۋالغاندەك، يۈرتۇمغا قايتقاندەك، يېڭىباشتىن دۇنياغا كەلگەندەك بولدۇم ...

بىر خىل خالىس تۆھپە قوشۇشتەك روھقا ئىگە ج ك پ كادىرلىرىغا تۇنجى قېتىم ئاشۇنداق دۇچ كەلدىم، ئەمدى مەن قانداق قىلىشىم كېرەك؟ ئۇلارنىڭ ھەربىكتى ماڭا توققۇز تازىم قىلغاندەك بىلىندى، ئۆز ـ ئۆزۈمگە: ئۇلارغا قاراپ توغرىلان، قەتئىي بەل باغلاپ، پېشقەدەم پارتىيە ئەزالىرىغا ئەگىشىپ بىر-

قەدەم ـ بىرقەدەمدىن ئالغا باس، ھەممىدە ئۇلاردىن ئۆگەن، ئەيىبىگنى ئۆزگەرت، ئۆزۈڭگە ئاڭلىق ھالدا قاتتىق تەلەپ قوي، دەپ خىتاب قىلدىم. راستىنى ئېيتقاندا، ج ك پ ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ شەرەپلىك ئۆتمۈشى، ھازىر يۇرگۈزۈۋاتقان سىياسەت، قانۇن ـ نىزاملار، ماركسىزم نەزەرىيىسى ئالدىمدا تۇراتتى. ئادەتتىكى كادىرلارنىڭ سىياسىي ئۆگىنىشىگە قاتنىشىش ئۆگىنىشنىڭ تۇنجى قەدىمى بولدى. ئەينى چاغدا ئادەتتىكى كادىرلار ھەر كۈنى ئەتىگەنلىك ناشتىدىن ئىلگىرى سىياسىي ئۆگىنىش قىلىشى كېرەك ئىدى. قىش كۈنلىرى تاڭ ئاتماي ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئۆگىنىشكە قاتنىشاتتىم. نازىر دەرىجىلىك كادىرلار بۇ ئۆگىنىشكە قاتناشمايتتى. بىراق مەن ئەتىگەنلىك ئۆگىنىشكە تەشەببۇسكارلىق بىلەن قاتناشتىم. كېيىن ئاڭلىشىمچە، مىللىي رەھبىرىي كادىرلاردىن پەقەت مەنلا بۇنداق ئۆگىنىشكە قاتناشقان ئىكەنمەن. يېرىم يىلدىن كېيىن مەن ئۆگىنىشتە نەمۇنىچى بولۇپ كۆرسىتىلدىم ھەمدە يېڭىدىن نەشر قىلىنغان خېلى كۆپ ماركسىزملىق ئەسەرلەرگە ئېرىشتىم.

قوماندان ۋاڭ جېن پارتىيىگە كىرىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلغان

ھېلىمۇ ئېسىمدە، 1949 ـ يىلى 27 ـ دېكابىر، بۇ يېڭى يىل ھارپىسى ئىدى. مەن ئۇرۇمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسىدا گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ يوشۇرۇنۇۋېلىش دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلىۋاتقىنىمدا ج خ نازارىتىدىن تېلېفون كېلىپ دەرھال نازارەتكە قايتىشىمنى، مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بارلىقىنى ئېيتتى. نازارەتكە يېتىپ كەلگىنىمدە نازىر: سىزنى پارتىيىگە

قوبۇل قىلماقچى، بۇگۈن پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسىنى يېزىپ، جەدۋەل تولدۇرۇڭ، دېدى. بۇ ئىش ماڭا تولىمۇ تاسادىپىي تۇيۇلدى. ئازادلىقتىن كېيىن، مەندە پارتىيىگە كىرىش چۈشەنچىسى بولسىمۇ، بىراق شەرتىمنىڭ توشىدىغان، توشمايدىغانلىقىنى بىلمەيتتىم، ئىلتىماسنى قانداق يېزىشتىنمۇ خەۋىرىم يوق ئىدى. مېنى پارتىيىگە قوبۇل قىلىش بىر يېرىم يىلدىن كېيىن مۇمكىن بولىدىغان ئىش، دەپ مۆلچەرلىگەنىدىم. لېيۇ خۇپېڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ھەقىقەتەن ھەيران قالدىم، پارتىيىگە كىرىدىغان بەختلىك مىنۇتلارنىڭ شۇنچە تېز كېلىدىغانلىقىنى زادىلا ئويلاپ باقماپتىمەن. مەن لېيۇ خۇپېڭنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئىلتىماس يازدىم. ئۇ مېنىڭ جەدۋەل تولدۇرۇشۇمغا ياردەملەشتى. ئۇ: كېلىپ چىقىشىڭىز نېمە؟ دەپ سورىدى. مەن كېلىپ چىقىشىمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتىم. ئۇ مەندىن قانداق مال ـ مۈلۈكىڭلار بار؟ دېگەندەك سوئاللارنى سورىدى. مەن: 39 مو يەر، ئىككى ئات، بىر چوڭ ھارۋىمىز بار. ئىككى ئىنىم دېھقان، شەھەردە ئۇچ ئېغىزلىق ئۆيىمىز بار، دېدىم. لېيۇ خۇپېڭ: ئائىلە كېلىپ چىقىشىڭىزنى ئوتتۇرا دېھقان دېسەك بولىدىكەن، دېدى. مېنى پارتىيىگە تونۇشتۇرغۇچىلار لېيۇ خۇپېڭ بىلەن ج خ نازارىتى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى خۇاڭ فۇلىن ئىدى. 1949 ـ يىلى 30 ـ دېكابىر كەچ، شىنجاڭ بېيجىڭ يېغىن زالىدا پارتىيە تەشكىلى بىزنىڭ پارتىيىگە كىرىش مۇراسىمىمىزنى ئۆتكۈزدى. بۇ قېتىمقى تۇنجى تۇركۈمىدە پارتىيىگە كىرگەن يولداشلاردىن سەيپىدىن ئەزىزى باشچىلىقىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كادىرلىرىدىن 14 كىشى بولۇپ، سەيپىدىن ئەزىزىدىن باشقا، ئابدۇللا زاكىروف، ئابدۇراخمان مۇھىتى، ئىسمائىل ياسىنوف، ئىبراھىم تۇردى، ئۇيغۇر

سايرانى، ئابلىمىت مەخستوف، ئەنۋەر جاكولىن، داششاب، شۇ مۇتۇك، دې لىن، مەرغۇب ئىسھاقوف، ئەنۋەر خان بابا ۋە چېن شىخۇا قاتارلىقلار بار ئىدى.

پارتىيىگە كىرىش مۇراسىمىغا يولداش ژاك جېن رياسەتچىلىك قىلدى. شۆبە بيۇرونىڭ باشقا رەھبەرلىرىمۇ قاتناشتى. يولداش ژاك جېن: سىلەر ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غوللۇق رەھبىرلىرى، ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى، ئۇزاق ئىنقىلابىي كۈرەش داۋامىدا ماركسىزم، لېنىنىزملىق دەسلەپكى ئاڭغا ئىگە بولدۇڭلار، پارتىيىگە كىرىشنىڭ شەرتلىرىنى ھازىرلىدىڭلار. شۇڭا پارتىيىمىز سىلەرنى ج ك پ نىڭ رەسمىي ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىشنى قارار قىلدى. كاندىدات ۋاقتى بولمايدۇ، بۇنىڭدىن كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، پارتىيە، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن يېڭى تۆھپە قوشۇشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن ... دېدى. بىز ئوك قولىمىزنى كۆتۈرۈپ: كوممۇنىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ئاداققىچە كۈرەش قىلىمىز ... دەپ قەسەم بەردۇق.

كېيىن سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ كاتىپى يولداش دې لىن ماڭا: ئەسلىدە سەيپىدىن ئەزىزى بېيجىڭدىكى مەزگىلىدە مەن ئارقىلىق رەئىس ماۋزېدۇڭغا پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسى سۇنغانىدى. رەئىس ماۋزېدۇڭ ئىلتىماسنى تەستىقلاپ يولداش پېڭ دېخۇەيگە بەرگەن ۋە پارتىيىگە كىرىشگە قوشۇلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ پارتىيىگە كىرىش رەسمىيىتىنى ئوبدان بېجىرىشنى تاپىلىغان. پېڭ ئاقساقال بۇ ئىشنى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىدىكى شۇجى ژاك جېنغا تاپشۇرغان ئىكەن، دېدى. ئۇ يەنە: يېڭى يىل ھارپىسىدا پارتىيىگە كىرىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈشنى قارار

قىلىشتا 1949 ـ يىلدىن ھېسابلاش ئۈچۈن، دېدى. مەن شۇندىلا بۇنىڭ ھاياتىمدىكى ئەڭ زور بۇرۇلۇش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم. بۇ بۇرۇلۇشقا قانداق مۇئامىلە قىلىشىم كېرەك؟ مەن پارتىيىگە كىرىش تەلەپنامىسىنى تولدۇرغان كۈندىن باشلاپ بەزى مەزمۇنلارنى چۆرىدەپ ئويلاندىم. ئەڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگىنىم شۇ بولدىكى، كونا دۇنيا بىلەن چەك ـ چېگرا ئاجرىتىپ، چوقۇم پاك ھالدا پارتىيىگە كىرىش ئىدى. مەن ئىلگىرىكى بارلىق ئىش ـ ھەرىكەتلىرىمنى تەكشۈرۈپ، كوممۇنىستلارنىڭ ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان نەرسىلەرنى ئىزدىدىم، قايتا ـ قايتا ئويلاندىم، ئۇچ يىل ئىلگىرى مىللىي ئارمىيىنىڭ رازۋېدكا باشقارمىسىدا باشقۇرۇش تەۋەلىكىمىزدىكى رازۋېدكا ئىزۋوتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قالغان ئاتالارنى خادىملارغا بۆلۈپ بەرگىنىم، مەن باشقارما باشلىقى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئىككى ئاتنى ئېلىۋالغانلىقىمنى ئەسلىدىم. مەن بۇ مەسىلىلەرنى پارتىيىگە كىرىشتىن ئىلگىرى پارتىيىگە تاپشۇرۇپ ئايدىڭلاشتۇرۇۋېتىش نىيىتىگە كەلدىم. شۇنداق قىلىپ، شۇ كۈنى پارتىيىگە كىرىش مۇراسىمىدا ئىپادە بىلدۈرگەندە بۇ ئىشنى ئېيتتىم. ئۇ چاغدا گەرچە بەزى مىللىي كادىرلار كۈسۈرلىشىپ، قانداقتۇر بىر نەرسىنى مۇھاكىمە قىلىۋاتاتتى، شۇندىلا بىر ئاز يېنىكلەپ قالغاندەك بولدۇم، كېيىن مەن ھەقىقەتەن بىر ئۆمۈر پاك ياشىدىم، قانۇنغا خىلاپلىق قىلمىدىم، ھۆكۈمەتنىڭ، خەلقنىڭ بىر تىيىنىنىمۇ ئالمىدىم.

قوماندان ژاك جېنغا تۇنجى قېتىم تەرجىمان بولدۇم

ياش ۋاقىتلىرىمدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا كۆپ يىل تۇرغانىدىم. كېيىن تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسيا گېئولوگىيە ئىنىستىتۇتىدا

تۇتىدا ئىككى يىل ئوقۇدۇم ھەم رۇس تىل - يېزىقىنى ئىگىلە-
دىم. ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، غۇلجىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپتە
رۇس سىنىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەرجىمان بولدۇم. ئىلى
ۋىلايىتى بويىچە رۇس مۇئەللىملىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئۇ-
يۇشتۇرغاندا ئۇلارغا تەرجىمان بولدۇم، تۇرلۇك ئاممىۋى يىغىن-
لاردىمۇ ئېغىزچە تەرجىمان بولدۇم. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى
دەۋرىدە قەلەمنى تاشلاپ، ئەلەمنى قولغا ئالدىم. مىللىي ئارمىيە
رازۋېدكا باشقارمىسىدا رۇس تىلى تەرجىمانى بولدۇم. شۇ يەردە
خېلىلا نامى چىققان رۇس تىلى تەرجىمانى بولۇپ قالدىم، دې-
سەمۇ بولىدۇ. يولداش سەيپىدىن ئەزىزى بېيجىڭدىن قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىدىكىلەرنى
قوبۇل قىلغاندا ئۇنىڭغا تەرجىمان بولدۇم. دىخۇاغا كەلگەندىن
كېيىن، ئۇ سوۋېت باش كونسۇلى بىلەن كۆرۈشتى. بۇ قائىدە
- يوسۇنلۇق يوقلاش بولۇپ، ئۇنىڭغا تەرجىمان بولدۇم. 1950
- يىلى مارت ئېيى بولسا كېرەك، سەيپىدىن ئەزىزى قوماندان
ۋاڭ جېن بىلەن ئىلى رايونىنى كۆزدىن كەچۈردى، ئۇلار پىكاپقا
ئولتۇرغانىدى. سەيپىدىن ئەزىزى مېنى بىرگە ئېلىۋالغانىدى.
ئۇلار ئولتۇرغان پىكاپ ئالدىدا ماڭدى، بىز باشقىلار بىلەن
ئارقىسىدىن ماڭدۇق. ماناس كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، ئۇچ ۋىلايەت
ئارمىيىسى باشقۇرۇشىدىكى رايونغا كىردۇق، كەچتە جاڭ ناھە-
يىسىدە قوندۇق. سەيپىدىن ئەزىزى خۇشال ھالدا بىزگە: ۋاڭ
قوماندان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپتىكى تاشيولنى گومىنداڭ
تىزگىنلەپ تۇرغان رايوندىكى يوللاردىن ياخشى ئىكەن دەپ ئار-
تۇقچە ماختىۋەتتى، دېدى. غۇلجىغا بېرىپ ئىككىنچى كۈنى
سەيپىدىن ئەزىزى ۋاڭ قوماندان بىلەن سوۋېت كونسۇلىنىڭ
ئائىلىسىنى يوقلايدىغانلىقىنى، مېنى تەرجىمان بولۇپ بېرىشىم-

نى ئېيتتى، بۇ بىر دىپلوماتىيە يوسۇنى ئىدى. ئۇلار ئاساسلىق
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىشلار، ئەخمەتجان قاتارلىق
يولداشلار چۈشكەن سوۋېت ئايروپىلانىنىڭ خەتەرگە ئۇچرىغانلە-
قى توغرىسىدا پاراڭلاشتى. بۇ مېنىڭ ۋاڭ قوماندانغا تۇنجى
قېتىم رۇس تىلى تەرجىمانى بولۇشۇم ئىدى.

قوماندان ۋاڭ جېنغا «خالىس» رۇس تىلى تەرجىما-نى بولدۇم

دىخۇاغا قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، شۆبە بىيۇرو ئىشخا-
نىسىدىن كەلگەن تېلېفوندا، ئىككىنچى كۈنى چۈشتىن بۇرۇن
سائەت سەككىزدە شۆبە بىيۇروغا كېلىشىمنى ئېيتتى. مەن شۆبە
بىيۇروغا بارغىنىمدا باش كاتىپ ياڭ كې: قوماندان سوۋېت
ئىتتىپاقىلىق مېھمانلارنى كۈتۈۋالماقچى، سىز تەرجىمانلىق قە-
لىسىز، دېدى. سائەت توققۇزلاردا بىر پىكاپ شۆبە بىيۇرو قورۇ-
سىغا كىرىپ توختىدى - دە، ئىككى رۇس چۈشتى. بىرى مەن
تونۇيدىغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق باش كون-
سۇلى ئىدى، يەنە بىرى ماڭا ناتونۇش ئىدى. ۋاڭ قوماندان شۆبە
بىيۇرو يىغىن زالىدا ئۇلارنى قوبۇل قىلدى. بۇ يىغىن زالىدىكى
نەرسىلەر شېڭ شىسەي دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت
قىلىنغان شىرە، يۇمشاق كىرىسلو بولۇپ، پولدا خوتەن گېلىمى
بار ئىدى. مەن شۆبە بىيۇرودا ۋاڭ قوماندانغا تۇنجى قېتىم رۇس
تىلى تەرجىمانى بولغىنىم ئۈچۈن ئالاھىدە ئېھتىيات قىلدىم،
بۇ تۇنجى قېتىملىق كۈتۈۋېلىش ئەھۋالى ئېسىمدە ناھايىتى ئې-
نىق تۇرۇپتۇ. باش كونسۇل ناتونۇش ئادەمنى تونۇشتۇردى
(ئۇنىڭ ئىسمىمۇ، موسكۋادىن ياكى بېيجىڭدىكى سوۋېت ئىتتە-
پاقى باش ئەلچىخانىسىدىن كەلگەنلىكىمۇ ئېسىمدە قالماپتۇ)،

ئۇ رەسمىي تونۇشتۇرۇش خېتىنى چىقىرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى-
نىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۆز-
لىدى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، چارروسىيە دەۋرىدە روسىيە ئىم-
پېرىيىسى شىنجاڭدا بەش كونسۇلخانا تەسىس قىلغانىدى. ئۆك-
تەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ بەش كونسۇل-
خانىنى ساقلاپ قالغان. جۇڭگومۇ باراۋەر ھوقۇق بويىچە سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بەش كونسۇلخانا قۇرغاند-
ىدى. بۇ كونسۇلخانىلارنى شىنجاڭ جۇڭگو دىپلوماتىيە مىنىس-
تىرلىكىگە ۋاكالىتەن خادىملار ئەۋەتىپ باشقۇراتتى. گومىنداڭ
دائىرىلىرى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى
بىلەن شىنجاڭ ئارىسىدىكى سودىنى چەكلەپ، ھەرقايسى چېگرا
ئېغىزلىرىنى تاقىغانىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندا،
جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇشلۇق بەش كونسۇلخانىسى بە-
ۋاستە نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ئازادلىق-
تىن كېيىن، جۇڭگو ـ سوۋېت دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى ئورناد-
تى، ئىككى ئەل ھۆكۈمەتلىرى بەش كونسۇلخانا توغرىسىدا
ئورتاق تونۇشقا كەلگەنىدى. بۇ قېتىم ئەۋەتىلگەن بۇ كىشى
كونكرېت ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ، شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ قاراش-
لىرىنى ئاڭلاپ باقماقچى ئىكەن. ژاڭ قوماندان جاۋاب بېرىپ:
بۇ ئىشنى مەن بىلمەن، كونكرېت قانداق قىلىشنى مۇھاكىمە
قىلىۋاتىمىز، پىكرىمىز پىشىپ يېتىلگەندە دىپلوماتىيە يولى
ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۇقتۇرۇش قىلىمىز. كې-
يىن بۇ ئىشلار قانداق ھەل قىلىنىدۇ، بۇ ماڭىمۇ ئېنىق ئە-
مەس، دېدى. بىلىشىمچە، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى
بۇرھان شەھىدى تەكلىپ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۇيئوغ-
لى ئۇيغۇر سايرانىنى جۇڭگونىڭ ئالمائاتادا تۇرۇشلۇق تۇنجى

كونسۇللىقىغا تەينىلىگەن ئىكەن. بۇ شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دىپلوماتىيە پائالىيەت-
لىرىنى تۇتۇپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

شۇ قېتىمقى تەرجىمانلىقتىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقـ-
ىدىن ژاڭ قوماندان بىلەن كۆرۈشىدىغان كىشىلەر كەلگەنلا بول-
سا، شۆبە بىلەن ماڭا ئوقتۇرۇش قىلاتتى. ئۇ شىنجاڭدا تۇرغان
مەزگىلىدە ئۇنىڭ خالىس تەرجىمانى بولدۇم.

ژاڭ قوماندانىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىلىق خادىملار بىلەن كۆرۈشۈش ئەھۋالى

ژاڭ قوماندان سوۋېت دىپلوماتلىرىنى كۈتۈۋالغان ياكى
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا
بېرىپ كۆرۈشكەندە بولسۇن، دىپلوماتىيە قائىدىسى ۋە قىياپەت-
گە ئىنتايىن دىققەت قىلاتتى. ئەينى چاغدا ئىچكى قىسىمدا
مۇناسىۋەتلىگىلىمە بار ئىدى: دۆلىتىمىز خادىملىرى چەت ئەللىك
مۇھىم خادىملار بىلەن كۆرۈشكەندە ئەدەبلىك بولۇشى، كىيىنـ-
ىشى رەتلىك، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى پاكىز قىردۇرۇشى كېرەك
ئىدى. ژاڭ قوماندان ھەر قېتىم چەت ئەللىك مېھمانلارنى
كۈتۈۋالغاندا قىياپىتىگە يىپىيېڭى تۇس بېرەتتى، ئادەتتىكى چاغـ-
لاردا كىيىپ يۈرىدىغان كونا ھەربىي فورمىلىرىنى سېلىۋېتىپ
قىسىم تارقاتقان قېنىق سېرىق گېنېرال فورمىسىنى كىيەتتى،
ساقاللىرىنى پاكىزە قىراتتى. ئۇ بۇ گېنېرالىق فورمىسىنى
دىپلوماتىيە سورۇنلىرى بىلەن داغدۇغىلىق يىغىنلاردىلا كىيەت-
تى. ژاڭ قوماندان شىنجاڭدا كۆپ يىللار تۇرۇش جەريانىدا،
بىر يۈرۈشمۇ سارجا كىيىم ئالماشتۇرۇپ كىيىپ باقمىغانىدى.
كونا ھەربىي فورمىسىنى كىيگەندە ئەزەلدىن تاق ياقىلىق كۆڭـ-

لىكىنى ئۇچراتقىلى بولمايتتى. ۋاڭ قوماندان دائىم ئاشۇنداق ئاددىي - سادىدىلىقنى سۆيەتتى. مەن ئۇنىڭدىن ئۆگىنەتتىم، ئۇنى ھمايە قىلاتتىم، چوقۇناتتىم.

ۋاڭ قوماندانىنىڭ دىپلوماتىيە پائالىيىتى تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتە بولاتتى: بىرىنچى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى بىلەن ئوخشاش بېرىش - كېلىش قىلاتتى. بۇنداق ئۇچرىشىشلار كۆپ بولاتتى، كۆپىنچە ھاللاردا باش كونسۇل شۆبە بيۇروغا كېلىپ ۋاڭ قوماندان بىلەن كۆرۈشەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھەر يىلى دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش زىياپىتىدىن باشقا، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلخانىسىغا پەقەتلا ئىككى، ئۈچ قېتىملا بېرىپ قويماتتى. دىپلوماتىيە قائىدىسىگە ئاساسەن، چەت ئەل كونسۇللىرى ئىش بېجىرگەندە ئوخشاشلا ھۆكۈمەت تارماقلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بىراق سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇللىرى دائىم بىۋاستە پارتىيە رەھبىرى ۋاڭ قوماندانىنى ئىزدەيتتى. بۇ ئېھتىمال كومپارتىيىنىڭ جۇڭگو - سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە بولغاچقا، لىكىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، شۇنداقلا ۋاڭ قوماندانىنىڭ چاقماقتەك چاققان، ئوچۇق - يورۇق بولۇشى، بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا مەسىلىنى كەسكىن بىر تەرەپ قىلىشتەك خىزمەت ئىستىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئومۇمەن، باش كونسۇل كەم دېگەندە بىر قېتىم، كۆپ بولسا بىر نەچچە قېتىم شۆبە بيۇروغا كېلىپ ۋاڭ قوماندان بىلەن كۆرۈشەتتى، سۆھبەت مەزمۇنى چېگرا ئېغىزلىرى، سوۋېت مۇھاجىرلىرىنىڭ ئىشلىرى، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئەھۋالى، جۇڭگو - سوۋېت ئاۋىئاتسىيىسى (ئەينى چاغدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمائاتا - غۇلجا - ئۈرۈمچى - قۇمۇل خەلقئارا

ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىنى كۆرسىتىدۇ) ۋە سوۋېت، شىنجاڭ سودىسى ئۇستىدە بولاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىگە زۆرۈر بولغان زور مىقداردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تۇرمۇ بار ئىدى. شۇنداقلا ئامېرىكىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى ماكىنانىنىڭ باندىت ئوسمانىنىڭ يېنىغا قېچىپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ بىلەن چىڭخەي ئەتراپىغا قاچقانلىقى، ئەھۋالنىڭ ئېنىق ئەمەس ئىكەنلىكى توغرىسىدا بولاتتى. بىر ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىتتىن كېيىن، باش كونسۇل مەخسۇس كېلىپ ۋاڭ قوماندانغا ماكىنانىنىڭ ھىندىستاندا پەيدا بولمىغانلىقى توغرىسىدا ئۇقتۇردى. بىر قېتىم ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنى تاقاش ۋە ئەنگلىيە مۇھاجىرلار مەسىلىسى ئۇستىدىمۇ سۆھبەتلەشكەنىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇللىرى ۋەزىپىدىن ئايرىلغاندا ياكى ۋەزىپىگە تەينىلگەندە ئۇزىتىش، كۈتۈۋېلىشتەك قائىدە - يوسۇنلاردىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت بايرىمى كەلگەندە بىز تەرەپنىڭ نازارەت دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىغا بېرىپ تەبرىكلەيتتى، زىياپەتتە ۋاڭ قوماندان بىلەن باش كونسۇل سۆز قىلاتتى. ئەينى چاغدا «بىر تەرەپكە ئېغىش» تەك سىياسەتنىڭ يېتەكچىلىكى بولغاچقا، ھەممىدە جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇقى مەدھىيىلىنەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇللىرىنى نەسەن ۋە سۇ ئامبارلىرىغا سايادەتكە تەكلىپ قىلاتتى. ئىككىنچى، سىرتتىن كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقىلىق مۇھىم خادىملار بىلەن كۆرۈشەتتى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغىنى جۇڭگو - سوۋېت بەش كونسۇلخانىسىدىكىلەرنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى مىساللار. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇچرىشىشلارمۇ بار، ئەمما كۆپىنچىسى يەنىلا قائىدە -

يوسۇن خاراكتېرلىك ئىدى. ئېسىمده قېلىشچه، تەخمىنەن 1951 ـ يىلى ياز بولسا كېرەك، شىئەندىن سوۋېت ئىتتىپاقىـ لىق ئىككى ئاۋىئاتسىيە مۇتەخەسسىسى كەلدى. ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن بىز تەرەپنىڭ خادىمى: ئۇلار شىئەندە ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنى قۇرغان سوۋېت ئىتتىپاقلىق ھەربىي مۇتەخەسسىسـ لەر، ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىدىكى مەقسىتى ئايرودروم يەر شەكلىنى تەكشۈرۈپ بېقىش، دېدى. ۋاڭ قوماندان ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۇلارنى باشلاپ باردى. مەن تەرجىمان بولۇپ باردىم. شۇ كۈنى بىز ئايروپىلان بىلەن غۇلجىغا ئۇچـ تۇق. مەن ئايروپىلاندا رەئىس بۇرھان شەھىدىنىمۇ كۆردۇم. مەن شۇندىلا قوماندانلىقنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىدە باشقا ۋەزىپىسـ لىنىڭ بارلىقىنى ھۆكۈم قىلدىم. ۋاڭ قوماندان ئايروپىلاندا مۇتەـ خەسىسلەر بىلەن كۈلكە ـ چاقچاق بىلەن ئولتۇردى. ئارىسىدا «پوسكا» ئىسىملىك بىر مۇتەخەسسىس بار ئىدى، بۇ ئىسمىنىڭ مەنىسى «زەمبىرەك» ئىدى. ۋاڭ قوماندان مەندىن ئېنىق سوـ رىۋالغاندىن كېيىن، ھېلىقى مۇتەخەسسىسنىڭ مۇرىسىنى قېـ قىپ تۇرۇپ، «پوسكا» (زەمبىرەك) دەپ بىر نەچچە قېتىم ۋارقىراپ، ئايروپىلاندىكىلەرنى كۈلدۈرۈۋەتتى. ئايروپىلان قاـ راماي بىلەن ئېبنۇر كۆلى ھاۋا بوشلۇقىنى بىر نەچچە قېتىم ئايلاندى، مۇتەخەسسىسلەر ئايروپىلان دېرىزىسىدىن يەر يۈزىنى كۆزەتتى. غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن ئۇلار: يەر شەكلى مۇۋاپىق كەلمەيدىكەن. ئىلى دەريا ۋادىسى كەڭ بولسىمۇ، ھەممىسى ئېتىزلىق، كەنتلەر زىچ. زامانىغا خاس ئايرودروم قۇرۇشنىڭ تەلىپىگە ماس كەلمەيدۇ، غۇلجا شەھىرىدە خەلق ئاۋىئاتسىيىسـ گە كېرەكلىك ئايرودروم قۇرۇشتىن تېخىمۇ سۆز ئېچىش تەس، دېدى. بۇ قېتىم غۇلجىغا بارغاندا، بىر ئىشنى ۋاڭ قوماندان

كەسكىن ھەم تېز بىر تەرەپ قىلغانلىقىنى ھېس قىلدىم. بۇ ئىش مۇنداق ئىدى. بىر كۈنى سۇمۇل ناھىيىلىك (بۇگۈنكى چاپچال) شىبە ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ مۇدىرى خې چۇەنشى مېنى ئىزدەپ كەلدى، ئۇ ماڭا: سىز قۇرغان شىبە ئوتتۇرا مەكتىپـ نىڭ بىر سىنىپى بۇ يىل ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ، لېكىن داۋاملىق ئوقۇلەپ ئوقۇشتا چىقىش يولىمىز يوق. قانداق ئامال تاپساق بولار؟ دېدى. مەن ئويلىنىپ ۋاڭ قوماندان يانداكى ئۆيده تۇر- سا، نېمىشقا ئۇنى ئىزدەپ باقمايمەن؟ دېدىم ـ دە، بىر پارچه دوكلات تەييارلاپ ۋاڭ قوماندانغا بەردۇق. ۋاڭ قوماندان دوكلاتـ نى كۆرگەندىن كېيىن كونكرېت ئەھۋاللارنى سورىدى ۋە ئارتۇق گەپ قىلمايلا قەلەمنى ئېلىپ «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستـ تۇتىغا ئەۋەتىلسۇن» دېگەن يەتته خەتنى يازدى. خې چۇەنشى بىلەن قەۋەتلا خۇش بولۇپ كەتتۇق. خې چۇەنشى بۇ خۇش خەۋەرنى تېزراق سۇمۇل ناھىيىسىگه يەتكۈزۈشكه ئالدىرايتتى. بۇ خەۋەر پۈتكۈل ناھىيىگه تارقاپ، شىبە خەلقىنى شاد ـ خۇرامـ لىققا چۆمدۇردى، ئۇلار «ياشىسۇن پارتىيە، ياشىسۇن ماۋجۇـ شى!» دەپ شوئار توۋلاشتى. بىز ۋاڭ قوماندانلىقنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ رەئىس بۇرھان شەھىدىگه كۆرسەتتۇق. ئۇ غۇلجا ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ بارلىق خىراجەتنى چىقىرىپ، بۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئۆلكه مەركىزىگه يەتكۈزۈپ قويۇش توغرىسىدا تەستىق سالدى. ئۇلار خې چۇەنشى بىلەن ئېكىنجىنتاي قاتارلىق ئىككى ئوقۇتقۇـ چىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇرۇمچىگه كەلگەندىن كېيىن، ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىگه ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى بىلەن ئالاقىلاشقاندىن كېـ يىن، ئەينى چاغدا مەزكۇر ئىنىستىتۇتنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ بولغانلىقى، شىئەندىكى غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنىس-

تىتۇتىغا يۆتكەپ بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. بۇ 40 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى شىئەندە بىر يىل تەييارلىق سىنىپتا ئوقۇغاندىن كېيىن، شىئەنياڭ ماشىنسازلىق مەكتىپىگە يەتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇلار مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، يېڭى جۇڭگو تارىخىدىكى تۇنجى تۇركۈمدىكى كوللېكتىپ تەربىيىلەنگەن ئاز سانلىق مىللەت غوللۇق تېخنىكا خادىملىرى بولۇپ قالدى. بۇنداق ئىجادىيەتنى پەقەت كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى يېڭى جۇڭگودىلا تاپقىلى بولىدۇ، شۇنداقلا بۇ ۋاڭ قوماندانلىقىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىشى دېيىشكە بولىدۇ. پىشقەدەم شەھەر بۇ ھەقتە گەپ بولغاندا، ۋاڭ قوماندانلىقىنىڭ ئەينى چاغدىكى قارارىنى ھېلىمۇ ئەسلەيدۇ. شۇ قېتىم ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن شىبە ئوقۇغۇچىلار ۋاڭ قوماندانلىقىنىڭ ئۈمىدىنى ھەرگىز يەردە قويمىدى. ئۇلار يېڭى شىنجاڭنىڭ ئېغىر سانائەت قۇرۇلۇشىدا غوللۇق خادىملارغا ئايلاندى. بەزىلىرى ھەرقايسى زاۋۇتلاردا ئىنژېنېر، باش ئىنژېنېر بولدى، يەنە بەزىلەر «1 ـ ئاۋغۇست» پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى پارتكومىنىڭ شۇجىسى، باش دىرېكتورى بولغانلارمۇ، ئىلى ئوبلاستىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغانلارمۇ بار.

ئۇچىنچى، ۋاڭ قوماندان شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن كۆرۈشتى.

ۋاڭ قوماندان شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن كۆپ قېتىم كۆرۈشكەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن شۇبە بىيۈرودا كۆرۈشكەندىكى بىر قېتىملىقىدا بار ئىدىم. بۇ 1952 ـ يىلى ئەتىياز ئىدى. مەن تېلېفونىنى ئالغاندىن كېيىن شۇبە بىيۈروغا باردىم، ئەسلىدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇ-

رۇلۇش بىكىتۈەندىكى سوۋېت مۇتەخەسسىسى ۋاڭ قوماندان بەلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ گېنېرال تاۋ سىيۇ بىلەن كەلگەن ئىكەن. مۇتەخەسسىسنىڭ ئىسمى تېتون بولۇپ، يۈگوسلاۋىيە زۇڭتۇڭى تېتونىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى. بۇ ئىسىملارنىڭ روس تىلىدىكى تەلەپپۇزى ئوخشايتتى. ئۇ: شىخەنزە رايونىدا ئەزەلدىن كېۋەز تېرىلمىغان، لېكىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇ جايىنىڭ ھاۋا رايى، تۇپرىقى، سۇ ئىنشائاتى قاتارلىق شارائىتلار كۆەز تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغانلىقىنى دەلىللىدۇق. بۇ بىر قانچە مىڭ گېكتاردىن ئارتۇق كۆلەمگە ئىگە كېۋەزلىك بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بار، پەقەت ئېتىز ـ ئېرىق باشقۇرۇشى يېتىشىپ ماڭالمىسلا، مول ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ، دېدى. گېنېرال تاۋ سىيۇ: ئۇلار بۇلتۇر كىچىكرەك كۆلەمدە كېۋەز تېرىپ سىناق قىلدى، ھوسۇل بەرمىدى، مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى تۆۋەن، بىر ئاز زىيان بولدى. ھازىر بۇ مۇتەخەسسىس كېۋەزنى كېڭەيتىپ تېرىپ بېرىش تەلىپىنى بەردى، سىناپ بېقىشنى مۇھاكىمە قىلىپ باقساق، بىراق ئىقتىسادىي ئاقىۋىتى ئېغىر، مۇۋەپپەقىيەت ۋە پايدىسىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ، مەغلۇب بولساق تارتىدىغان زىيىنىمىز ئېغىر بولۇش ئېھتىمالىقى بولغاچقا، قوماندانلىق پىكىرىنى ئاڭلاپ بېقىش ئۈچۈن ئالاھىدە كەلدۇق، دېدى. ۋاڭ قوماندان ئۇلاردىن نۇرغۇن ئەھۋاللارنى سوراپ، ئاخىر بېشىنى لىڭشىتىپ ماقۇل بولدى. بۇ ئىنتايىن زور خەۋپنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئۈستۈمگە ئالىمەن، دادىللىق بىلەن سىناق قىلىڭلار، دېگەندىن دېرەك بېرەتتى. نەتىجىدە سىناق مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. بۇ تەدبىر شىنجاڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. شىنجاڭ شۇنىڭدىن باشلاپ مەملىكىتىمىز بويىچە

«ئاق ئالتۇن» بازىلىرىنىڭ بىرسىگە ئايلاندى. بۇنى ژاڭ قوماندانلىقى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشتىن قورقمايدىغان، يېڭى شەيئىلەرنى زور كۈچ بىلەن قوللايدىغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

تۆتىنچى، ژاڭ قوماندان سەپەر ئۈستىدىكى چەت ئەللىك مېھمانلار بىلەن كۆرۈشتى. بۇ كۆرۈشۈشنىڭ كۆپرەكى يەنىلا قائىدە - يوسۇن يۈزىسىدىن بولاتتى. بۇ چەت ئەللىك مېھمانلار غەربىي شىمالدا خىزمەت قىلىدىغان مۇتەخەسسىسلەر بولۇپ، شىنجاڭدىن ئۆتكەندە شۇ جايىنىڭ باشلىقى كۈتۈۋالىدىغان بولغاچقا، بۇ ھۆرمىتىنى قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بېيجىڭغا بارىدىغان دىپلوماتلار، سوۋېت خادىملىرىدىن باشقا، پەقەت بىر قېتىم باشقا دۆلەتنىڭ باشلىقى ئۇرۇمچىدە چۈشكۈن قىلىپ ئۆتكەن ئىدى. بۇ 1952 - يىلى يازدىكى ئىش ئىدى. ھىندىستان زۇڭلىسى نېھرو سوۋېت ئىتتىپاقىدا زىيارەتتە بولۇپ ۋەتىنىگە قايتىش سەپىرىدە، شىنجاڭدىن ئۆتتى. ج خ مىنىستىرلىكى خېلى بۇرۇنلا تېلېگراممىا ئارقىلىق بىزگە ئۇقتۇرغانىدى. مەن بىخەتەرلىك خىزمىتى بىلەن ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتتىم. مەن نېھرونىڭ شىنجاڭدىن ئۆتۈشتىكى مەقسىتىنى بىلمەيتتىم، بىراق شۆبە بىيورو ج خ نازارىتى تەمىنلىگەن قەشقەردىكى ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە سانىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەنگلىيە پۇقرالىرىنى ھىندىستان پۇقراسىغا ئۆزگەرتىش ئەھۋالىنى ئىگىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇنى قارشى ئېلىش زىياپىتىگە سوۋېت كونسۇلىمۇ قاتناشتى، مەن زىياپەتتە مەن رۇس تىلى تەرجىمانلىقىنى ئۈستۈمگە ئالدىم.

يۇقىرىقىلار ژاڭ قوماندانغا رۇس تىلى تەرجىمانى بولغان چاغدىكى ئەھۋاللار.

قوماندان ژاڭ جېن تۇرمىدە رۇس تىلىنى بىلىدىغان تالانت ئىگىسىنى بايقىغان

بۇ رۇس تىلىغا ئالاقىدار ۋەقە 1952 - يىلى بولغانىدى. بىر كۈنى قوماندان ژاڭ جېننىڭ رەپىقىسى ژاڭ شيۇ ج خ نازارىتىگە مېنى ئىزدەپ كەپتۇ، ئۇ قاماقتىكى جىنايەتچى ليۇ دېئېننىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىمەكچى ئىكەن. ليۇ دېئېن شىنجاڭنىڭ گۇچۇڭ ناھىيىسىدىن بولۇپ، مانجۇ ئىدى. ئۇ ياڭ زىڭشىن دەۋرىدە ئۆلكىلىك روسچە قانۇن - سىياسىي مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، رۇس تىلى ئاساسى پۇختا ئىدى. كېيىن جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنتته تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كونسۇللۇقىغا تەيىنلەنگەن. رۇس قىزى لىزا بىلەن توي قىلىپ، ئىككى قىز پەرزەنتلىك بولغانىدى. كېيىن ئۇ يەنە جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەنجاندا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدا كۆپ يىل خىزمەت قىلىپ، رۇس تىلىنى راۋان سۆزلەيتتى، ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى باشلانغاندا، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندا، ئەنگلىيىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا شىنجاڭنىڭ كان مەھسۇلاتلىرىغا دائىر ماتېرىياللىرىنى تەمىنلىگەن، ئازادلىقتىن كېيىن باشقىلارنىڭ پاش قىلىشى بىلەن قولغا ئېلىنغان. مەن چەت ئەلدە ئوقۇۋاتقان چېغىمدا ئۇنى ناھايىتى پىشىق تونۇيتتىم. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوقۇغۇچىلىق تۇرمۇشىمىز قىيىنچىلىقتا قالغان چاغلاردا، ئۇ زور كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەن، شۇڭا ئۇ مەندە ياخشى تەسىرات قالدۇرغانىدى. ژاڭ قوماندانىنىڭ رەپىقىسى ئەينى چاغدا شىنجاڭ رۇس تىلى تېخنىكومىنىڭ مۇدىرى ئىدى. رۇس تىلى تېخنىكومى يېڭى

قۇرۇلغان چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىلىق سەككىز ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئىككى تەرەپنىڭ ئالاقىلىشىشىغا مەلۇم قىيىنچىلىق تۇغۇلغان، خىزمەتمۇ تازا دېگەندەك قانات يايمىغانىدى. ئۇ لېيۇ دېئېننىڭ رۇس تىلىدا ناھايىتى ياخشى ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئىشلەتمەكچى بولغانىدى. مەن كۆڭلۈمدە لېيۇ دېئېننىڭ تۇرمىدىن چىقىپ خىزمەت قىلىدىغان-لىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولساممۇ، بىراق ئۇ تۇرمىدىكى جىنا-يەتچى بولغاچقا، بىر نېمە دېيەلمەيتتىم ... شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ شيۇغا: بۇ ئىشنى بېجىرگىلى بولىدۇ، ۋاڭ قوماندانلىقىڭ باغاق-چىسى بولسىلا كۆپايە ... دېدىم. ئىككىنچى كۈنى مەن ئۇستە-لىمىدە ۋاڭ قوماندانلىقىڭ ئىرماش - چىرماش يېزىلغان باغاقچە-سىنى كۆردۈم. مەن لېيۇ دېئېننى چاقىرتىپ كېلىپ سۆھبەت-لەشكەندىن كېيىن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن جەم قىلدىم ۋە ۋاڭ خانىمغا تىزىمغا ئالدۇردۇم.

قوماندان ۋاڭ جېن بىلەن ئاخىرقى قېتىم كۆرۈشۈشىم

1953 - يىلى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت چوڭ كۆلەمدىكى بىر خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ چاقىلىققا ئەۋەتىپ، چىڭخەيدە-كى قازاق چارۋىچىلاردىن ھال سورىدى. مەن بۇ ئۆمەكنىڭ باشلىقى بولدۇم. بۇ چارۋىچىلار ئەسلىدە شىنجاڭنىڭ ماناس، قۇتۇبى ناھىيىلىرىدىن بولۇپ، ئازادلىقتىن ئىلگىرى چىڭخەيگە قېچىپ كەتكەنىدى، ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلار دائىم چاقىلىقتە-كى چارۋىچىلىق رايونىغا كېلىپ چارۋىلارنى بۇلايتتى. شىن-جاڭ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكىنىڭ چەت رايونلىرىدىكى ئېگىز، ھاۋا سوغۇق، ئادەم ئايىغى باسمىغان 800 كىلومېتىرلىق دائە-

رىدە پەقەت ئازادلىق ئارمىيىنىڭ مەلۇم قىسىم چېگرا گازارمە-سىلا بار ئىدى. قىسىملارنىڭ ماسلىشىشى بولمىسا، خىزمەت ئۆمىكىمىز ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمايتتى. شۇڭا مەن ۋاڭ قومانىنى ئىزدەپ باردىم. ئۇ بۇ چاغدا شۆبە بېيۇرودىن شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىناسىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. مەن ئۇنىڭغا ئەھۋالنى دوكلات قىلغاندىن كېيىن، ئۇ تونۇشتۇرۇش يېزىپ بەردى. بۇ خەت بولغاندىن كېيىن، خىزمەت گۇرۇپپىمىز تۇرۇشلۇق قە-سىملارنىڭ قاتناش، تاماق، ياتاق، ھەتتا يول باشلىغۇچى، تۆگە، ئات قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشتۇق. شۇنداق قىلىپ، قازاق چارۋىچىلارغا نەسىھەت قە-لىش، قايىل قىلىش خىزمىتىمىز مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاندى.

بۇ مېنىڭ قوماندان ۋاڭ جېن بىلەن ئاخىرقى قېتىم كۆرۈ-شۈشىم بولۇپ قالدى.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتە-تىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى)

ئەھمەت راھمان تەرجىمىسى

50 - يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ بانكا خىزمىتى توغرىسىدا ئەسلىمە

ياڭ چى

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە، مەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئار-مىيىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار ژەكىلى سالاھىيىتىدە قەشقەردىكى كونا سودا بانكىسىنى باشقۇرۇشنى ئۆتكۈزۈۋالغانىدىم. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە خەلق بانكىسى قەشقەر مەركىزىي شۆبە بانكىسىنىڭ باشلىقلىقىنى، قوشۇمچە جەنۇبىي شىنجاڭ بانكىسىنىڭ نازارەتچىلىكىنى، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇ-رىي رايونى شۆبە بانكىسىنىڭ باشلىقلىق ژەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن-دىم. ئەينى يىللاردىكى جەڭگىۋار مۇساپىنى ئەسلەپ، تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، كەلگۈسىگە نەزەر سېلىش - جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرى تەرەققىياتىدا يېڭى ژەزىيەت يارىتىشىمىزغا ئىلھام بولغۇسى.

1. دۇچ كەلگەن ژەزىيەت

شىنجاڭ 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. بىز غەربىي شىمال خەلق دالا ئارمىيىسىنىڭ 2 - كورپۇسى گەنسۇ جيۇچۈەندىكى خۇيگېدىن غەربكە ئاتلىنىپ قۇمۇل، تۇرپانغا كەلدۇق. تەڭرىتاغ ئېتىكىنى بويلاپ جەنۇبىي

شىنجاڭغا باردۇق. بىز تارىمدىن ئېشىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالى-دىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم بازار - قەدىمىي قەشقەرگە كىرگەن پەيتىمىز 1949 - يىلىنىڭ نويابىرىغا، زېمىستان قىش پەسلىگە توغرا كەلگەن ئىدى. ھەر مىللەت خەلقى ئازادلىقنى تەبرىكلىشۇاتاتتى. ھەقىقەتكە قايتقان قىسسىمۇ ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئازادلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئالدى. ئەمما تەبرىكلەشتىن كېيىن دۇچ كەلگىنىمىز زېمىستان سوغۇقتىنمۇ بەتتەر ئىجتىمائىي ژەزىيەت بولدى.

بىرىنچى، ماددىي ئەشيا قىس بولۇپ، مال باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەۋاتاتتى، پۇل مۇئامىلە بازىرى قا-لايمىقان ئىدى

بىر تاختا چاينى 4 - 5 تۇياق قويغا تېگىشكىلى بولاتتى. بازاردا ئالتۇن، كۈمۈشتىن باشقا، سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا تارقاتقان «كۈمۈش پۇل چېكى»، ئۇرۇمچىدە قۇيۇلغان سوۇن جۇڭشەننىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگە، چىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا قۇيۇلغان «تىيەنگاڭ» كۈمۈش پۇلى، سوۋېت ئىتتىپاقى رۇبلىيسى (مېتال پۇل)، سىرتتىن كىرگەن ساختا فابى پۇلى، ساختا تىللا، «يۈەندا-تو» (يۈەن شىكەي) ھەمدە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ژىلايەت ھۆكۈمىتى تارقاتقان «قەرەللىك چەك» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوبوروت قىلىنىۋاتاتتى. بەزى جايلاردا ھەتتا چاي، ماتا، ئاشلىق بىلەن باھا ئۆلچىنەتتى، مالغا مال ئالماشتۇرۇلاتتى. مەركەز شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى سىيا-سىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋاقتىنچە شىنجاڭدا خەلق پۇلىنى تارقاتماسلىقنى قارار قىلدى. «كۈمۈش پۇل چې-

كى» نى شىنجاڭ دائىرىسىدە داۋاملىق ئوبوروت قىلىنىدىغان پۇل قىلدى. بىر يۈەن «كۈموش پۇل چېكى» گە بىر كۈموش تەڭگە ئالماشتۇرۇشنى بەلگىلىدى. ئەمما، ئەمەلىيەتتە كۈموش پۇلنىڭ باھاسى ئۇزلۇكسىز ئۆرلەپ، «كۈموش پۇل چېكى» بارغانسېرى پاخالىلىشىپ كېتىۋاتاتتى. مەسىلەن، 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بىر يۈەن كۈموش پۇل بەش يۈەن «كۈموش پۇل چېكى» گە ئالماشتۇرۇلدى، 5 - كۈنىگە كەلگەندە بولسا 9 يۈەن «كۈموش پۇل چېكى» گە توغرا كەلدى. 7 - كۈنىگە كەلگەندە 15 يۈەنگە، 9 - كۈنىگە كەلگەندە 20 يۈەنگە چىقتى. ئەينى چاغدىكى ئالاقىدار ماتېرىياللاردىن ئىگىلىشىمچە، مىنگونىڭ دەسلەپىدىكى ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە قەغەز پۇل تارقىتىلغان بولۇپ، پۇل قىممىتى كۈموش پۇلنى بىرلىك قىلغان ئىدى. ياڭ زېڭشىندىن كېيىن، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىمۇ قەغەز پۇل تارقاتقان. ياڭ، جىنلار ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار تارقاتقان پۇلمۇ ئەمەلدىن قالغان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ماۋزېمىن، چېن تەنچيۇلارنى شېڭ شىسەينىڭ مالىيە باشقۇرۇشىغا ياردەملەشىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن تارقىتىلغان پۇلمۇ پاخالىلاشقان. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تارقىتىلغان ئۆلكە پۇلى (يېڭى پۇل) نىڭ 1949 - يىلى 4 - 5 - ئايلاردىكى ئەڭ ئاخىرقى سوممىسى بىر ۋاقىتنىڭ 600 مىليون يۈەن، 3 مىليارت يۈەن، 6 مىليارت يۈەنلىكلىرىگىچە بولغان. گومىنداڭنىڭ فابىسمۇ شىنجاڭغا كىرگەن بولۇپ، 1949 - يىلى يەنە زور مىقداردا ئالتۇن پۇل چېكى كىرگەن ئىدى. مىنگودىن بۇيانقى شىنجاڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن 4 - قېتىملىق پۇل بۇلاڭ - تالىڭى قەغەز پۇلنىڭ كۆرسىنى چۈشۈ-

رۈۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاز بىر بۆلەك ئەسىيان كۆتۈرگەن ئەكسىيەتچىلەر ھىندىستانغا قاچقىچە، قەشقەردە نۇرغۇن ئالتۇن، كۈموش پۇل سېتىۋالغان، ئۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان مەككار سودىگەرلەر كۈموش پۇل ئەتكەسچىلىكىگە قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، قەغەز پۇلنى تېخىمۇ پاخالىلاشتۇرۇۋەتكەن.

كۈموش پۇل قىممىتىنىڭ شىددەت بىلەن ئۆرلىشى مال باھاسىنى ئۆرلىتىۋېتىپ، ھەرقايسى قاتلامدىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا تەھدىت پەيدا قىلدى. ئۇششاق تىجارەتچىلەر بۇگۈنى بىر قوي سويۇپ ساتقان بولسا، ئەتىسى قوي سېتىۋالالمىغۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالاتتى، ئادەتتىكى خىزمەتچىلەر 20 يۈەن مائاشىغا ئاران 10 نەچچە جىڭ ئۇن سېتىۋالالايتتى.

ئىككىنچى، شەھەر - يېزىلارنىڭ ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشى راۋان ئەمەس، ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى كەمچىل، يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز ئەۋج ئالغان

پۇل بەك مۇقىمسىز بولغاچقا، سانائەت مەھسۇلاتلىرى قىممەت ئىدى. دېھقانلار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئورۇندا تۇراتتى. بازار سودىسى خارابلاشقان بولۇپ، دېھقانلار بىلەن قول سانائەتچىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى كەمچىل بولغاچقا، يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز ئەۋج ئالغان ئىدى. نامرات دېھقانلار بىر كۈرە بۇغداي ئۆتنە ئالسا، بىر يىلدىن كېيىن ئەسلىدىكى 20 جىڭ بۇغداينى 26 جىڭ قىلىپ قايتۇراتتى؛ 10 كۈموش تەڭگە ئۆتنە ئالغان بولسا، بىر ئايدىن كېيىن 12 دىن 13 كۈموش تەڭگىگىچە پۇل قايتۇراتتى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇش

پائالىيىتى شەھەرگە ۋە يېزا بازارلىرىغا مەركەزلەشكەن. ئەمما قەغەز پۇل شەھەردىلا ئوبوروت قىلىناتتى، يېزا بازارلىرىدا بىردەك «تيەنگاك» پۇلى ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى قىلىناتتى. بۇ ھال شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ ماددىي ئەشيا ئالاقىسىنى توسۇپ قويغان ئىدى. قول سانائەت مەبلىغى ۋە خام گەشىياسى كەمچىل ئىدى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى يېتىشمەيتتى، ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ قىلىش قىيىن ئىدى، بۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى ئەسلىدىلا ناھايىتى تۆۋەن بولغان ئىقتىسادنى تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى.

ئۇچىنچى، مىللىي زىددىيەت كۇچلۇك بولۇپ، فېئودال كۇچلەر بازارنى كونترول قىلاتتى

شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن ھۆكۇمرانلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنى ئېزىش، كەمسىتىش ۋە تالان ـ تاراج قىلىشلىرى مىللىي زىددىيەتنى تولىمۇ ئۆتكۇرلەشتۇرۇۋەتكەن ئىدى. ئازادلىق ئىشقا ئاشقان، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى تەشۋىق قىلىنىۋاتقان، ئىجرا قىلىنىۋاتقان بولسىمۇ، سىرتتىن كەلگەن خەنزۇ كادىرلارنىڭ خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشى يەنىلا قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەرلىك زېمىندار، بايلار، ئەكسىيەتچى دىندار ئاخۇنلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇۋالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئالاھىدە ھوقۇقى بار بولۇپلا قالماي، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ بازارنى كونترول قىلىپ تۇراتتى.

تۆتىنچى، بانكا ئاپپاراتلىرى بەك ئاز، خادىملىرى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل، كەيپىيات ناچار ئىدى

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ كونا سودا بانكىسى پەقەت قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن قاتارلىق ۋىلايەت جايلاشقان شەھەر ـ بازارلارغا تەسىس قىلىنغان ئىدى. قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى، قاغىلىق، كۇچا قاتارلىق چوڭراق ناھىيىلەرگە ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلغان بولۇپ، نۇرغۇن ناھىيە، رايونلاردا بانكا ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىغان ئىدى. شۇنداق بولغانىنىڭ ئۈستىگە بانكا خادىملىرىنىڭ سانىمۇ ئىنتايىن ئاز ئىدى. بىز ئۆتكۇزۇۋالغان قەشقەر كونا سودا بانكىسىدا 30 لا ئادەم بار ئىدى. ئىشلەۋاتقان خادىملار ئۇزۇنراق ئىشلىيەلمەي قېلىشىدىن، ئىشسىز قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىشاتتى. ھەممىسى ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە بولغانىنىڭ ئۈستىگە، خېلى بىر قىسىم ئادەمنىڭ ئەپيۇن چېكىش، كەچلىرى قىمار ئويناشتەك ئىللەتلىرى بار ئىدى، ئورنىدىن ئەتىگەن تۇرمايتتى، روھىي ھالىتى بەكمۇ بوش ئىدى.

2. جەڭگىۋار مۇساپە

1950 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق بانكىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى. ئارقىدىن جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ قەشقەر مەركىزىي شۆبە بانكىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىپ، كونا سودا بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ جايدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە قوللىشى بىلەن 5 ـ 6 يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق قەشقەردىكى خەلق بانكىسى پۇل تۇزۇمىنى بىرلىككە كەلتۇرۇپ، كەسىپنى زور كۇچ بىلەن قانات يايدۇرىدى، مال باھاسىنى مۇقىملاش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشنى قول-

لاپ، ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىدە مۇھىم رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەرقايسى ناھىيە، رايونلاردا تارماق بانكا ۋە تىجارەت ئورۇنلىرى قۇرۇلۇپ، بانكا ئاپپاراتلىرى شەھەر - يېزىلارنى قاپلىدى.

1955 - يىل 10 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، خەلق بانكىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىش بېجىرىش باشقارمىسىمۇ قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي شۆبە بانكىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇلاردىكى 3 مەركىزىي تارماق بانكىنى ھەم ئەسلىدىكى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 10 ناھىيە، شەھەر تارماق بانكىسىنى باشقۇرىدىغان بولدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تارماق بانكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقتىتا زور كۆچ بىلەن مەبلەغ توپلاپ، تۇرلۇك قەرزلەرنى تارقاتتى. يېزا ئامانەت قەرز ھەمكارلىق ئاپپاراتىنى قۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى قوللاش، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بەرپا قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مۇھىم تۆھپە قوشتى.

بىرىنچى، كۆمۈش پۇل ھايانكەشلىكىگە زەربە بېرىپ، مال باھاسى تىزگىنلىنىپ، پۇل بىرلىككە كەلتۈرۈلدى

قەشقەردىكى خەلق بانكىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، 1950 - يىل 3 - ئايدىن ئىلگىرى بىر مەزگىل بىر يۈەن قەغەز پۇلغا بىر دانە كۆمۈش تەڭگە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدىغانلىقى ئېلان قىلىنىش بىلەن، ئامما باس - باس بولۇپ كەتكەن ئىدى.

ئەمما كۆمۈش تەڭگىنىڭ خەزىنىدىكى زاپىسى چەكلىك بولغاچقا بۇ تەدبىر ئۇزۇنغىچە داۋام قىلالمايتتى. ئەينى چاغدا مەن ئالاقىدار ماتېرىياللارنى ئاختۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ قەشقەردە قۇيۇلغان تىيەنگاڭ پۇلىدىن بىر مىليون يۈەن، ئورۇمچىدە قۇيۇلغىنىدىن 500 مىڭ يۈەن بارلىقىنى، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنىۋاتقان كۆمۈش تەڭگىنىڭ بىر مىليون 500 مىڭ يۈەن ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان ئىدىم. بۇ كۆمۈش تەڭگىلەرنىڭ زور كۆپ قىسمى زېمىندارلار، بايلار، يۇقىرى دىنىي زاتلار ھەمدە سودىگەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى. 1950 - يىلى 4 - ئايدا، كۆمۈش تەڭگىنىڭ قىممىتى ئېشىپ، 40 يۈەن قەغەز پۇلغا بىر كۆمۈش تەڭگە ئالماشتۇرۇلىدىغان دەرىجىگە يەتتى، مال باھاسىدىكى داۋالغۇشمۇ ئىنتايىن چوڭ ئىدى. بىر قىسىم مەككار سودىگەرلەر قولىدىكى كۆمۈش تەڭگىگە مال كىرگۈزۈپ، زور پايدىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە بىر مەيدان كۆمۈش تەڭگىنىڭ باھاسىنىڭ ئېشىشىنى تىزگىنلەش دولقۇنى ۋە كۆمۈش تەڭگىنىڭ ئوبوروتىنى بىكار قىلىش كۈرىشى قوزغالدى.

كۆمۈش تەڭگىنىڭ قاراڭغۇ بازاردا باھاسى ئۆرلەپ كېتىشىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن يولداش ژاڭ جېن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا 500 مىڭ كۆمۈش تەڭگە ئاجراتتى. بۇنىڭ 200 مىڭ تەڭگىسى قەشقەرگە، 100 مىڭ تەڭگىسى ئاقسۇغا، 100 مىڭ تەڭگىسى خوتەنگە، 100 مىڭ تەڭگىسى يەكەنگە بۆلۈپ بېرىلدى. 1950 - يىلى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - كورپۇسىدىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ 80 مىڭ يۈەن قوشۇمچە يېمەكلىك خىراجىتى بانكىنىڭ پۇل مۇئامىلىسىنى

تۇراقلاشتۇرۇشتىكى زاپاس پۇل قىلىشىغا بېرىلدى. جەڭچىلەر كۆكتات سېتىۋالماي تۇز قوشۇلغان سۇ ئىچىپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكنى تېجەپ، ئەكسىيەچى كۆچلەرگە قارشى كۈرەشكە ياردەم بەردى. پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە- ئىمىز كۆچلۈك رەھبەرلىكى ۋە زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقا- سىدا بانكا قەرەللىك ھالدا ۋېۋىسكا ئېسىپ پۇل ئالماشتۇرۇپ تۇردى. سودا شىركىتى بىلەن قىسمەنمىك ھەربىيلەر كوپېراتى- پى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى كۈمۈش تەڭگەگە سېتىۋە- لىپ، كۈمۈش تەڭگىنىڭ باھاسىنى ناھايىتى تېزلا تۆۋەنلەتتى. قەشقەر كۈمۈش تەڭگىسى بىلەن قەغەز پۇلىنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى 1:22 دىن 1:11 گە چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت- تا، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم ئەزاسى يولداش ۋاڭ ئېنماۋنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودا ئورۇنلىرى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەربىيلەر ھەمكارلىق كوپېرا- تىپى كۆچمە سودا گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، چەت، يىراق يېزا - كەنتلەر، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ مال ساتتى، مۇۋا- پىق باھا بويىچە ئادىل سودا قىلدى. خەلق بانكىسى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا قەرز بەردى، ئۆز جايىدا مال مەنبەسىنى تەشكىللىدى، يەنە كېمەيتمە باھالىق زايومدىن 50 مىڭنى سا- تتى. بايلار، ئاخۇنلار ۋە زېمىنداراللارنىڭ سېتىۋېلىشى شەرت قىلىندى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن پۇل يىغىلدى، مال باھاسىمۇ تېز مۇقىملاشتى. مال باھا گۇرۇپپىسى بارغاندىن كېيىن، بىر قوينىڭ باھاسى 4 تاختا چايغا توغرا كېلىدىغان بولغان، قوينىڭ باھاسى 15 ھەسسە ئۆسكەن بولۇپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىمى زور دەرىجىدە ئاشقان. ئاممىا ئىنتايىن رازى بولۇپ،

كومپارتىيە ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن سەممىي خىزمەت قىلە- دۇ، دەپ مەدھىيە ئوقۇشقان.

1950 - يىل 3 - ئايدىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك مالىيە يىغىنىنىڭ روھى بويىچە، بارلىق ھۆكۈمەت كىرىم - چىقىم ئىشلىرىدا كۈمۈش تەڭگە ئىشلىتىش چەكلەندى، باج ئىشلىرىدە- مۇ كۈمۈش پۇل قوبۇل قىلىنمىدى. كۈمۈش پۇل تېزلىكتە ئوبوروت ساھەسىدىن چېكىندى. ئۇنى بانكا بىر تۇتاش پۇلغا ئالماشتۇردى. 1951 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بانكىلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئا- ساسەن، ئۇيغۇرچە خېتى بار خەلق پۇلى تارقىتىپ، ئىلگىرىكى قەغەز پۇلنى يىغىۋالدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كونا قەغەز پۇل ئوبوروتتىن توختىدى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا پۇلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك غەلىبىگە ئېرىشتى.

ئىككىنچى، بازار كەسپى قانات يايدۇرۇلۇپ، پۇل باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، بازارنىڭ گۈللىنىشى ئىلگە- رى سۈرۈلۈپ، مال باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلدى

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سودا ئاساسلىقى سانائەت، يېزا ئىگە- لىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش بىلەن بولىدۇ. جايلاردىكى بازارلار گەرچە بىردەك بولمىسىمۇ، ئەمما ئاساسەن ھەپتىدە بىر قېتىم يىغىلىپ سودا قىلىنىدۇ. بانكا بازاردا ئامانەت قويۇش، ئېلىش ۋە يەككە سودا - سانائەتچىلەرنىڭ پۇل ئامانەت قويۇش، ئېلىش، قوشۇمچە پۇللارنى ئالماشتۇرۇش كەسىپلىرىنى بېجىر- دى ھەمدە ئاشلىق ۋە تەمىنات - سودا تارماقلىرىنىڭ ئاشلىق

ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. بانكا سېتىۋېلىش نۇقتىلىرىغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، مال سانقۇچىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ مال سېتىۋالغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلارنىڭ شۇ كۈندىكى مال پۇلىنى قايتۇردى. بۇ ئارقىلىق پۇلنىڭ ۋاقتىدا قايتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاممىنىڭ ۋە كارخانىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

نەق پۇلسىز ھېسابات‌نى كېڭەيتىپ، نەق پۇلنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارىنى ئازايتىش ئۈچۈن، خەلق بانكىسى 1952 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلار، ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرى، ئورگانلار، ھەربىي قىسىم قاتارلىقلارنىڭ نەق پۇل باشقۇرۇشىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويدى. بانكا خىزمەتچىلىرى ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، خۇسۇسىي كارخانىلار، كەسپىي ئورۇنلار ئىشلىتىدىغان نەق پۇل مىقدارىنى ھەمدە خەزىنىدە ساقلىنىدىغان پۇل مىقدارىنى بېكىتىپ، نەق پۇلنىڭ ئىشلىتىلىشىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى، پۇلنىڭ بازاردىكى ئوبوروتىنى تەڭشەپ، مال باھاسىنىڭ مۇقىملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۈچىنچى، پۇل ئامانىتى جەلپ قىلىنىپ، تۇرلۇك قەرز تارقىتىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ۋە تاۋار ئوبوروتى زور كۈچ بىلەن قوللاندى

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئومۇمىي نوپۇسى 3 مىليون 440 مىڭ ئىدى. 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 4 ۋىلايەت، 33 ناھىيە، شەھىرىدىكى تارماق بانكىلاردا ئامانەت قويۇلغان شەھەر - بازارلار پۇل ئامانەت قالدۇقى 27 مىليون 880 مىڭ يۈەن، يېزىلاردا ئامانەت قويۇلغان پۇل

20 مىليون 380 مىڭ يۈەن، كارخانىلار ئامانەت قويغان پۇل 24 مىليون 370 مىڭ يۈەن، ئورگانلار ئامانەت قويغان پۇل 28 مىليون 550 مىڭ يۈەن بولۇپ، جەمئىي 100 مىليون 11 مىڭ 800 يۈەن ئامانەت قويۇلغان؛ تۇرلۇك قەرز قالدۇقلىرى 37 مىليون 280 مىڭ يۈەن بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە: سودا قەرز پۇلى 19 مىليون 310 مىڭ يۈەن، يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق قەرز پۇلى 8 مىليون 80 مىڭ يۈەن، دۆلەت ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئالغان قەرز 5 مىليون 890 مىڭ يۈەن، قول سانائەتكە بېرىلگەن قەرز 4 مىليون يۈەن. تۇرلۇك قەرز-لەرنىڭ تارقىتىلىشى يېزا - بازارلارنىڭ ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە بەلگىلىك رول ئوينىدى. 1949 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى بىر مىليارد 25 مىليون 700 مىڭ جىڭ بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 354 جىڭدىن توغرا كەلگەن. 1958 - يىلىغا كەلگەندە، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى بىر مىليارد 806 مىليون 460 مىڭ جىڭغا يەتكەن بولۇپ، 76.2% ئاشقان. كىشى بېشىغا 525 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ پاختىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 9 يىلدا 38 مىليون 960 مىڭ جىڭغا يەتكەن بولۇپ، 5.4 ھەسسە ئاشقان؛ مال - چارۋا 3.1 ھەسسە كۆپەيگەن.

تۆتىنچى، يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپلىرىنى تەشكىللەش ئارقىلىق كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوند قەرزى تارقىتىلىپ، يېزا ئىگىلىكى ھەمكارلىقى ئىلگىرى سۈرۈلدى

1954 ـ يىل 2 ـ ئايدا، جۇڭگو كومپارتىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە، يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق سىناق نۇقتىلىرىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ سەمەن رايونىدىكى 6 يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭ سىناق نۇقتا خىزمىتى تاماملىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە تۇنجى يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن تۇركۈمگە بۆلۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى ئاساسەن ئورۇندىلىپ، ھەمكارلىق كوپېراتىپىدىن جەمئىي 1247 سى قۇرۇلدى. كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 81.2% نى ئىگىلىدى. ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، نامرات دېھقانلارغا زور مىقداردا قەرز بەردى، بۇنىڭ بىلەن يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز ئارقىلىق قاقتى ـ سوقتى قىلىش ئەھۋاللىرىغا كۆچلۈك زەربە بېرىلدى.

نامرات دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق كوپېراتىپىغا قاتنىشىشى قوللاش ئۇچۇن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى بانكىلار 1956 ـ يىلى ئەتىيازدا 4400 دىن ئارتۇق يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق كوپېراتىپىدىكى 83 مىڭ ئائىلىلىكتىن ئارتۇق نامرات دېھقانغا ۋە تۆۋەن، ئوتتۇرا دېھقان كوپېراتىپ ئەزاسىغا نامرات دېھقانلار ھەمكارلىق فوندىدىن 2 مىليون 566 مىڭ يۈەن قەرز بەردى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار بۇ قەرز پۇلىنى «سوتسىيالىزمغا بېرىشتىكى يول كىراسى» دەپ ئاتاپ، «كومپارتىيە سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىشىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىپلا قالماي، يول كىراسىغا قەرز بەردى، بىز ھەمكارلىق كوپېراتىپىنى ياخشى باشقۇرۇش ئىرادىسىگە كەلدۇق»

دېيىشتى.

بەشىنچى، كادىرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، كادىرلارنى تەربىيىلەش، ھەر مىللەت پۇل مۇئامىلە كادىرلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. قىسقا ۋاقىتتا نۇرغۇن ئاپپاراتلارنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىش، كادىر كەمچىل بولۇش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشتە، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ياردىمىگە تايىنىشقا توغرا كېلەتتى. جايلاردا خەلق بانكىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئېپقەلىنغان ئەسلىدە بار كادىرلار بىلەن شۇ يەردىن مىللىي كادىرلارنى قوبۇل قىلغاندىن باشقا، ئاساسلىقى مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن نۇرغۇن كادىر يۆتكەپ كېلىندى ۋە بۆلۈپ بېرىلدى. غەربىي شىمال خەلق ئىنقىلابىي ئۇنىۋېرسىتېتى، نەنجىڭ خەلق ئىنقىلابىي ئۇنىۋېرسىتېتىدىن بىر تۇركۈم كادىر تەقسىملىنىپ كەلدى. شەندۇڭ، سەنشى، خېبېيلاردىن ۋەزىپىدىكى شۆبە بانكا باشلىقىدىن 30 نەپىرى يۆتكەپ كېلىندى. غەربىي شىمال مالىيە ئىقتىساد ئالىي تېخنىكومىدىن بىر تۇركۈم خادىم تەقسىملىنىپ كەلدى. شەرقىي جۇڭگو پۇل مۇئامىلە خىزمەت ئەترىتىدىن بىر تۇركۈم خادىم يۆتكەپ كېلىندى، ۋۇخەندىن بىر تۇركۈم خۇسۇسىي ماگىزىندا شاگىرت بولۇپ ئىشلىگەن خادىملار ۋە جەمئىيەتتىكى ياشلار قوبۇل قىلىندى، چاڭجۇ، شەنشىلەردىن بىر تۇركۈم ياشلار قوبۇل قىلىندى. شاڭخەي، جياڭسۇ، سۇجۇلاردىكى بانكا مەكتەپلىرىدىن بىر تۇركۈم ئادەم تەقسىملىنىپ كەلدى. گۇاڭجۇ، ئەنخۇي، خېنەن قاتارلىق جايلاردىن قوبۇل قىلىنغان كادىرلار ئىچىدىكى بىر بۆلۈك كادىرلارمۇ بانكا سىستېمىسىغا

تەقسىملەپ بېرىلدى. بۇ كادىرلار جاي - جايلاردىن كەلگەن بولۇپ، ھەممىسى پارتىيىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ۋەتەنـ
نىڭ چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش ئىرادىسى بىلەن، 10 مىڭ چاقىرىملاپ يوللارنى بېسىپ ۋەتەننىڭ غەربىي چېگرىسىغا كەلـ
گەن ئىدى.

ھاياتىي كۈچكە تولغان، تۈركۈملىگەن بۇ ئاكتىپ ياش كادىرلار قوشۇننىڭ قانداق قىلىپ ياخشى يېتەكلەش، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇش، ئۇلارنى ئىدىيىۋى ئېڭىنى ئۆستۈرۈشكە يېتەكلەش، ئۇلارنى تەربىيـ
لەش، ياردەم بېرىش، كەسپىي سەۋىيىنى تېز ئۆگىلەش، كەسـ
پىي ئىقتىدار سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەنۇبىي شىنجاڭـ
نىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ غەلىبە قىلىشى ياكى مەغلۇب بولۇشىغا باغلىق بولۇپلا قالماي، پارتىيىنىڭ كادىرلار قوشۇنـ
نىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگىمۇ باغلىق بولۇپ، بۇ شەكسىزكى ئالـ
دىنقى قاتاردا تۇرىدىغان مۇھىم جىددىي سىياسىي ۋەزىپە ئىدى. بىز پارتكومغا، ئاممىغا تايىنىپ، نۇرغۇن، جاپالىق، ئىنچىكە ئىدىيىۋى سىياسىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدۇق، ئىتتىپاقلىشىش - تەربىيىلەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقـ
نى تولۇق قوزغاپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى كونكرېت خىزمەتتە جارى قىلدۇرۇپ، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشتۇق. يېڭى كادىرلارـ
نىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى روشەن ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. شۇ جاينىڭ تۇرمۇش ئادىتىگىمۇ تەدرىجي كۆنۈپ قالدى.

جاي - جايلاردىن كەلگەن بۇ كادىرلار چېگرا رايونىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاش ئىستىكىگە ئىگە، كۆتۈـ
رەڭگۈ روھلۇق، كەسپىچانلىقى كۈچلۈك بولۇشتەك ئورتاق ئالاـ
ھىدىلىككە ئىگە ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چوڭ،

ئوتتۇرا شەھەرلەردە تۇغۇلغانلار بولۇپ، چېگرا رايونىنىڭ تۇرـ
مۇش ئادىتى ئىچكىرىنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، خىزمەت ۋە تۇرمۇشتا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنىڭ بولۇشى مۇقەررەر ئىـ
دى. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ياش بولۇپ 10 نەچچە ياشتىن 20 نەچچە ياشقىچە ئىدى، مۇھىت پەرقى بەك چوڭ بولغاچقا، ئىدىيە، كەيپىيات جەھەتلەردە تەۋرىنىشلەرنى پەيدا قىلىشىمۇ مۇقەررەر ئىدى. بەزىلەرنىڭ ئىدىيىۋى تەييارلىقى يېتەرسىز بولغانلىقتىن «قىيىنچىلىق ئۆتكىلى» دىن ئۆتۈش - ئۆتەلمەسـ
لىكتەك رېئال مەسىلە مەۋجۇت ئىدى؛ يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى، يۇرتىنى سېغىناتتى؛ يەنە نىكاھ مەسىلىسىنى ۋاقتىدا ھەل قىلالماسلىقتەك باش قېتىنچىلىقىمۇ بار ئىدى. «چۆل - جەزىرىدە راھىب بولدۇق» دەيدىغانلار بار ئىدى، يەنە بەزىلىرى: «شاڭخەيدىكى 3 كە قارشى، 5 كە قارشى ھەربىرىـ
ئىدىيىمىزدىن ئۆتتى، ئاقچا قولىمىزدىن كەتتى» دەيتتى. شەخـ
دۇڭلۇق بىر ئايال يولداش: «مەن بىر تال غول پىياز، تۇغۇلـ
دۇم شەندۇڭدا، ئىنقىلابىي قىسىم ماڭا ئېھتىياجلىق بولغاچقا، شىنجاڭغا بار دېدى، ۋاي قانداق قىلاي، ئىدىيىمدىن ئۆتمىدى» دېگەنىدى. بەزىلەر خىزمەت شارائىتىنىڭ ناچارلىقىدىن كەلگـ
ىنىگە پۇشايمان قىلغان ئىدى؛ بەزىلەر جاي - جايلاردىن كەلگەن كادىرلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ماھىر ئەمەس ئىدى؛ بەزىلەر رەھبەرلەر بىلەن ئازارلىشىپ قالغان؛ بەزىلەر يەرلىك تىلنى بىلمىگەنلىكى سەۋەبلىك خىزمەتنى ياخشى ئىشلىيەلمىگىنىگە چېچىلاتتى؛ يەنە بەزىلەر غايىسىنىڭ ئىشقا ئېشىشىنىڭ قىيىنلـ
قىدىن كەلگىنىگە پۇشايمان قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرگەن؛ يەنە بەزىلەرنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشى يېتەرسىز بولغانلىقتىن نىشانى مۇجىمەل ئىدى، ۋاھاكازالار. ئومۇمەن، تۇرلۇك مۇرەككەپ

ئىدىيە مەسىللىرى كۆپ كۆرۈلگەن ئىدى. بارلىق مەسىلىلەر-
گە قارىتا مەندە ئۇلار يولۇققان تۇرلۇك مەسىلىلەرگە (ئىدىيىۋى
مەسىلىلەر ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەر) كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈش
كېرەك، ھەر بىر كىچىك ئىش توغرىلىقمۇ ئۇلار بىلەن كۆپرەك
پىكىرلىشىش، ئۇلارنى كۆپرەك چۈشىنىش، پارتىيىنىڭ تۇر-
لۇك سىياسەتلىرىنى ھەربىر سۆھبەتكە ۋە ھەربىر كونكرېت
ئىشقا سىڭدۈرۈش، ئەينى چاغدىكى شارائىت چەتنىمىگەن ھالدا
نەق گەپنى قىلىش كېرەك، دېگەن ئېنىق تونۇش بار ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئەۋزەل تۇرمۇش، خىزمەت شارائىتىدىن كېچىپ،
جاپالىق بولغان چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىشقا كەلگەنلە-
كىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، ئۇلارنى ماختىدۇق. ئۇنىڭ
سىياسىي جەھەتتە ئالغا باسقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىكەنلىكىنى،
سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئۇنىڭغا قاتنا-
شىشتىكى ئەمەلىي ھەرىكەت ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈر-
دۇق. سىياسىي جەھەتتە تەربىيە بەردۇق، تۇرمۇش جەھەتتە
كۆڭۈل بۆلۈپ، بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ
ئەمەلىي مەسىلىسىنى ھەل قىلىشىغا ياردەم قىلدۇق. مەسىلەن،
ئۆي قىينىچىلىقىغا ئوخشاش قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىشىغا يار-
دەم قىلدۇق. يېڭى ياتاق سېلىپ، ئۆي جەھەتتىكى ئېھتىياجنى
قاندۇردۇق. ئەمما، مەن بىلەن بىزنىڭ يەنە بىر ئاز سانلىق
مىللەتتىن بولغان مۇئاۋىن بانكا باشلىقى يەنىلا كونا ئۆيدە ئولتۇ-
راتتۇق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارغا تولۇق ئىشەندۇق،
ئۇلارنىڭ تەربىيە ۋە ئەمەلىيەت جەريانىدا چېنىقىش ئارقىلىق
شىنجاڭنىڭ پۈل مۇئامىلە ساھەسىدىكى تايانچ ئىختىساس ئىگە-
لىرىدىن بولۇپ چىقىشىغا ئىشەندۇق. ئۇلارنىڭ پارتىيىنىڭ
مېھرى – شەپقىتىنى ھېس قىلىشى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ سىياسەت-

نى چۈشىنىشى ۋە ئىجرا قىلىشىغا ياردەم قىلدۇق. مېنىڭ شۇ
چاغدىكى بىرىنچى كۆزلەيدىغىنىم ئۇلارنىڭ قىينىچىلىقلارنى يې-
ڭىپ خاتىرجەم بولۇشى، چېگرا رايونىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلە-
رىغا ئۆزىنى بېغىشلىشى ئىدى. ئەمما، يۇقىرىدا دېيىلگەن شۇن-
چە كۆپ ئىدىيە مەسىلىلىرى بىلەن شۇ چاغدىكى رېئال مەسىلە-
لەر چېگىشلىشىپ كەتكەن ئىدى. داۋالىنىش شارائىتى ناچار
بولۇپ، كېسەل كۆرسىتىش قىيىن ئىدى؛ يەسلى يوق ئىدى؛
پەرزەنتلەرنىڭ ئوقۇشى قىيىن ئىدى؛ يۇيۇنۇشقا مونچا يوق ئىدى
... ۋاھاكازالار. بۇ ئەمەلىي مەسىلىلەر بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىغا
قويغان بەزى مۇڭاپىق تەلەپلەرنى ئامالىنىڭ بارىچە ھەل قىلدۇق.
بىراق، بۇ ئەمەلىي مەسىلىلەرنى بانكا ئۆزىگىلا تايىنىپ ھەل
قىلالمايتتى، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ
تەدرىجىي ھەل بولىدىغان مەسىلىلەر ئىدى. شۇڭا، ئەينى چاغ-
دىكى كادىرلارنىڭ تۇرلۇك ئىدىيە مەسىلىلىرىگە نىسبەتەن مەن
سەۋرچان بولۇش، ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىق پوزىتسىيەمنى
باشتىن – ئاخىر ساقلىدىم، سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق چۈشەنچە
ھاسىل قىلدىم. ئۇلار بىلەن سىرداشتىم. بېسىم قىلىش، چوڭ
يىغىندا ئىسمىنى ئاتاشتەك تەنقىد – تەربىيە ئۇسۇلىنى قەتئىي
قوللانمىدىم، ئىشىنىلا تىلغا ئېلىپ، گەپنى ئادەمگە قاراتماسلىق
ئۇسۇلى بىلەن قارشىلىشىش كەيپىياتى شەكىللىنىشىنىڭ ئالدىنى
ئالدىم، قائىدە سۆزلەش ئارقىلىق قايىل قىلىش، ھېسسىيات
ئارقىلىق يېتەكلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۇلارنى يېتەكلىدىم.
ئەمما ئەينى چاغدا بەزىلەر مېنىڭ ئۇسۇلۇمنى قۇۋۋەتلەپ كەتمە-
دى. بەك يۇمشاق قوللۇق قىلىۋاتىسەن، قاتتىق ۋاستىنمۇ
قوللىنىش كېرەك، دېيىشتى. «بېسىم» چارىلىرى بېشىمنى
قاتۇرۇپ، مېنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. بىراق مەن چېكىدىن

ئاشقان قاتتىق قوللۇقنى باشتىن - ئاخىر قوللانمىدىم. كېيىن ئەمەلىي نەتىجە ئارقىلىق كىشىلەر قايىل بولدى. كۆپچىلىك ئىتتىپاقلاشتى. قىينىچىلىقلار باش ئەگدى. بۇ ياشلار چېگرا رايوندا خاتىرجەملىككە ئېرىشىپلا قالماي، پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىغا تۆھپە قوشتى. ئەمەلىيەت مېنىڭ ئىدىيىمىزنى تەربىيە ئۇسۇلۇم ۋە پوزىتسىيەمنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ئىتتىپاقلىق مەسلىسى ئىدىيىمىزنى سىياسىي خىزمىتىمىزدىكى مۇھىم بىر تېما. شۇنداقلا كادىرلارغا ئىدىيىمىزنى خىزمەت ئىشلەشتىكى يەنە بىر نىشانىم ئىدى. ئەينى چاغدا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن بۇ كادىرلارنى خاتىرجەم قىلىپلا قالماي، ئۇلارنى ئۆزئارا ئىتتىپاقلاشتۇرۇشۇم، جىددىي، جاڭلىق ھالدا خىزمەت ۋە تۇرمۇشتا بىرگە بولۇپ، چېگرا رايونىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرى ئۈچۈن بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەش قىلىشنى تەلەپ قىلىشىم لازىم ئىدى. ئىتتىپاقلىق مەسلىسىدە خەنزۇ كادىرلار بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان ئەڭ مۇھىم ئىش ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا ياش كادىرلار بىلەن پىشقەدەم كادىرلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن كەلگەن كادىرلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمدە ئىچكى قىسىمدىكى ئىتتىپاقلىق مەسلىسى ئىدى. كادىرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە نىسبەتەن مەن ئۆزۈمنى قاچۇرماي، زىددىيەت بايقالسا، ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلدىم. زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى پرىنسىپىمىز - ئۆزئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، بىر - بىرىنى ئەپۇ قىلىش، زىددىيەتنى ھەل قىلىش، كۆپچىلىكنىڭ ئىدىيىسىنى ئورتاق غايە ۋە كەسىپتە بىرلىككە كەلتۈرۈش، بانكىنى ئىتتىپاقلىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان

چوڭ ئائىلىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئىدىيىمىزنى خىزمەت ئىشلەشتە ئاممىغا، ھەر مىللەت كادىرلىرىغا تاينىنىش، ئىدىيىمىزنى خىزمەتنى بىرلىكتە ئىشلەش لازىم. ئەينى چاغدا ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان رەھبىرىي كادىرلاردىن ئەيسايوف ئابدۇكېرىم، غوپۇر قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىددىيىمىزنى ئېڭى يۇقىرى، ئىستىلى دۇرۇس بولۇپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن مىللىي كادىرلارغا ئىدىيىمىزنى خىزمەت ئىشلەپلا قالماستىن، خەنزۇ كادىرلارغىمۇ ئىدىيىمىزنى خىزمەت ئىشلەيتتى، ئۆزئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بىر - بىرىگە ھەسەت قىلىدىغان، چېقىشالمايدىغان ئەھۋاللارنى، ئۇقۇشماسلىقلارنى ھەمدە كەيپىياتى ناچار بولۇش، بىر - بىرىنىڭ كۆزىگە سىغماسلىقتەك زىددىيەتلەرنى تۈگىتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈردى. ياڭى كادىرلار بىلەن پىشقەدەم كادىرلار ۋە ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن كەلگەن كادىرلار ئارىسىدىمۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاكتىپلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە ئۇلارغا تايىنىپ ئىدىيە خىزمىتى ئىشلىدۇق. ئەينى چاغدا شەرقىي جۇڭگودىن كەلگەن كادىرلار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئىدىيىدە داۋالغۇش ئاقانلارمۇ بىرقەدەر كۆپ، تەسىرىمۇ بىرقەدەر چوڭ ئىدى. بۇ كادىرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، ئۇلارنى تەربىيىلەش جەريانىدا، مەن شاۋ شىجىيەن، ۋاڭ خەنگېڭ، شيا شۇپېڭ، چى چىڭيۈەن، خۇاڭ يەنلىن، خۇا لىخۇا، سۇن مېيجېن، لې شۇخېڭ، باۋ جىڭجۇەن، ۋاڭ جيەنچىڭ، لۇ شىنجاڭ قاتارلىق يولداشلارنىڭ شەرقىي جۇڭگودىن كەلگەن كادىرلارغا خىزمەت ئىشلەش ۋە پۈل مۇئامىلە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشتا ناھايىتى ياخشى رول ئوينىغانلىقىنى ھېس قىلغان ئىدىم. ئۇلار سىياسىي جەھەتتە مۇستەھكەم بولۇپلا قالماي، ئۆزلىرى يولۇققان قىيىنچى-

لىقلارنى يېڭىشكە جۇرئەتلىك ئىدى، ئىتتىپاقلىق خىزمىتىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاكتىپ ئىشلەيتتى. ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان يولداشلاردىن چېكىنىۋۇ، سەي جيەن قاتارلىقلارمۇ شۇ جايدىكى كادىرلار بىلەن يېڭى كەلگەن كادىرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىيىۋى خىزمەتنى ئىشلەشكە ئاكتىپ ماسلىشىپ، ئىتتىپاقلىق خىزمىتىنى ناھايىتى ياخشى ئىشلىگەن ئىدى. ئىككى خىل تىل بىلىدىغان يولداشلاردىن سەي ژېنرۇي، مالىشېك قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار بىلەن خەنزۇ كادىرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىش، ھېسسىيات ئالماشتۇرۇشقا ياردەم قىلىپ، كادىرلار خىزمىتىنى ئىشلىشىمىدىكى ياخشى ياردەمچىلىرىمدىن بولغان ئىدى. شەرقىي جۇڭگودىن كەلگەن كادىرلار ۋە ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن كادىرلاردىنمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيىلەردىكى بانكىلارغا تەقسىم قىلىنغانلار بار ئىدى. شۇڭا جايلاردىكى بانكا رەھبەرلىرىگە تايىنىپ كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى ھەمدە جايلاردىكى بانكا رەھبەرلىرىنىڭ كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى خىزمىتىنى بىۋاسىتە ئىشلىشى، كادىرلارنىڭ ئىدىيە مەسىلىسىگە توغرا مۇئامىلە قىلىشى تەلەپ قىلىناتتى. ئىجابىي تەرىپىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش، قوپاللىق قىلماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇلغان ئىدى. لى شۇدې، ما زۇڭرېن قاتارلىق يولداشلارمۇ تەربىيە ئارقىلىق يېتەكلەش ۋە تەسىرلەندۇرۇش ئۇسۇلىدا چىڭ تۇرۇپ، كادىرلارنىڭ ئىدىيە مەسىلىسىنى توغرا ھەل قىلغان ئىدى. پەقەت كۆپچىلىك كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىسىلا تەربىيە كىشىلەرنى قايىل قىلماي قالمايتتى. قائىدە سۆزلەپ قايىل قىلىش، ھېسسىيات ئارقىلىق يېتەكلەش ئىدىيىۋى خىز-

مىتىنى كۆپ يىل جاپالىق ئىشلەش، قايتا - قايتا پىكىرلىشىش ۋە سىردىشىشمىز ئارقىلىق، كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى سىياسىي ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تونۇش بىرلىككە كېلىپ، پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. مەن ئەينى چاغدا كادىرلارنىڭ تۇرلۇك مۇرەككەپ ئىدىيە مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بېكىتكەن «كۆڭۈلنى توق تۇتۇش ۋە ئىتتىپاق بولۇش، چېگرا رايونىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىغا تۆھپە قوشۇش» تىن ئىبارەت ئىككى نىشانمۇ تولۇق ئەمەلىيلەشتى.

50 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق شۆبە بانكا، قەشقەر شەھەرلىك تارماق بانكا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ بانكا مەكتىپىدىن ئىبارەت 3 ئورۇندا 500 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، بۇ ئورۇنلاردا تەشكىللىك سىياسىي ئۆگىنىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇردۇق. پارتىيە، ئىتتىپاق تەشكىلىگە ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تەشكىل قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتتۇق. ئىشچىلار ئۈيۇشمىسى قۇردۇق، ئايرىم سۆھبەتلىشىش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇردۇق. شەكلى ھەرخىل بولغان تۇرلۇك پائالىيەتلەر كۆپچىلىكنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىگە تۇرتكە بولدى، ئىتتىپاقلىق كۆچەيدى، كادىرلار ئۆزئارا ئۆگىنىپ، يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلىدى. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى ھەر مىللەت پۈل مۇئامىلە كادىرلىرىدا ناھايىتى زور ئۈيۇشۇش كۈچىنى پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ دائىم مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى مەدەنىي تۇرمۇشى جانلاندۇرۇلدى. ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرىمىزنىڭ ئەينى چاغدا قەشقەردە نامى بار ئىدى، «1 - ماي» بايرىمى، دۆلەت بايرىمى، ئارمىيىدىن چاغانلىق ھال سوراش

پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىگە پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ تەكلىپى بـ
ىلەن قاتناشتۇرۇلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بانكىنىڭ خىزمەتچـ
ىلىرىدە بىرقەدەر كۆچلۈك ئىپتىخارلىق، شەرەپ تۇيغۇسى پەيدا
قىلغان ئىدى.

50 - يىللاردا سىياسىي ھەرىكەت كۆپ ئىدى، بىز جەنۇبىي
شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە خاراكتېرى ئوخـ
شاش بولمىغان ئىككى تۈرلۈك زىددىيەتنى قاتتىق، توغرا ئايىرـ
دۇق، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇـ
رۇپ، كۆرەشنى كېڭەيتىۋەتمىدۇق. «3 كە قارشى»، «5 كە
قارشى» ھەرىكەتتىمۇ مەجبۇرىي ئىقرار قىلدۇرۇش بىلەن شۇـ
غۇللانمىدۇق. ئەمما ھەرىكەت باشلانغاندا، مەن بانكىنىڭ «تۆـ
مۈر ھېسابچى»، «تۆمۈر چوتچى» دېگەن شۆھرىتى بولۇشى،
خىيانەتچىلىك قىلىپ، پارا ئالىدىغان ئىشلار بولماسلىقى كېـ
رەك، ئۇنداق بولمىسا خەلقنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشەلمەيدۇ، دەپ
ئويلىغان ئىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بەزى ئىجتىمائىي
مەسىلىلەرگە بولغان قارىشىم بەك ساددا ئىدى. شۇڭا مەن
بانكىنىڭ پاك - دىيانەتلىك ئورۇنغا ئايلىنىشىغا كاپالەتلىك
قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. بىراق يولداش لىيۇ يەن (ئەينى
چاغدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مالىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىدى)
: بۇ مۇمكىن ئەمەس، «3 كە قارشى» ھەرىكەت ئىجتىمائىي
مەسىلە، دېگەن ئىدى. كېيىن مەن ئىقتىسادنىڭ ئاشكارىلىقىنى
ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بانكا كادىرلىرىنىڭ شەخسىي كىرىمى ۋە
يىغقان پۇلىنى جەدۋەلگە تولدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغان بىر
قائىدىنى چىقاردىم. بۇ تۈزۈممۇ ئەينى چاغدا پاكلىقنى يولغا
قويۇشتىكى بىر تەدبىر ئىدى.

ئىچكى قىسمىنى تازىلايدىغان «3 كە قارشى» ھەرىكەتتە

ئىپادىسىگە قارىلىدىغان سىياسەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردىم
ۋە ئۇنى قاتتىق ئىجرا قىلدىم، پەقەت مەسىلە ئېنىقلانسا، مەسـ
ىلىسى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئىپادىسى ياخشى بولسىلا، ئۇنى دادىلـ
لىق بىلەن ئىشلەتتۇق. بوغالتىرلىق جەھەتتىكى ئىختىساس
ئىگىسى يولداش سۇڭ جياچېن ئوقۇغۇچىلىق مەزگىلىدە ئاخبا-
رات خىزمىتى (ئىشپىيونلۇق) بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ،
ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاشتا مەسلىنى ياۋاشلىق بىلەن تاپـ
شۇرغان ئىدى. بىز ئۇنىڭ بالىلىق ۋاقتىدىكى شارائىتى بىلەن
كېيىنكى ئىپادىسىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنى تەشكىلىي جەھەتتە
بىر تەرەپ قىلمىدۇق ھەمدە مۇناسىپ بوغالتىرلىق خىزمىتىگە
قويۇپ، ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇردۇق. كېيىن، ئۇ ئىككى
قېتىملىق خەلق پۇلى تارقىتىش خىزمىتىدە بوغالتىرلىقنى توغـ
را بىجا كەلتۈرۈپلا قالماي، تارقىتىش ۋەزىپىسىنى ئوڭۇشلۇق
ئورۇنلىدى. شۇنداقلا بوغالتىرلىق خىزمىتىنى ناھايىتى نەتىجـ
لىك ئىشلەپ، ئىزچىل ھالدا ناھايىتى ياخشى كەسپىي تايانچ
بولۇپ ئىشلىدى.

كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىغا ۋە ئىچكى زىددىيەتلەرگە
مۇئامىلە قىلىشتا ھەمىشە ئىجابىي تەربىيىنى ئاساس قىلىش ۋە
سەۋرچانلىق بىلەن يېتەكلەش ئۇسۇلىنى قوللاندىم. دەمالىلىققا
قايىل قىلغىلى بولمايدىغان ئادەم ۋە ئىشقا يولۇققاندا، ئالدىراڭـ
غۇلۇق قىلماي قايتا - قايتا نەسىھەت قىلدىم، سەۋرچانلىق
بىلەن كۈتتۈم، ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە يېتەكلىدىم، زادىلا
ئەيىبلىمىدىم، يولداشلارنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىشتىن ساقلاـ
ندىم. تەربىيە قىلغاندىن كېيىنمۇ چېگرا رايوندا قېلىشنى يەنىلا
خالىمىغانلارنى، ياخشى كۆڭۈللۈك بىلەن قايتىشقا ئورۇنلاش-
تۇردۇم. ئەينى چاغدا قەشقەر تارماق بانكىسىنىڭ خىزمەتچىسى

ۋېي شىسۇن يۇرتىغا قايتىشتا چىڭ تۇرغان ئىدى، مەن جۇڭگو - سوۋېت بىرلىكتە باشقۇرغان نېفت شىركىتى بىلەن سۆزلە- شىپ، ئۇنى ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن شاڭخەيگە قايتىپ كېتىشكە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىدىم. كې- يىن ئۇ ئامېرىكىغا بارىدى، ھازىر دەم ئېلىشقا چىقىپ شياڭگاڭدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. شياڭگاڭدا ئۇ ماڭا يازغان خېتىدە، ئەينى چاغدا ئايروپىلانغا ئولتۇرغان ئىشنى تىلغا ئېلىپ، پارتى- يىگە بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ.

پارتىيىنىڭ كادىرلار سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىل- غانلىقىمىز ئۈچۈن، كادىرلارنىڭ خىزمەت قىزغىنلىقىنى قوز- غىتىشىمىز بىرقەدەر ياخشى بولغان ئىدى. پۈل ئامانەت قويۇش كەسپىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، ھەربىر كادىرغا ئايلىق ئاما- نەت توپلاش ۋەزىپىسى چۈشۈرۈلگەنىدى، ئۇلار ئىشتىن چۈشكەن- دىن كېيىن ئامما ئارىسىغا بېرىپ تەشۋىق قىلىپ، ئۆيلەرگىچە بېرىپ ئامانەت قويۇش مۇلازىمىتى قىلدى. بەزى كادىرلار بازاردا ئامانەت توپلايتتى، كەچ كىرىپ كەتسىمۇ قايتماي، شام يورۇق- دا داۋاملىق ئىشلەيتتى. بەزى خەنزۇ ئايال كادىرلار ئەمدىلا 16 - 17 ياشلارغا كىرگەن، كەنتتىكى بانكا تىجارەت ئورنىدا بوغال- تىرلىق قىلىشقا تەقسىم قىلىنغان، تاماقنى ئۆزى ئېتىپ يەيدە- غان، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىدىغان بولسىمۇ، جاپا تارتتىم دەپ قاخشاپ باقمىغانىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ شۆبە بانكىسىدىكى يول- داش چۈەن چېڭجۇڭ پامىر ئېگىزلىكىگە قەرز پۇل بېجىرىشكە بارغاندا، قار قاپلىغان دالىدا ئېزىپ قېلىپ، يېرىم كېچىدە ئايلىنىپ يۈرۈپ جېنىدىن ئايرىلغىلى تاس قالغان، ئەمما قىيىن- چىلىقىنى يەنىلا يېڭىپ، ۋەزىپىنى ئورۇندىغان ئىدى. ئاشلىق يىغىدىغان چاغدا، ئاشلىق ساتىدىغان دېھقانلار كۆپ بولغاچقا،

ئاشلىق پونكىتىدا ئادەم يېتىشمەيتتى، بىز يارەملىشىشكە ئادەم ئەۋەتتۇق، شەرقىي جۇڭگودىن كەلگەن پۇل مۇئامىلە خىزمەت ئەترىتىدىكى يولداش يۈەن زۇەنخۇا ئاشلىق پونكىتلىرىنىڭ ئاش- لىق پۇلىنى تارقىتىشىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتىلدى، ئۇ ھەممە ئىشنى قىلاتتى، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئىشلەيتتى، خىزمەت ئۇ- نۇمىمۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىدى، ئۇستى - بېشىنى توپا - چاڭ بېسىپ كەتكەنلىكى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايتتى، قورسە- قى ئاچسا نان يەيتتى، ئاشلىق پونكىتىدىكى يولداشلار بىرنەچچە بانكا خادىمىنىڭ ھەر بىرى بىزدىكى ئۇچ ئادەمنىڭ ئىشىنى قىلدى، دېگەنىدى.

ئالتىنچى، ئاز سانلىق مىللەت پۇل مۇئامىلە كا- دىرلىرى زور كۈچ بىلەن تەربىيىلەندى

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 1956 - يىلىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 3 مىليون 300 مىڭ بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 3 مىليوندىن ئاشاتتى. 4 ۋىلايەت ئىچىدىكى ئۇچىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ئۇيغۇرلار، بىرى قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئىدى، پامىر ئېگىزلىكىدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بار ئىدى. بانكا كەسىپلىرى ۋە ئاپپاراتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بولۇپ- مۇ يېزا پۇل مۇئامىلە خىزمىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگە- شىپ، ئاز سانلىق مىللەت پۇل مۇئامىلە كادىرلىرىنى يېتىشتۇ- رۇش كۆرۈنەرلىك ۋە تەخىرسىز مەسىلىگە ئايلاندى. 1953 - يىلى، قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بانكا مەكتىپى قۇردۇق، 4 يىلدا بوغالتىرلىق، يېزا پۇل مۇئامىلىسى، پۇل ئامانىتى قاتار- لىق كەسىپلەر بويىچە ئېچىلغان 22 قارارلىق كۇرستا، جەمئىي 585 نەپەر كۇرسانت تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 233 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 40%

نى ئىگىلەيتتى. مەكتەپتە تەربىيىلەنگەندىن باشقا، ھەرقايسى بانكىلاردا ئوستاز - شاگىرت توختىمى تۈزۈش، كونىلار يېڭىلا-رنى يېتەكلەش، ئىش ئورنىدا تەربىيىلەش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق خادىملارنىڭ سەۋىيىسى ئۆستۈرۈلدى. مىللىي كادىر-لارنى ئىشلىتىش شەرتلىرى خەنزۇ كادىرلارنى ئىشلىتىش شەرت-لىرىدىن كەڭرەك بولدى. ئۆستۈرۈش شەرتىگە ئاساسەن، مۇڭا-يىق كەلسىلا، مىللىي رەھبەرلەرنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈ-لۈپ، ۋاقتىدا ئۆستۈرۈپ ئىشلىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە يىل ۋاقىت ئىچىدە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەت پۇل مۇئامىلە كادىرلار قوشۇنى تېزلىكتە زورىيىپ خىزمەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئويغۇنلاشتى.

3. تارىخىي تەجرىبىلەر

50 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بانكا خىزمىتى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتاتتى. ئەمما پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەق-قىيات قانۇنىيىتىدىن، بانكىنىڭ ئېچكى - تاشقى مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر ياقلىق قىلىش جەھەتتىن قارىغاندا، بەزى تەجرىبە-لەرنى ھازىرمۇ خىزمەت جەريانىدا ئۆرنەك قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئاساسلىق تەجرىبە ۋە تەسىراتلار تۆۋەندىكىدەك:

بىرىنچى، ئىقتىسادنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن چو-قۇم پۇل مۇئامىلىنى مۇقىملاشتۇرۇش لازىم

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە، پۇل مۇقىم بولمىغان ئەھۋالدا، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، قول سانائەتچىلەرنىڭ تىجارەتكە رايى بارمايدىغان بولۇپ قالدى، دېھقانلار ئېشىنچا دېھقانچىلىق مەھ-

سۇلاتلىرىنى بازارغا ئېلىپ چىقىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قال-دى، بازار كاساتلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش چېكىنگەنىدى. پۇل بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى مۇقىملاشقاندىن كېيىن، بازار كۇنسېرى ئاۋاتلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېز ئەس-لىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. بۇ تارىخىي ئەمەلىيەت بىر ئومۇمىي ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى، يەنى پۇل پاخاللىشىپ، تاۋار-لارنى قىممىتىگە مۇناسىپ باھادا سېتىلىلى بولمىغاندا، ئىجتىما-ئىي ئىشلەپچىقىرىش مۇقىمسىز بولىدۇ ۋە تەرەققىي قىلمايدۇ، دېگەن قانۇنىيەتنى ئىسپاتلاپ بەردى. ھازىر ئىقتىسادنىڭ مۇ-قىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئامىللار ئىچىدە، ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا پۇل مۇئامىلىسىنىڭ مۇقىمسىزلىقى ئىدى. شۇڭا پۇل قىممىتىنى مۇقىم قىلىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش، پۇلنىڭ تارقىلىشىنى تىزگىنلەش كېرەك ئىدى. پۇل-نى تۇراقلاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېز سۈرئىتتە ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش باشتىن - ئاخىر بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قىلىشىمىزدىكى مۇھىم ئامىل.

ئىككىنچى، بانكا خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشتا يەرلىكتىكى پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىنىڭ قوللا-شىنى قولغا كەلتۈرۈش تولىمۇ مۇھىم

بانكا خىزمىتىگە كەسپىي جەھەتتىن سىستېما بويىچە رەھ-بەرلىك قىلىنىدۇ، بىراق، بانكا يەنىلا يەرلىكنىڭ ئىقتىسادى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ، كەسپىي پائالىيەت دائىرىسى تۇرۇش-لۇق جايى بولىدۇ، شۇڭا، بانكا خىزمىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇ-شى يەرلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت تەشكىلىنىڭ قوللىشى ۋە يە-تەكچىلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. 50 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭ

رايونلۇق پارتكوم، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ھەمـ
دە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك پارتىيە ـ ھۆ-
كۈمەت ئورگانلىرى بانكا خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ،
زور كۈچ بىلەن قوللىدى. مەسىلەن، يېڭى خەلق پۇلىنى تارقـ
تىش ۋاقتىدا، نۇرغۇن پۇلنى جايلارغا يەتكۈزگىچە 2 ـ كور-
پۈسنىك ئارقا سەپ بۆلۈمى مەخسۇس ئاپتوموبىل ۋە قوراللىق
خادىم سەپلەپ، ھەقسىز يەتكۈزۈپ بەردى. بۇنىڭ سەۋەبى،
بانكىمىزنىڭ ھەمىشە پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگىنىدىن خىزمەتـ
لەر توغرىسىدا يولىورۇق سوراپ، خىزمەتلەرنى دوكلات قىلىپ
تۇرغانلىقىمىز، پۇل مۇئامىلىسى سىياسەتلىرى ۋە يەرلىك پار-
تىيە ـ ھۆكۈمەتنىڭ مۇددىئالىرى توغرۇلۇق پىكىر ئالماشتۇ-
رۇپ تۇرغانلىقىمىزدىن ئىدى. بۇ بىز بانكا باشلىقى بولغۇچىلار-
دىن خىزمەتتە پۇل مۇئامىلە سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپلا قالماس-
تىن، پارتىيە ـ ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى سەمىمىيلىك بـ-
لەن ھۆرمەت قىلىشىمىزنى، پارتىيە ـ ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلـ-
كىگە تايىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ، بانكىنىڭ رولىنى ھەقىقي
جارى قىلدۇرۇپ، يەرلىكنىڭ ئىقتىساد تەرەققىياتىنى قوللاش،
يەرلىكنىڭ ئىقتىساد تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىش ۋە ئۇ-
نىڭغا مۇلازىمەت قىلىش، پارتىيە ـ ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىنى
يەرلىكنىڭ ئىقتىساد تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادنىڭ مۇقىم بولۇ-
شىنىڭ بانكىدىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش لازىم.

ئۈچىنچى، مىللىي رايونلارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان پۇل مۇئامىلە سىياسىتىنى ۋە جانلىق تەدبىرلەرنى تۈ-زۈش لازىم

چېگرادىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى قالاق، نامرات، يېرى كەڭ، قاتنىشى قولايسىز بولغاندىن باش-

قا، ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى بارلىق ئىقتىساد، پۇل مۇئامىلە سىياسەتلىرى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، پارتىيە ـ ھۆكۈمەت بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈلىدۇ. شۇڭا، پۇل مۇئامىلە تەدبىر ـ تۈزۈملىرىنى تۈزۈش ۋە يولغا قويۇشتا بۇ ئالاھىدىلىكنى ئويلىشىشقا توغرا كېلىدۇ. 1955 ـ يىلى دېھقانلار كوپېراتسىيىگە كىرگەندىن كېيىن قوشقا قاتىدىغان ئۈيىنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتتى، يەنى ئەسلىدىكى 150 يۈەندىن 80 يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار ئۈي سېتىۋېـ لىش ئۈچۈن ئالغان قەرزنى قايتۇرۇشتا قىيىنچىلىققا يولۇقتى. تۈزۈم بويىچە قانچە قەرز ئالغان بولسا شۇنچە پۇلنى قايتۇرۇۋېـ لىش كېرەك، ئەمما سىياسىي تەسىرنى ئويلىشىپ، قەرزنى ئۇنىڭ ھازىرقى باھاسى بويىچە قايتۇرۇش، زىيانىنى دۆلەت ئۈس-تىگە ئېلىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپ قالدۇق، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە ـ ھۆكۈمەتنىڭ ئابرۇيىمۇ ئۆستى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى كۈچەيدى. ئەينى چاغدا مىللەتـ لەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلاش، مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا سىياسەت ئىجرا قىلىشتىكى بۇ خىل جاد-لىقلىق ۋە ئالاھىدىلىك بولمىسا بولمايتتى. ھازىرقى بازار ئە-گىلىكى شارائىتىدىمۇ، مىللىي رايونلارغا قارىتىلغان ئېتىبار خاراكتېرلىك پۇل مۇئامىلە سىياسىتى ۋە جانلىق تەدبىرلەر يەنىلا بولۇشقا تېگىشلىك، چۈنكى بۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مۇقىملىق ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجى.

تۆتىنچى، ئىقتىساد تەرەققىياتىغا ماسلىشىش، تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىشنى كۈچەيتىش، بانكا خىزمـ-تىدە يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش

دۆلەت پىلانلىق ھالدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قىلىشنى باش-

لىغاندىن تارتىپ، بولۇپمۇ مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئۆزگەرگەندىن كېيىن، بانكىلارنىڭ مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا قانداق ماسلىشىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتە، ئەينى چاغدا قوللانغانىدەك چارە - تەدبىرلەر يوق ئىدى. يۇقىرى دەرىجىلىك بانكىلارنىڭمۇ يۇرۇشلاشتۇرۇلگەن كەسىپلىي تۈزۈمى يوق ئىدى. خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، بىز ئۈچنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتىن باشلاپ، ئەھۋال ئىگىلىدۇق. چارە - تەدبىر تۈزدۇق. سىناق نۇقتا ئارقىلىق تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، نۇرغۇن مەسىلىنى ھەل قىلدۇق. مەسىلەن، 1953 - يىلى، بىز جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيتتۇق، چارۋىچىلىققا قەرز بېرىش چارىسىمۇ يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز ئۇلۇغچات چارۋىچىلىق رايونىغا كادىر ئەۋەتىپ 40 كۈن تەكشۈرگەندىن كېيىن، «قويى سېتىۋېلىش قەرزى بېرىش تۈزۈمى» نى ئوتتۇرىغا قويدۇق. 1955 - يىلى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بانكا يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىغا قەرز تارقىتىپ باقمىغان ئىدى. مەن چى چىڭيۈن قاتارلىق يولداشلارنى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ سەمەن رايونى، ئاۋات رايونىغا يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مالىيە باشقۇرۇش ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە ئەۋەتتىم، يېزا ئىگىلىكىگە قەرز بېرىش چارىسىنى تۈزدۇق، بۇنىڭ بىلەن ئەينى چاغدىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىغا قەرز بېرىش مەسىلىسى ھەل بولغان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپلىرىنى تەكشۈرۈش، كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى تارقىتىشنى تەكشۈرۈش مۇستەھكەملەندى، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، تەمىنلەش كوپېراتىپى ۋە ئامانەت قەرز كوپېراتىپىدىن ئىبارەت 3 كوپېراتىپنى

بىرلەشتۈرۈش توختىمى سىناق نۇقتىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خىزمەتتە يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشنى شارائىت بىلەن تەمىنلەيدى. ھازىر بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان كەسىپ تۈزۈملىرى بار، شۇنداقتىمۇ ئۇنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئېھتىياجىغا لايىقلىشىش، ئىجادىي ھالدا يول ئېچىپ ئىلگىرىلەش لازىم.

بەشىنچى، پارتىيەنىڭ كادىرلار سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش — كادىرلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشنىڭ ئاچقۇچى

بىز مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن ئىبارەت بۇ تۈپ خىزمەتنى باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇتتۇق. بانكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مىللىي، خەنزۇ كادىرلار ئۆزئارا ئۆگىنىش، ئۆزئارا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدۇق، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىپ، مىللەتلەر ئارا ھېسسىيات كۆچەيتىلدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى كەيپىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. مىللىي تىل ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىلدى، ئۆزئارا سىردىشىش، ئۆزئارا چۈشىنىشكە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن كۆپچىلىك مىللىي تىلنى ئۆگىنىش، مىللىي تىلدا سۆزلىشىشكە رىغبەتلەندۈرۈلدى. ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەردىن كېلىپ چىققان كادىرلارنى ھەرقانداق چاغدا تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش، دادىل ئىشلىتىش لازىم. نەتىجە يارىتقانلارنى ۋاقتىدا تەقدىرلەش، كەمچىلىك - خاتالىق كۆرۈلگەندە، تەربىيە بېرىشكە ئەھمىيەت بېرىش، ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئۆزگەرتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، يېنىكلىك بىلەن چارە كۆرمەسلىك لازىم. مېنىڭچە، يولداشلارغا ئىشىنىش، كادىرلاغا ئىشىنىش

لازىم. بۇ كۆپچىلىكنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشنىڭ ئاچقۇچى. ھەر مىللەت كادىرلارنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقىغا ئىشىنىش، ئۇلارنىڭ كەسىپچانلىقىغا، ئالغا ئىنتىلىش روھىغا ئىشىنىش، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرۇشىغا پۈرسەت ۋە شارائىت يارىتىش، ئۇلارنى ئەمەلىيەت جەريانىدا يېتىلدۇرۇپ ئىلگىرى لەشنى قولغا كەلتۈرۈش، چېگرا رايونىنىڭ پۈل - مۇئامىلە ئىشلىرىغا تۆھپە قوشۇش لازىم. يولداش چېن يۈن 1952 - يىلى شاڭخەي پۈل مۇئامىلە خىزمىتى ئەترىتى شىنجاڭغا كىرگەندە، «ئۇلارنى خۇسۇسىي بانكىلار دەپ قارىماڭلار، ئۇلار سىلەرنىڭ چېگرا رايون بانكىنىڭ كۈچىدۇر» دېگەن يولىيورۇقى بويىچە ئىش كۆرۈش لازىم. ئەمەلىيەت بۇ كادىرلارنىڭ پارتىيىنىڭ ئىتتىپاقلىق تەربىيىسى ۋە ئىشەنچى نەتىجىسىدە ھەرقايسى ئىش ئورۇنلىرىدا ناھايىتى چوڭ، ناھايىتى ياخشى رولىنى جارى قىلدۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۇلاردىن نۇرغۇن كىشى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك بانكىلاردا رەھبەرلىك خىزمىتىنى زىممىسىگە ئالدى. مەسىلەن، قەشقەر شەھەرلىك تارماق بانكىنىڭ باشلىقى شېڭ جىچۈەننى كۆپچىلىك دېموكراتىك يوسۇندا سايلاپ چىققان، خېلى كۆپ ئادەم چېگرا مىللىي رايونىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىدىكى تايانچلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى.

ئەسلىمەم يېزىلىپ ئاخىرىغا كەلگەندە، كۆز ئالدىمدا زەبەردەست بىر گېنېرال گەۋدىلەندى، ئۇنىڭ ئاۋازى ۋە تەبەسسۇملۇك چىرايى ئەسلىمىلىرىمگە ھەمراھ بولۇپ كەلدى، ئۇ خۇددى ئارىمىزدا ھاياتتەك ۋە بىز بىلەن خىزمەت توغرۇلۇق پاراڭلىشىۋاتقاندەك بىلىنىدۇ، ئۇ شۇنچە كۆيۈمچان، سەۋرچانلىق بىلەن تەربىيە بېرىشكە شۇنچە ماھىر ئىدى، ئۇنىڭدىن ئىختىيارسىز

تەسىرلىنەتتىم، ئۇنى چىن دىلىمدىن ياد ئېتىمەن. ئۇ كىشى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى، جەنۇبىي شىنجاڭ مالىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، 2 - كورپۇسنىڭ كوماندىرى گېنېرال گوپېڭ ئىدى. ئۇ ئۇزۇن سەپەر، ياپونغا قارشى ئۇرۇشتىن ئازادلىق ئۇرۇشىغچە 17 قېتىم يارىلانغان (1960 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىش سەپىرىدە توقسۇ ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن قاتناش ھادىسىسىدىمۇ چوڭ خەتەرگە ئۇچرىغان ئىدى).

يولداش گوپېڭ ئەينى چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭ مالىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىقتىساد خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتكەن ئىدى، قىينىچىلىققا باش ئەگمەي، خىزمەتنى جان - دىلى بىلەن بېرىلىپ ئىشلەيتتى. ئەينى چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدا مال باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەۋاتقان، تاۋار بەكمۇ قىس، پۈل مۇئامىلە بازىرى قالايمىقان ئىدى، قاراڭغۇ بازار ئەۋج ئېلىپ، پۈل رەسمىي پاخالاشقان، خەلق تايانچسىز قالغان ئىدى. ئۇ ھامان بىزگە سالماقلىق بىلەن يېتەكچىلىك قىلاتتى، ئۇچرىغان ھەربىر قىينىچىلىقنى يېڭىشىمىزگە كونكرېت قوماندانلىق قىلاتتى. مال باھاسىنى تىزگىنلەش، پۈلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، پۈل مۇئامىلىسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، شەھەر - بازارلارنىڭ ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشىنى كېڭەيتىش، بانكىنىڭ كەسىپلىرىنى كېڭەيتىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلاش قاتارلىق خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىگە يولداش گوپېڭنىڭ يۈرەك قېنى سىڭگەن. بانكا خىزمىتىمىزگە تېخىمۇ بەك غەمخورلۇق قىلاتتى، زور كۈچ بىلەن قوللايتتى. بۇ پېشقەدەم رەھبەر ئېسىمىزگە كەچسىلا ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەت قوزغىلىدۇ.

1950 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئۇ ھەر كۈنى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىن قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى ئارىلىقىدا بېرىپ ـ كېلىپ ئىشلىگەندە، ھەمىشە ئاۋۇال بانكىغا بېرىپ مەن توپلىغان مال باھاسى، پۇل مۇئامىلە قارائىغۇ بازىرى، قەرز پۇلىنىڭ پاخاللىشىشى قاتارلىقلارغا دائىر ئۇچۇرلارنى كاتېپقا تەپسىلىي خاتىرىلەشنى بۇيرۇپلا قالماي، ئۆزىمۇ ئائىلىغاچ مۇلاھىزە قىلاتتى، ئەھۋاللارنىڭ تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىقلايتتى ھەمدە مەسىلىنى ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويىاتتى. مەسىلەن، قارائىغۇ بازارغا قانداق زەربە بېرىش، مال باھاسىنى تىزگىنلەش، ھايانكەشلەر بىلەن قانداق كۈرەش قىلىش دېگەندەك. ئۇ: ئىقتىسادتا قوراللىق زەربە بېرىشكە ئوخشاش ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا بولمايدۇ، ئىقتىساد باشقۇرۇش ھەربىي قوماندانلىق قىلىشقا ئوخشمايدۇ، دەيتتى. ئۇ، مال باھاسىنى دائىرىگە بۆلۈپ تىزگىنلەشنى ئويلاشقانلىقىنى، ئەمما يەنە ئۇچقاندەك ئۆرلەۋاتقان مال باھاسىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن بازارنى تاۋار بىلەن تەمىنلەش لازىملىقىنى، ئەگەر دائىرىگە بۆلۈپ تىزگىنلىگەندە، ئوبوروتنى ۋە بازارنى يوقىتىدىغانلىقىنى، شۇ جايدا قىس بولۇۋاتقان ماددىي ئەشيالارنى ئالماشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى، ماددىي ئەشيا بولمىغاچقا مال باھاسىنىمۇ تىزگىنلىگىلى بولمايدىغانلىقىنى، پەقەت شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ ماددىي ئەشيالىرى ئالماشتۇرۇلۇپ، ئوبوروت راۋانلاشقان، بازاردا تاۋار كۆپ بولغاندىلا، مال باھاسى تەبىئىي ھالدا نورماللىشىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ جايىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە مال مەنبەسىنى تەشكىللەشنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىنىمۇ ئويلىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. قول سانائەتنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ماتا، بۆز قاتارلىقلارنى قوللاشنى ئوتتۇرىغا قويغىنىمىزدا ئۇ

ناھايىتى قۇۋۋەتلىگەن ئىدى. ئۇ يەنە: قارىغاندا قول سانائەت بىر كۈچ ئىكەن، ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا مەدەت بېرىشىمىز كېرەك، قەرز پۇل بىلەن تەمىنلىسەك، ئۇلار ۋاقتىدا خام ئەشيا سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تېزلىتەلەيدۇ، دېھقانلارمۇ مەھسۇلاتلىرىنى ساتالايدىغان بولىدۇ، دېگەنىدى. شۇنداق قىلغىنىمىزدىن كېيىن، سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش كېڭىيىپ، بازار جانلاندى. ئۇ يەنە مەۋقەنى يەرلىكىكە قارىتىشىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىچكىرىنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىشىگىمۇ تايىنىشىمىز لازىم، دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئاندىن ئۇ بانكا تەمىنلىگەن ئەھۋاللار ۋە مەسىلىلەرنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھەربىيلەر بىرلەشمە كومېتراتېپىغا بېرىپ لېيۇ چاڭجياڭنى، ئاندىن سودا شىركىتىگە بېرىپ شۆ باۋشېڭنى تېپىپ سودا ئەھۋالىنى ئىگىلىگەن. قوماندان گوپېڭ 50 ـ يىللاردا باشتىن ـ ئاخىر مالىيە ـ سودا خىزمىتىنى تۇتتى، ئۇنى كۈندە ئەمەلىيەتكە چۆكۈپ، تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلدى، ئەينى چاغدىكى ئالاھىدە بولغان ئىقتىسادىي، پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى بىرمۇ ـ بىر ھەل قىلدى، دېيىشكە بولاتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، قوماندان گوپېڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، قاراشەھەر ناھىيىسىدىن ئۆتكەندە، ئالدى بىلەن تەكشۈرگىنى سۇ مەسىلىسى ئىدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكى، ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە يىراق پىلاننى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

قوماندان گوپېڭ پىكرى ئۆتكۈر، سالماق كىشى ئىدى، بىز بىلەن سۆزلەشكەندە، ئىشلارنى سۈرۈشتۈرگەندە ھەمىشە

مەسلىھەت ـ كېڭەش پوزىتسىيىسىدە سۆز قىلاتتى، سەممىي پوزىتسىيىدە تەربىيە بېرەتتى.

قوماندان گوپپىڭنىڭ 50 ـ يىللاردىكى پائالىيىتى كۆپىنچە قەشقەر ۋىلايەتلىك مالىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى يولداش لىۋ يەن بىلەن بىرگە بولغان ئىدى، بىرلىكتە تەكشۈرۈشتە بولاتتى، مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلاتتى، تەدبىرلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ، مەسىلىلەرنى ھەل قىلاتتى. بۇ ئىككى رەھبەر ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇلارنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن، مەڭگۈ ئەسلەيمەن. مەن ئۇلارنىڭ روھىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولىغا قويۇلغانلىقىنى، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىپ، شياڭگاڭ بىلەن ئاۋمېنىنىڭ قايتۇرۇۋېلىنغانلىقىنى، دۆلەت قۇدرەت تېپىپ، خەلق ھاللىق سەۋىيىگە يۇرۇش قىلىشتەك چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنى كۆرگەن بولسا جەزمەن خۇشال بولغان بولاتتى، دەپ ئويلايمەن. كېيىنكىلەر ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، خەلقنىڭ بايىاشادلىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئاساس سالغانلىقىنى ۋە بۇ جەھەتتىكى جاپالىق ئەمگەكلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايدۇ. مەن 50 ـ يىللاردىكى بۇ جاپالىق مالىيە ۋە پۇل مۇئامىلە مۇساپىسىنى ئەسلىگىنىمدە، قوماندان گوپپىڭنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي تۆھپىسىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمەن. ئۇنى مەڭگۈ ياد ئېتىمەن.

(ئاپتور: جۇڭگو خەلق بانكىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ سابىق باشلىقى، پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى)

ئابدىلىم ئابدۇرېھىم تەرجىمىسى

قەشقەردىكى «بەشكە قارشى» ھەرىكىتى توغرىسىدا ئەسلىمە

نيۇ چيى

قەشقەردە باشلانغان «بەشكە قارشى» ھەرىكەت (پارىخورلۇق؛ باج ئوغرىلاش، باج تاپشۇرماسلىق؛ ئىش ھالقىسىنى قىسقارتىش، خام ئەشيانى ئوغرىلاش؛ دۆلەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئوغرىلاش؛ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاشقا قارشى تۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ) كە قاتناشقانلىقىم ھاياتىمدىكى ئەسلەشكە ئەرزىگۈدەك ئىش بولغانىدى.

1952 ـ يىلى فېۋرالدا، مەن قاغىلىق ناھىيىسىدىكى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ئىشخانىسىدىكى خىزمىتىمنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئورگانغا قايتىپ كەلگىنىمدە، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش ژاڭ ئېنماۋ مەن بىلەن سۆزلەشتى. ئۇ: قەشقەردىكى «بەشكە قارشى» ھەرىكەت رەھبەرلىك ئاجىز بولغاچقا پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومدىن ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى، دېدى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم مېنى خىزمەت گۇرۇپپىسىنى باشلاپ قەشقەر شەھىرىگە بېرىپ، «بەشكە قارشى» ھەرىكەتنى قانات يايدۇرۇشۇمنى قارار قىلغانىكەن (ئەينى چاغدا شەھەر تېخى قۇرۇلمىغان بولۇپ، مەزكۇر رايون

قەشقەر كونا شەھەرگە قارايتتى). ئەينى چاغدا مەن ئۇزاق مۇددەت يېزا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانىدىم، گەرچە 1949 - يىلى شەنشى ئۆلكىسى سەنيۇەن شەھەرلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولغان چېغىمدا بىر مەھەل شەھەر خىزمىتىنى ئىشلەپ كۆرگەن بولساممۇ، بىراق ئەينى چاغدا ئاساسلىقى ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاچقا، شەھەر باشقۇرۇش، شەھەر قۇرۇلۇشى دېگەندەك خىزمەتلەر بىلەن ناھايىتى ئاز ئۇچراشقان ئىدىم. ھازىر شەھەردە «بەشكە قارشى» خىزمىتىنى ئىشلەش، شۇنداقلا ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدا بۇنداق خىزمەتنى ئىشلەش مەن ئۇچۇن ھەقىقەتەن ناتونۇش ئىدى. 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 2 - ئومۇمىي يىغىنى پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى شەھەرگە يۆتكەش توغرىسىدا قارار چىقاردى. «بەشكەر قارشى» كۇرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزگەنسەملا ئۆزۇمگە ناھايىتى چوڭ پايدىسى بولىدىكەن، مەن ئويلاپ، ۋەزىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدىم.

مەن ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن تۇنجى قىلغان ئىشىم خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەش بولدى. قەشقەردىكى سودا - سانائەتچىلەرنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغانلىقىدەك ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ مالىيە ھەيئىتى يولداش لىۋ جىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋاڭ دېمىن، پېڭ دا، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى سەيپۇللايوف قاتارلىق يولداشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خىزمەت گۇرۇپپىسىنى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ئاساس قىلىپ، قەشقەر شەھىرىدە بىرقەدەر تەسىرگە ئىگە كىشىلەرنى تاللىماقچى بولدۇق. شۇنداق قىلىپ مەن بىلەن ھاشىردىن

(ئۇيغۇر، ئىتتىپاق جەنۇبىي شىنجاڭ خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى) باشقا، يەنە قەشقەر ۋىلايەتلىك ج خ باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇرېھىم (ئۇيغۇر)، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ياقۇب ھاجى (ئۇيغۇر)، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە ماۋارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى مامۇت ھەسەن (ئۇيغۇر) قاتارلىق يولداشلاردىن تەركىب تاپقان خىزمەت گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ چىقتۇق. بۇ يولداشلار قەشقەردە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ئابدۇرېھىم بەلەن ياقۇب ھاجى قاتارلىق يولداشلارنىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرى چوڭ بولغاچقا، «بەشكە قارشى» كۇرەش جەريانىدا ناھايىتى زور رول ئويناپتتى. كېيىنكى ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بىز خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرالماي قالغان چاغلاردا ئۇلار باشلامچىلىق بىلەن جانلاندۇراتتى. ئۇلارنى تاللىغىنىمىز تامامەن توغرا بولغانىدى.

قەشقەرگە يېتىپ كەلگىنىمىزدە «بەشكە قارشى» خىزمەت سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى مەسئۇلىنىڭ رەھبەرلىكىدە باشلىنىپتۇ. ئەينى چاغدا قەشقەر ۋىلايىتى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پۈتۈن كۈچىنى ئورگانلاردىكى «ئۇچكە قارشى» ھەرىكەتكە ئاجراتقاچقا، كادىرلارنى ئاجرىتىش تەسكە توختايتتى. شۇڭا بۇ مەزگىلدىكى خىزمەتلەرنى «ئۇچكە قارشى» تۇرۇشقا ماسلاشتۇرغان بولۇپ، قەشقەر شەھىرىدە «بەشكە قارشى» ھەرىكەت ئەمەلىيەتتە رەسمىي باشلانمىغانىدى.

ئۇنداقتا «بەشكە قارشى» ھەرىكەتنى قانداق قوزغاش كېرەك؟ رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ تەلىمىگە ئاساسەن، ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىشىمىز كېرەك، يولداش ۋاڭ ئېنماۋمۇ خىزمەتلەردە

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇنداقتا، قەشقەردە قانداق ئالاھىدىلىك بار؟ بىز بىر نەچچە قېتىم تەكشۈرۈش يېغىنى ئېچىپ، ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا قارا- تا تۆۋەندىكىدەك بىرەكلىككە كەلدۇق: 1. بۇ يەردە سودا - سانائەت تەرەققىي قىلمىغان، سانائەتتىن سۈز ئېچىش تېخنىمۇ قىيىن، كەسىپلەر كۆپ، مەبلىغى ئاز، تىجارەت دائىرىسى كىچىك، باشقۇرۇشى قالاق (كۆپىنچىسى قېلىپلاشمىغان بوغال- تىرلىق تۈزۈمىدە ھېساب - كىتاب قىلىدۇ)؛ 2. بىر جايدا مۇقىم سودا قىلىدىغانلار ئاز، كوچىدا سەييارە سودا قىلىدىغانلار كۆپ، «بەش زەھەر» قىلمىشىنى چوڭراق سادىر قىلغانلار كۆپ ئەمەس، لېكىن ئىنتايىن رەزىل قىلمىشلارمۇ بار، شۇڭا «بەش- كە قارشى» ھەربىرىنى قەتئىي قانات يايدۇرۇش كېرەك ھەمدە مۇھىم نۇقتىنى كوچىدا سەييارە سودا قىلىۋاتقانلارغا قارىتىش كېرەك. ھەربىرىنى قانات يايدۇرۇش داۋامىدا سودا - سانائەتنى يوللۇق تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ئاكتىپلىقنى قوغداش، بولۇپمۇ سانائەت ئائىلىلىرىنىڭ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوغداش كېرەك. زور كۆپ سانلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ، ئىنتايىن ئاز ساندىكىلەرگە زەربە بېرىشمىز، قانۇنغا بويسۇنغان ئائىلىلەرنى تەقدىرلىشىمىز كېرەك؛ 3. بۇ يەردە سودا - سانا- ئەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئاز سانلىق مىللەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى شەخسلەر ياكى يۇقىرى قاتلام بىلەن زىچ ئالاقىسى بار كىشىلەر ئىدى. شۇڭا خىزمەتلەرنى قانات يايدۇ- رۇشتا يۇقىرى قاتلامغا كۆپرەك خىزمەت ئىشلەشكە، بىرلىك- سەپ خىزمىتىگە كۈچ سەرپ قىلىشقا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى- نى كۈچەيتىشكە دىققەت قىلىپ، يارەمچىلەرنى كۆپەيتىپ،

توسالغۇلارنى ئازايتىش كېرەك؛ 4. بۇ يەردىكى سودا - سانائەت- چىلەر ئاساسىدا مەبلىغى كۆپ، تىجارەت دائىرىسى بىرقەدەر چوڭ بولغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىرلە- رى ياكى ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاخبا- رات خادىملىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەش- قەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قو- يۇق. سوۋېت كونسۇلخانىسىدىكى بەزىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە چوڭ دۆلەت شۇۋىنىزمى بولغاچقا، ئۆزلىرىنى قەشقەرنىڭ «خاقانى» دەپ قارايتتى. نۇرغۇن ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلىپ ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ، ھەتتا ئارىلىشىدۇ. شۇڭا «بەشكە قارشى» ھە- ربىرىنى قانات يايدۇرغاندا، سوۋېت كونسۇلخانىسىغا بولغان خىزمەتنى پۈختا ئىشلەش كېرەك. بىر جەھەتتىن ئاز ئارىلە- شىش، كۆپ يارەدەم بېرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، يەنە بىر تەرەپ- تىن جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. بىز يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىككە ئاسا- سەن، «بەشكە قارشى» كۈرەش داۋامىدا تۆۋەندىكى بىر نەچچە مۇھىم ھالقىنى چىڭ تۇتتۇق.

بىرىنچى، قەشقەردە تېجەشلىكنى تەكشۈرۈش كومىتېتى تەشكىللەپ، ئۇنى «بەشكە قارشى» ھەربىرىتكە رەھبەرلىك قە- لىش ئاپپاراتى قىلىپ، سودا - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ رەھ- بەرلىكىنىڭ ئورنىغا قويدۇق. شۇنداق قىلىپ رەھبەرلىك ھو- قۇقى بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتتى. مەن قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇھاكىمە قىلىشى، شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ تەستىقى بىلەن بۇ كومىتېت تەركىبىگە قاتناشمايدە- غان بولدۇم. ھاشىر بۇ كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىغا، ئابدۇرېھىم مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەينىلەندى. باشقا بىر نەچچە يولداش بىلەن

سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىدىكى ئىپادىسى ياخشى بولغان ئىسـ
لامجان (سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى) قاتارلىقلار
كومىتېتنىڭ ھەيئىتى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، خىزمەت
گۇرۇپپىسىدىكى كۆپچىلىك كادىرلار بىلەن سودا ـ سانائەت
ساھەسىدىكى بەزى ئاكتىپلاردىن تەركىب تاپقان كەسپىي خىز ـ
مەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ھەرقايسى ساھەلەرگە بېرىپ،
«بەشكە قارشى» كۆرەشكە رەھبەرلىك قىلدى. شۇنداق قىلىپ،
پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ
توغرا، ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، «بەش ـ
كە قارشى» ھەرىكەت ئاخىرىغىچە ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە مىللەت ـ
لەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق بولدى.

ئىككىنچى، خىزمەتنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى بېكىتىلىپ،
كۆرەش قەدەم باسقۇچلۇق، رەتلىك ھەم تەرتىپلىك ئېلىپ بە ـ
رىلدى. خىزمەت گۇرۇپپىسى بېرىشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە
«بەشكە قارشى» ھەرىكەت بىر مەزگىل قانات يايدۇرۇلغان بول ـ
سىمۇ، ئۇنۇمى دېگەندەك بولمىغانىدى. سودا ـ سانائەت ساھە ـ
سىدىكى بەزى ئاكتىپلارنىڭ كەيپىياتى ۋە ئىتتىپاقلىققا پايدىلىق
بولۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالدىنقى مەزگىللىك خىزمەتنى بىرنە ـ
چى باسقۇچ، كېيىنكى خىزمەتلەرنى ئۈچ باسقۇچقا ئايرىدۇق.
يەنى تەكشۈرۈش، پاش قىلىش، مەلۇم قىلىش باسقۇچى، خۇلا ـ
سلاش، تەرتىپكە سېلىش باسقۇچى ۋە بەرپا قىلىش باسقۇچىدىن
ئىبارەت. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكى
قېزىلمىغان گۇمانلىق تەرەپلەرنى تېپىپ چىققىلى، شۇنداقلا
كادىرلىرىمىزغا نىسبەتەن ئاكتىپلارنىڭ كۆڭلىدە سان بولاتتى
ـ دە، نىشانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ خىزمەتلەرنى يۈرۈشتۇرگىلى
بولاتتى.

ئۈچىنچى، ئاممىنى تەكشۈرۈپ مەلۇم قىلىش، پاش قى ـ
لىشقا ئاكتىپ ھەم دادىل بولۇشقا يەنمۇ قوزغاپ، كۆرەشنى
يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرىدۇق. خىزمەت گۇرۇپپىمىز كىرىپ ئو ـ
رۇنلاشقاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم ئۈچ خىل ئىدىيىۋى توسالغۇ ـ
غا ئۇچرىدى. 1. بەزى قانۇنسىز كىشىلەر قانداقتۇر «بىزنىڭ
بۇ يەردە ‹بەش زەھەر› دېگەن نېمە يوق. بارنى تاپشۇرۇپ
بولدۇق» دېگەندەك گەپلەرنى تارقاتتى؛ 2. بەزى كىشىلەر پاش
قىلىش، مەلۇم قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدى، ئۆچ ئېلىشتىن
قورقتى؛ 3. بەزىلەر مەسىلە تاپشۇرۇشتىن، ئېغىر جازالىنىپ
كېتىشتىن قورقتى. بىز ئىدىيە جەھەتتە توسالغۇلارغا تاقابىل
تۇرۇشتا ئىككى خىل ئاساسلىق چارىنى قوللاندۇق: بىرىنچى،
ئىدىيىۋى خىزمەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، «بەش زەھەر» قىلمـ
ـشى بار كىشىلەرگە قارىتا چوڭ ـ كىچىك يىغىنلاردا ياكى
ئايرىم سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق سىياسەتنى ئېنىق چۈشەندۈر ـ
دۇق. پايدا ـ زىيانىنى دەڭسەپ، «قەلبىگە ھۇجۇم» قىلدۇق.
كەڭ ئاممىا، بولۇپمۇ ئابرويلۇق كىشىلەرگە سەۋرچانلىق بىلەن
ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى گۇمانلارنى
تۇگەتتۇق. ئىككىنچى، سىياسەتنى نەقلەشتۈردۇق، مەسىلىـ
ـنى بىرقەدەر تولۇق تاپشۇرغانلارنى ئالدى بىلەن كەڭچىلىك
بىلەن بىر تەرەپ قىلىدىغانلىقىمىزنى جاكارلىدۇق؛ دەلىل ـ
ئىسپاتى تولۇق ھەمدە قانۇنغا خىلاپ قىلمىشى ئېغىر بولغانلارنى
ئاگاھلاندۇردۇق. مەسىلىسى پەۋقۇلئاددە ئېغىر، پوزىتسىيىسى
جاھىل كىشىلەرنى توختىتىپ قويدۇق. بىر مەزگىللىك خىز ـ
مەتلەر ئارقىلىق ياخشى ئاساس سېلىۋالدۇق ۋە مەسىلە تاپشۇ ـ
رۇش، پاش قىلىش، مەلۇم قىلىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈل ـ
دى. قىسقىغىنە بىر نەچچە كۈندە نەچچە ئون پارچە پاش قى ـ

لىش، مەلۇم قىلىش، مەسىلە تاپشۇرۇش ماتېرىيالى قولىمىزغا تەگدى. لېكىن يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، خىزمەتلەردە يۇقىرى دولقۇن كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بەزىلەرنىڭ يالغاندىن مەسىلە تاپشۇرۇش ياكى تاپشۇرغان مەسىلىسىنىڭ كۆپىنچىسى ئادەتتەكى ماتېرىياللار ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق. بىز بۇ مەسىلىگە قارىتا مەسىلىلەرنى يەنمۇ ئېچىپ، تەنقىد قىلىش ۋە سەۋرچانلىق بىلەن ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلىدۇق ھەمدە ماتېرىياللارنى قايتا - قايتا دەلىللەشتۈرگەندىن كېيىنلا، «بەشكە قارشى» تۇرۇش كۇرىشىنى ھەقىقىي يوسۇندا ئوڭۇشلۇق ئىزغا چۈشۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتۇق.

تۆتىنچى، يۇقىرى قاتلامغا بولغان بىرلىكسەپ خىزمىتىنى ئىشلەشتە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى ئىشلەش مۇھىم تەدبىر بولۇپ، ئۇنى باشتىن - ئاخىر ئىزچىللاشتۇرغاندىلا كۆرەش ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرۇلاتتى. ئىككىنچى باسقۇچلۇق خىزمەت باشلانغاندىن كېيىن، يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنى سۆھبەتكە ئۇيۇشتۇرۇپ پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدۇق. ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلىدۇق ھەمدە ئۇلارغا كونكرېت تەلەپلەرنى قويدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە سودا - سانائەت ساھەسىدە ئىپادىسى ياخشى بولغان يۇقىرى قاتلام ئەربابلارنى شەھەر دەرىجىلىك ۋە ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ خىزمەت گۇرۇپپىلىرىغا قوبۇل قىلدۇق. كۇرەش جەريانىدا مەسىلىگە يولۇقساق، ئۇلارنى ھەل قىلىشقا يارەدەم بېرىشكە تەكلىپ قىلدۇق. بەزى ئادەملەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا، مەسىلەن، كەچۈرۈم قىلىش ياكى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشتا ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلىدۇق. گۇرۇپپىمىزدىكى بىر نەچچە يولداش، بولۇپمۇ ئابدۇرېھىم، ياقۇب ھاجى قاتارلىقلار كۆپىنچە يۇقىرى قاتلام زاتلارغا خىزمەت ئىشلىدى.

يولداش ياقۇب ھاجىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ھېچقانداق قانۇنغا خىلاپ قىلمىشىنىڭ يوقلىقىنى ئىگىلىدۇق. ئۇ ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە يارەدەم بېرىش ئۇرۇشى پارتىلىغاندا ئىككى ئايروپىلان ئىئانە قىلغان. ئۇنىڭ خىزمەتلەردىكى رولى ئىنتايىن زور بولغاچقا، ئۇنى خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىشقا قويدۇق. بۇنىڭ ئۇنۇمى ئىنتايىن ياخشى بولدى. بىز ئىسلامجاننى تېجەشلىكنى تەكشۈرۈش كومىتېتىغا قاتناشتۇردۇق، ئۇنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردۇق، بولۇپمۇ «بەش زەھەر» قىلمىشىغا ئېغىر دەرىجىدە ئۇچرىغان، پوزىتسىيە ناچار ياكى ئەھۋالنى بىلىسىمۇ ئەندىشىدىن خالىي بولالمايۋاتقان كىشىلەرگە خىزمەت ئىشلەپ، ياخشى ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈردۇق. مەن بۇ بىر مەزگىللىك خىزمەت داۋامىدا شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدىمكى، بىز قانچىلىك رول ئوينىغان بولساق، يۇقىرى قاتلام زاتلىرىمۇ تېگىشلىك رول ئوينىدى، ھەتتا ئۇلار ئوينىغان مەلۇم روللارنى بىز تېخى ئوينىيالمىدۇق.

بەشىنچى، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ كاشىلا پەيدا قىلىشىغا نىسبەتەن، كۆپ تەرەپلىمە چارىلەرنى قوللىنىپ ھەل قىلدۇق. ئورگانلاردا قانات يايدۇرۇلغان «ئوچكە قارشى» (خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ) ھەرىكەت داۋامىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى خىيانەتچى ئونسۇرلار تەرەپتە تۇرۇپ ۋەز خانلىق قىلدى؛ بەزىدە پوزىتسىيىسى ئىنتايىن قوپال بولدى. چۈنكى بىز «بەشكە قارشى» كۇرەش جەريانىدا ئۇلارنىڭ يەنە ئوتتۇرىغا چىقىپ كاشىلا پەيدا قىلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەنىدۇق. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يول-

داش ژاڭ دېمىن ئىككىمىز سوۋېت باش كونسۇلىغا «بەشكە قارشى» ھەربىكەتنىڭ فاڭجىن، سىياسەتلىرىنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇ-نىڭ چۈشەنشىنى قولغا كەلتۈردۇق ھەمدە ئۇلاردىن ماسلىشىپ سوۋېت مۇھاجىرلىرىغا خىزمەت قىلىشنى ئۈمىد قىلدۇق. ئۇلار ئۇقتۇرۇشقا ياخشى ئىپادە بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ «ئۇچكە قارشى» ھەربىكەتكە قىلغان سۆز - ھەربىكەتلىرىدىن قارىغاندا، ئېغىزدا دېگىنى ئەمەلىيەتكە ماس كەلمىگەنىدى. بىز شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرېھىمنىڭ كونسۇلخانا بىلەن بولغان چوڭقۇر مۇناسىۋىتى بولۇشتەك رولىنى جارى قىلدۇرماقچى بولدۇق. ئۇلار يەنە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئارىلىشىدىغان بولسا، ئابدۇرېھىم ئوتتۇرىغا چىقىدىغان بولدى. بۇ خىل ئۇسۇلدىمۇ مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولاتتى. مەسىلەن، سىل X (سوۋېت كونسۇلى) ئۇ-نىڭ گېپىنى ئاڭلايتتى، ئۇ بەكمۇ چېچاڭشىپ كەتكەنىدى، لېكىن ئابدۇرېھىم كونسۇل بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىۋىدى، ئۇنىڭ يولى ئېتىلدى. ئۇلار ئوخشاشلا بەزى قانۇن-سىز سودىگەرلەرنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋېرەتتىؘ ... دائىم كېلىپ بىزنى ئاۋارە قىلاتتى. مەلۇم بىر كۈنى سوۋېت كونسۇلخانىسى-نىڭ بىر مۇئاۋىن كونسۇلى ئىشتىن ئاۋۇال ماقۇللىقىمىزنى ئالماي، قەھرى - غەزەپ بىلەن ئىشخانىمىزغا بۆسۈپ كىرىپ مېنى سوراققا تارتىپ كەتتى، ئۇ: سىلەرنىڭ «بەشكە قارشى» دېگىنىڭلارنى لېنىن، ستالىنلارنىڭ قايسى ئەسىرىگە ئاساسلا-نىپ قوزغىدىڭلار؟ دېدى. مەن يولداش ژاڭ ئېنماۋنىڭ كۆر-سەتمىسىگە ئاساسەن تۇز ھەم مەردانىلىك بىلەن چۈشەندۈردىم ھەمدە ئۇنىڭغا: بۇ جۈڭگونىڭ ئىچكى ئىشى، سىلەر بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىڭلار، دېدىم. شۇندىلا ئۇنىڭ تىلى تۇتۇلدى - دە، كېتىپ قالدى. ئاشۇ بىر قېتىملىق كۆرەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ

يان تاياقلىرىنى يېغىشتۇردۇق. شۇندىلا كونسۇلخانا بىلەن ئالا-قىسى بار «بەش زەھەر» قىلمىشى ئېغىر كىشىلەر مەنىۋى تۇۋرۈكىدىن ئايرىلىپ يۇۋاشلىشىپ كەتتى.

ئالتىنچى، كۆپ سانلىق ئاممىنى تەربىيىلەپ، ئاز سانىدىكى ئادەملەرگە زەربە بېرىش فاڭجېنىدا باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇ-رۇپ، «بەشكە قارشى» كۆرەشنى پارتىيىنىڭ سىياسىتى بويىچە ساغلام قانات يايدۇردۇق. «بەشكە قارشى» كۆرەشنىڭ ئوبيېكتى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان ئادەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ بىر قېتىملىق تەربىيىلەش ھەرىكىتى ئىدى. لېكىن «سول» چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىدىن بۇنداق توغرا فاڭجېننى كۆپلىگەن ئادەملەر قوبۇل قىلالمايتتى. بۇ ئاساسلىق ئىككى جەھەتتىن كەلدى. بىرى، كادىرلىرىمىز ئارىسىدا ھەددىدىن ئارتۇق زەربە بېرىش ياكى قانۇن ژاستىسى ئارقىلىقلا مەسىلىنى ھەل قىلىشتەك «سول» چىل ئىدىيىسى؛ يەنە بىرى، ئىشچىلار ئارىسىدىكى ئۆچ ئېلىش كەيپىياتى، ئۇ-رۇپ قويغان ياكى تىللاپ قويغان، ئىش ھەققىنى تۇتۇپ قالغان-لارنى بىردەك قانۇنىي ژاستىگە تاپىنىپ بىر تەرەپ قىلىش خاھىشى. بىز بۇ مەسىلىلەرگە قارىتا، ئالدى بىلەن كادىرلار ۋە ئاكتىپلارغا چۈشەندۈرۈپ، ئىدىيىسىدىن ئۆتكۈزۈش ئۇسۇلى-نى قوللاندۇق، ئارقىدىن كادىرلار ۋە ئاكتىپلار بىر نەچچە كۈن مەركەزلىك ئۆگىنىپ، پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرى بىلەن پىش-شىق تونۇشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاممىنى ئۆگىنىشكە تەشكىل-لەپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنى ئۆستۈردۇق. بۇ ئارقىلىق قەشقەردىكى «بەشكە قارشى» كۆرەشتە ئاز سانىدىكى قانۇنغا ئې-غىر ھالدا خىلاپلىق قىلغانلارغا زەربە بېرىپ، زور كۆپچىلىك قانۇنغا بويسۇنىدىغان ۋە تۇپتىن بويسۇنىدىغان ئائىلىلەرنى تەربە-

يىلەشتەك مەقسەتكە يەتتۇق. قەشقەردە سودا ـ سانائەتچى جەمئىي 3330 ئائىلە بولۇپ، «بەشكە قارشى» ھەرىكەت نەتىجىسىدە بۇلاردىن قانۇنغا بويسۇنغىنى 791 ئائىلە بولۇپ، 26.5% نى ئىگىلىگەن. ئاساسىي جەھەتتىن قانۇنغا رىئايە قىلغان ئائىلە 1736 ئائىلە بولۇپ، 58.3% نى ئىگىلىگەن. قانۇنغا 50% رىئايە قىلغان ئائىلە 431 بولۇپ، 14.4% نى ئىگىلىگەن، قانۇنغا ئېغىر ھالدا خىلاپلىق قىلغان ئائىلە 19 بولۇپ، 0.64% ئىگىلىگەن، «بەشكە قارشى» ھەرىكەت ئوبيېكتلىرىغا كىرمەيدىغان 353 ئائىلە ئاساسەن يايمىكەشلەر بولۇپ، ئۇلارغا پەقەت تەربىيىلەش ئېلىپ بېرىلغان، كۇرەش داۋامىدا ئۇچ كىشى قولغا ئېلىنغان، بۇ سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ 1000 دىن بىرىگە يەتمەيدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىزنىڭ قەشقەردىكى «بەشكە قارشى» ھەرىكەتتە پارتىيە سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىمىز ئىنتايىن ياخشى بولدى.

قەشقەردە قانات يايدۇرۇلغان «بەشكە قارشى» كۇرەشىنىڭمۇ يېتەرسىزلىكلىرى بار ئىدى. بەزىلىرىنى كۇرەش داۋامىدا بايقاپ، دەرھال تۈزەتتۇق. بەزىدە تۈزىتەلمىدۇق. مەن ھازىرغىچە ئىككى يېتەرسىزلىكنى بىر تەرەپ قىلالمىغانلىقىمىزنى ئۇنۇتمايمەن. 1. بېشى چىلىك، ئايىغى بوش بولۇپ، ئاخىرقى بەرپا قىلىش باسقۇچىدىكى خىزمەتلەر پۈختا بولمىدى. بۇ ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىرى، سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئىشلىمىدۇق. ئۇنى كەڭ سودا ـ سانائەتچىلەرنى سوتسىيالىزم يولىغا باشلايدىغان تەشكىلاتقا ئايلاندۇرالمىدۇق. يەنە بىرى، قەشقەر شەھىرىدىكى سانائەتنىڭ قالاق بولۇش ئەھۋالىنى قانداق ئۆزگەرتىشنىڭ كونكرېت چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدۇق. 2. بەزى يۇقىرى

قاتلام زاتلىرى ئارىسىدىكى ئاكتىپلارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرمىدۇق. مەسىلەن، ئىسلامجاننى ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى، گەرچە مەن ئۇ چاغدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن كەتكەن ئىدىم. كېيىن بەزى يولداشلاردىن ئاڭلىشىمچە، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇ سودا ـ سانائەتچى ئەمەس، دەپ ئۇنى قالدۇرۇپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئورۇنلاشتۇرماپتۇ. مەن بۇ ئىشتىن ھازىرغىچە ئەپسۇسلىنىمەن.

قەشقەردە قانات يايدۇرۇلغان «بەشكە قارشى» ھەرىكەت غەلبىگە ئېرىشتى. بۇ بىرىنچىدىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ توغرا فاڭجېن، سىياسەتلەر ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىشى؛ ئىككىنچىدىن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ يېتەكلىشى ۋە قوللىشى؛ سەيپۇللايوف، زېڭ گۇاڭمىڭ، ۋاڭ دېمىن، فېڭ دا ۋە لیۇ جىن قاتارلىق يولداشلارنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەنلىكى ۋە قوللىشىدىن بولدى. مەن بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمەن. ئالەمدىن ئۆتكەن زېڭ گۇاڭمىڭ، ۋاڭ دېمىن قاتارلىق يولداشلارنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باش كاتىپى)

ئەھمەت راھمان تەرجىمىسى

باشئەگىم دىياربەكى ئاتاقلىق ناخشىچى سانىيە قادىر توغرىسىدا

ئىسمائىل ئاپپاق

بارلىق سەنئەت تۇرلىرى ئىچىدە ناخشا سەنئىيتى خەلقنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى، قايغۇسىنى، خۇشاللىقىنى ئەڭ توغرا، ئەڭ تېز رەۋىشتە ئىنكاس قىلىدۇ. ئىنسان ماددىي ئوزۇققا مۇھتاج بولغاندەك مەنىۋى جەھەتتىكى روھىي ئوزۇققىمۇ مۇھتاج بولىدۇ.

ناخشا ـ ئىنسان روھىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان روھىي ئوزۇقىدۇر. ناخشا ـ كىشىلەرنىڭ روھىنى ئۇرغىتىپ كىشىگە خۇشاللىق ۋە ئارام بېغىشلايدۇ، هارغىنلىق ۋە خاپىلىقنى يوقىتىپ كىشىلەرنى ئالغا بېسىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ سەنئەت سېپىدە ئۆزگىچە ئىقتىدار ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن هەرمىللەت خەلقنىڭ ئىستېتىك مەنىۋى ئوزۇقىنى بېيىتىپ كېلىۋاتقان يۇقىرى ئاۋازلىق ناخشا ئارتىسى سانىيە قادىر ئەنە شۇنداق خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان، ئوبلاستىمىزنىڭ سەنئەت تارىخىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە ئاتاقلىق پېشقەدەم ناخشىچىلىرىمىزدىن بىرىدۇر.

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سېپىدە ئۆزگىچە ئىقتىدار ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئوزۇن يىللاردىن بۇيان هەر مىللەت خەلقنىڭ يۈكسەك هۆرمەت ئېتىبارىغا ئىگە بولۇپ

كېلىۋاتقان پېشقەدەم ناخشىچى سانىيە قادىر ئۆسمۇرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرىدىكى جاپالىق تۇرمۇشقا بەرداشلىق بېرىپ، تىرىشىپ ناخشا ئېيتىش مەشقى قىلىش ئارقىلىق بۇگۈنكىدەك شان ـ شەرەپلەرگە ئېرىشكەن ئىدى.

سانىيە 1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قاراشەهەر ئۆستەڭ بويى مەهەللىسىدە بىر تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا ئاپىرىدە بولدى. ئۇ تۇغۇلۇپ 3 يىلدىن كېيىن ئانىسى ئايشەمخان فېئودالىق ئائىلە باشقۇرۇش تۇزۇمىگە چىدىمايى ئېرىدىن خېتىنى ئېلىپ، كىچىك سانىيە بىلەن بىللە ئۇ ئائىلىدىن يېنىپ چىقتى. ئۇنىڭ سەبىي بالىلىق دەۋرى قايدو دەرياسى بويىدا يېتىملىك، غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئۆتتى.

سانىيە مەكتەپ يېشىغا توشقاندا ئانىسى تىرىكچىلىك يولىنى ئىزدەپ خوتۇنسومول ناهىيىسىگە كۆچۈپ كەتتى. سانىيەنى شۇ ناهىيىنىڭ باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئوقۇشقا بەردى. ئۇ مەكتەپتە ياخشى ئوقۇش بىلەن بىرگە سىنىپلاردا بالىلار ناخشىلىرىنى جارانلىق تۇۋلاپ، سىنىپنىڭ شېئىر باشلىقى بولدى. ئۇنىڭ ئاۋازى ئۆسمۇرلۈك دەۋرىدىلا تەبىئىي يۇقىرى چىقاتتى، هەم ئۆزىمۇ ناخشا ئېيتىشقا هېرىسمەن ئىدى. مەكتەپكە بېرىش ـ كېلىشلەردە، ئائىلىدىكى ئىشلارغا ياردەملىشىۋاتقان ۋاقىتلاردا داۋاملىق ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بالىلار ناخشىلىرىنى ۋە باشقىلاردىن ئاڭلىۋالغان خەلق ناخشىلىرىنى ئۇزۇلدۇرمەي غىڭشىپ توۋلايتتى. شۇندىن باشلاپ ئۇنىڭدا سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق ئاستا ـ ئاستا يېتىلىشكە باشلىدى.

1957 ـ يىلى كۈزدە سانىيە باشلانغۇچ مەكتەپنى ئەلا پۈتتۈرۈپ قاراشەهەر ناهىيىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە قوبۇل قىلىندى.

ئۇ مەكتەپتە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشىپ ئوقۇدى. تۇنجى قېتىم مەكتەپ ئۈيۇشتۇرغان سەنئەت كۇرۇژوكىغا قاتنا-شىپ، «مەن مەكتەپنى سۆيىمەن» دېگەن جاراڭلىق ناخشىسى بىلەن مەكتەپتە تونۇلدى. شۇ ۋاقىتتىكى سانىيەنىڭ سىنىپ مەسئۇلى ئاۋۇت ئاپپاق[1] ئۇنىڭ ئاۋازىنىڭ نەپىس - سۈزۈكلۈ-كىنى، كەلگۈسىدە ياراملىق ناخشا ئارتىسى بولىدىغانلىقىنى بايقاپ، ئۇنى سىنىپنىڭ سەنئەت كۇرۇژوكىغا مەسئۇل قىلىپ تەربىيىلىدى. شۇندىن باشلاپ مەكتەپ ئۈيۇشتۇرغان سەنئەت پائالىيەتلىرىدە سانىيە ئۆزىنىڭ ئوتتەك قىزغىنلىقى بىلەن لە-پەر، ئېتوت ۋە يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارنى ياخشى ئورۇندىاپ نەتىجىگە ئېرىشىپ، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنى ھەيران - ھەس قالدۇردى.

بىر قېتىم سىنىپ مەسئۇلى ئاۋۇت ئاپپاق مۇئەللىم ئۆزى يېزىپ چىققان «زەينەپنىڭ ئىرادىسى» ناملىق ئىككى كۆرۈنۈش-لۈك كىچىك درامىدا باش رولنى، يەنى «زەينەپ» نىڭ ناخشا بىلەن ئورۇندىلىدىغان رولىنى ئېلىپ چىقىشقا سانىيەنى بەلگە-لىدى. سانىيە بۇ رولنى ۋاقىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ مەكتەپ مەمۇرىيىتىدىن مۇكاپاتلاندى ھەم بارلىق ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇ-چىلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

1959 - يىلى بايىنغولىن سەنئەت ئۆمىكىگە ئارتىس قوبۇل قىلغىلى كەلگەن مۇناسىۋەتلىك رەھبىرىي يولداشلار ھەم پىشقە-دەم ئارتىسلار قاراشھەر ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپكە كېلىپ، ئارتىس تاللىدى. مەكتەپ رەھبەرلىكى ۋە سىنىپ مەسئۇلىنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى ھەم سانىيەنى نەق مەيداندا ناخشا ئېيتقۇزۇپ بېقىش ئارقىلىق ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن تالانتنى بايقاپ 14 ياشقا

① كېيىن ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇدىر بولغان، ھازىر پېنسىيىدە

كىرگەن سانىيەنى ئۆمەككە ئارتىسلىققا قوبۇل قىلدى.

ئۇ ئۆمەككە كەلگەندىن كېيىن پىشقەدەم ناخشىچى، ئار-تىسلارنى ئۇستاز تۇتۇپ جاپالىق مەشقىنى باشلىۋەتتى. 1961 - يىلى ئوبلاست بىلەن ۋىلايەت بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن ئۆمەك كورلىغا كۆچۈپ كېلىپ، بايىنغولىن ئوبلاستلىق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى بولۇپ قۇرۇلدى.

شۇ يىل 5 - ئايدا بايىنغولىن ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى بىلەن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى بىرلە-شىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە سەييارە ئويۇن قويۇشقا بارماقچى بولىدۇ. سانىيە باشقا تاللانغان ئارتىسلار بىلەن بىللە شەرقىي شىمال، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، بېيجىڭ، تيەنجىن، دالىيەن، يەنبيەن قاتارلىق ئۆلكە ۋە شەھەرلەردە ئويۇن قويۇشقا قاتنىشىدۇ. بۇ جەريانىدا سانىيەنىڭ نەزەر دائىرسى ئېچىلىپ ئۇ جايلاردىكى داڭلىق ناخشىچى، سەنئەتكارلار بىلەن ئۇچرىشىپ نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن سانىيەدىكى سەن-ئەتكە، كەسىپكە بولغان ئوتتەك قىزغىنلىق تېخىمۇ ئېشىپ باردى.

ئۆمەك رەھبەرلىكى سانىيەدىكى يوشۇرۇن تالانتنى بايقاپ، ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ھەم ھەر تەرەپتىن كەسىپنى ئىگە-لەشكە يېقىندىن ياردەم بېرىپ، ئۇنى نۇقتىلىق تەربىيىلەشكە ئورۇنلاشتۇردى ھەم 1962 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى.

مەرھۇم پاتەم قۇربان سانىيەگە يېتەكچىلىك قىلىپ قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ يەرلىك پۇراقلىرى، رېتىمى، ئاھاڭ مېلو-دىيىلىرى قاتارلىق ئىنچىكە ھالقىلىرىدىن تارتىپ ئۆگىتىپ، ئۇنىڭ كەسپي ناخشا ئېيتىش ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

سانىيە بىر ئاي ئىچىدە قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدىن «لەيلىگۈل» ، «گۈل ئايشەم» ، «قەھرىمان بالا» ، «ئاسىگۈل» ، «بوستان چاچ بالا» قاتارلىق خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ، تەلەپكە لايىق ئىجتالايىدىغان بولۇپ قايتىپ كەلدى.

ئۇ ئۆمەككە قايتىپ كېلىپلا خەلق ناخشىلىرىنى مەشىق قىلىش بىلەن بىرگە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە ناخشىلارنىمۇ ئۆگىنىشكە كىرىشىپ كەتتى. چۈنكى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدا ھەر مىللەت خەلقى بىرگە ياشايدىغان بولغاچقا، سانىيە ئۆز مىللىتىنىڭلا ناخشىسىنى ئىجتىپ قالماي باشقا مىللەت لەرنىڭمۇ ناخشىسىنى ئىجتالايدىغان بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ يەتكەن ئىدى.

ناخشا ئىجتىش سانىيەنىڭ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئۇنىڭغا ئادەت بولۇپ شەكىللىنىپ، ناخشىغا بولغان ھېرىسمەنلىكى، ناخشىنى چىن دىلىدىن ياخشى كۆرىدىغانلىقى كىيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ناخشا كەسپىنى ئۆگىنىشكە بولغان چوڭقۇر مەسئۇلىيەت چانلىقىدا ئىپادىلەندى، دېيىشكە ھەقلىمىز، چۈنكى ناخشىنى ئۆزىگە خاس پۇراق بىلەن ئىجتىپ، ئۇدارغا چۈشۈرۈپ گۈزەل ئاھاڭ مېلودىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈش كەسپىتە بىر سىستېمىلىق تەربىيە كۆرمىگەن بىر ناخشىچى ئۇچۇن تولىمۇ تەس ۋەزىپە ئىكەنلىكى ئىش ئىدى.

سانىيە كەسپىدىكى بۇ ئاجىزلىقىنى سېزىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن مەشق قىلىپ، پىشقەدەم ئارتىسلاردىن ئاددىي نوتا، خەلقئارالىق بەش سىزىقلىق نوتىلارنى ئۆگىنىپ، ناخشىلارنى نوتىغا سېلىشنى، نوتا ئارقىلىق ناخشا ئىجتىشنى ئۆگىنىۋالدى، ھەم ئۆزى تىرىشىپ دۇتار ۋە باس ئىسكىرىپكىلارنى ناخشا بىلەن بىمالال چالالايدىغان بولدى.

شۇ ۋاقىتلاردا ئۆمەكنىڭ شارائىتى بەك ناچار بولۇپ، ئوبلاستنىڭ ناھىيىلىرىگە ياكى تۇەن، مەيدان، يېزىلارغا ئويۇن قويغىلى بارغاندا ئارتىسلار يوتقان - كۆرپىسىنى ئۆزى ئېلىپ ماڭاتتى. يول ناچار، ياتاقلار ئاددىي، قاتناش قورالى يوق دېيەرلىك ئىدى. سانىيە مۇشۇ جاپالىق كۈنلەردە پىشىپ يېتىلدى. نەگىلا بارسا ئۆزىگە بۆلۈنگەن ناخشىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى.

1964 - يىلى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش چوڭ پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان سەنئەت كۆرىكىگە ئۆمەك رەھبەرلىكى سانىيەنى تاللاپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە ئۈچ مىللەتنىڭ ناخشىسىنى ئورۇندىتىش ۋەزىپىسىنى بەردى.

سانىيە بۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋېلىپ جىددىي مەشقىنى باشلىدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا سانىيە تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچى خەلق تىياتىرخانىسىنىڭ ئويۇن قويۇش زالىدا ئۇيغۇرچە «سالام بېيجىڭ پايتەختىم» ، موڭغۇلچە «ئۈچ رومكا سۈت ھارىقى» ، خەنزۇچە ئاتاقلىق جىڭجۇي ئارتىسى جاڭ شاڭيۈەن ئىجتىقان خېنەن باڭزىسى قاتارلىق ناخشىلارنى يۇقىرى ماھارەت ۋە ئۆزىگە خاس يەرلىك پۇراق بىلەن ئورۇنداپ تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. بولۇپمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ سەھنىدە جىڭجۇي ناخشىسىنى ئىجتىشى ھەم بۇ ناخشىنى خېنەنلىنىڭ يەرلىك پۇرىقى بىلەن ئىجتقانلىقى ئۈچۇن خەلق تىياتىرخانىسى زىل - زىلىگە كېلىپ، سانىيەنى ئۆزۈنغىچە چاۋاك بىلەن ئالقىشلاپ سەھنىگە ئارقىمۇ - ئارقا چىقاردى.

كۆرەك ئاخىرلاشقاندا سانىيە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت

نازارىتى تەرىپىدىن «ئالاھىدە ئورۇنداش مۇكاپاتى» بىلەن تەقدىرلىنىپ ئوبلاستقا ۋە يۇرتىغا شان - شەرەپ كەلتۈردى.

جۇزۇڭلى شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگىلى كەلگەندە سانىيە تەكلىپ بىلەن خەنزۇچە «نەننۇەن» دېگەن ئىنقىلابىي ناخشىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ زۇڭلىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن ئىدى.

يۇقىرى رەھبەرلىك سانىيەنىڭ يۇقىرىقى ناخشا ئېيتىش ماھارىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، شۇ يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سەنئەت كۆرىكىگە قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىدە تەييارلىق قىلىشقا ئېلىپ قالدى.

بۇ پۈرسەتنى ياخشى ئىگىلىگەن سانىيە ئۆزىنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئاتاقلىق ناخشىچى پاشا ئىشاننى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى سىستېمىلىق ۋە ئەتراپلىق ئۆگەندى.

ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىدە ئالتە ئاي تۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ناخشا ئېيتىش نەزەرىيىسىنى، ناخشا ئېيتىش ساپاسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى.

1965 - يىلى سانىيە ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى تەركىبىدە بېيجىڭغا بېرىپ 12 مۇقام ئاساسىدا ئورۇنلاغان چوڭ تېپتىكى «خەلق گۈزىسى ياشىسۇن» ناملىق ناخشا - ئۇسسۇللۇق تېياتىرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ناخشىلىرىنى يۇقىرى سۈپەت بىلەن ئورۇنداپ پايتەخت خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئارىلىقتا دۆلەت رەھبەرلىرىدىن جۇزۇڭلى، چېن يى، خېلوڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ قىزغىن قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرگە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

ئۇ قايتىپ كېلىپ سەنئەت ئۆمىكى بىلەن بىرگە يېرىم يىل تۇرمۇش ئۆگىنىش ھەم سوتسىيالىستىك تەلىم - تەربىيە ھەرىكىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ ئوقات قارامۇدون يېزىسىغا چۈشتى.

بۇ جەريانىدا ئۇ قەيەرگە بارمىسۇن يېزا ئەتراپىدىكى كەنت مەكتەپلىرىدە ئېچىلغان دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە كەچكى پائالىيەتلىرىدە يېڭى - يېڭى قىزىقارلىق ناخشىلارنى ئېيتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ يېقىن دوستىغا ئايلىنىدۇ ھەمدە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن يېزا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئەترىتىنى تەشكىللەپ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇردى.

سانىيە ئۆز كەسپىدە تازا ئىلگىرىلەۋاتقان مەزگىلدە يەنى 1966 - يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى باشلىنىپ، ئۇنى سەھنە ھاياتىدىن مەھرۇم قىلدى. سانسىزلىغان بىگۇناھ كىشىلەرگە ئوخشاش ئۇمۇ تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىندى. ئۇنى بۇرژۇئازىيىنىڭ سېرىق ناخشىلىرىنى ئېيتقان دېگەن قالپاقلارنى كەيدۈرۈپ ئوبلاستلىق سايدۇڭ باغۋەنچىلىك مەيدانىغا ئەۋەتىپ مەجبۇرىي ئەمگەككە سالدى.

ئۇنىڭ ناخشا ئېيتىشى پۈتۈنلەي چەكلەندى. بىراق، بۇ قەيسەر كۈيچىنىڭ مىللىتىمىزنىڭ سەنئەت ئىشلىرىغا بولغان يالقۇنلۇق مۇھەببەت ئوتىنى ھېچقانداق زوراۋان كۈچ ئۆچۈرۈپ تاشلىيالمىدى. ئۇ ھەركۈنى سەھەر تۇرۇپ ئاۋاز مەشقى قىلىشىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇردى. ئۇ پارتىيىگە، سوتسىيالىزمغا ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىغا ئىشىنەتتى. ئاخىرى سەنئەتنىڭ يېڭى باھارى باشلاندى، سانىيەمۇ ئاقلىنىپ سەنئەت ئۆمەككە قايتىپ كەلدى.

ئۇ هاياتنىڭ خىلمۇخىل سىناقلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ ئۆز كەسپىنىڭ، جۇملىدىن ئۆز تەقدىرىنىڭ خالىق بىلەن، دەۋر بىلەن تېخىمۇ چەمبەرچەس باغلانغانلىقىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى باھار شامىلىدەك مەۋج ئۇرۇپ پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى. سانىيەمۇ قايتىدىن سەھنىگە چىقىپ خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇنداش بىلەن بىرگە ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ناخشىلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

ئۇ پارتىيىنىڭ ئۆزىنى تەربىيىلەپ بۈگۈنكىدەك شان - شەرەپلەرگە ئېرىشتۈرگەنلىكىگە، سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىگە ۋە ئەۋزەل شارائىتتا ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن «پارتىيەم»، «پارتىيە شەنگە»، «ۋەتەنگە مەدھىيە»، «ۋەتىنىم - ئىپتىخارىم»، «ۋەتەندە باھار» قاتارلىق ناخشىلارنى ئورۇنداپ، پارتىيىگە، ۋەتەنگە بولغان كۈچلۈك مۇھەببەت ساداقىتىنى ئىپادىلىدى.

سانىيە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دراما سەنئىتىدە ئۆز رولىنى جارى قىلىپ «غۇنجەم»، «باي ۋە مالاي»، «تىنچسىز دېڭىز ساھىلى»، «تاھىر - زۆھرە»، «شەرقە قايتىش» قاتارلىق دراممىلارنىڭ باش رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ ئۆز ئىقتىدارىنى نامايان قىلدى.

1982 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن دراما كۆرىكىدە يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل يازغان «نەشپۈتزارلىق» ناملىق دراممىدا باش رولنى ناھايىتى ياخشى ئورۇنداپ، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن «ئالاھىدە ئو-

رۇنداش مۇكاپاتى» غا ئېرىشىپ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن تەقدىرلەندى.

1991 - يىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئىجادىيەتچىسى پەرھات ئابدۇرېھىم يازغان «ئۆركەشلە - سۆيگۈ دەريا-سى» ناملىق دراممىدا باش رولنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم «ئالاھىدە ئورۇنداش مۇكاپاتى» غا ئېرىشىپ ئوبلاستلىكى ھەرمىللەت خەلقىگە شان - شەرەپ ئېلىپ كەلدى.

1984 - يىلىنىڭ بېشىدىكى قەھرىتان قىش كۈنلىرى ئىدى. ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى يۇقىرىنىڭ خالىق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تۆمۈر يول قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىۋاتقان قىسىملارنىدىن ھال سوراپ ئويۇن قويۇش توغرىسىدىكى ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاپتوموبىل ئاپئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان بالغۇنتاي تاغلىق رايونىدىن ئىچكىرىلەپ كىرىپ قىسىم جايلاشقان تونېل ئاغزىغا يېتىپ كەلدى. نۆلدىن تۆۋەن 40 گرادۇس-تىن ئاشىدىغان مۇدھىش سوغۇقتا جەڭچىلەر بىرى يارىلانسا بىرى ئىز بېسىپ تونېل ئىچىدە پارتلىتىش مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. سانىيە يارىلانغان جەڭچىلەرنىڭ بەدىنىدىن تۆمۈر-يول رېلىسىغا، ئاپئاق قار ئۈستىگە ئېقىپ چۈشكەن ئىسسىق قانلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. تونېل ئاغزىدا ئويۇن باشلاندى، سانىيەنىڭ ئاۋازى ئاپئاق قار بىلەن قاپلانغان تاغ ئارىسىدىكى دەھشەتلىك شۇرغانىنىڭ چىلبۆرىدەك ھۇۋلاشلىرىنى بېسىپ چۈشتى.

سانىيە ئېيتقان خېنەن ۋە سىچۈەننىڭ يەرلىك ناخشىلىرىنى ئاڭلىغان كوماندىر - جەڭچىلەر «ياخشى، ناھايىتى ياخشى، بىز بىر نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يۇرتىمىزنىڭ يەرلىك

ناخشىلىرىنى بىر ئۇيغۇر قىزىنىڭ بۇنداق ياخشى ئېيتىپ بېرىشىنى ئويلاپمۇ باقماپتىكەنمىز» دەپ ئۆزۈنغىچە قىزغىن ئالقىش سادالىرىنى ياڭراتتى.

1984 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ئۆمەك رەھبەرلىكى سانىيەنى يەنمۇ مۇكەممەل تەربىيىلەش ئۈچۈن مەركىزىي مىللەتلەر مۇزىكا ئىنستىتۇتىغا يېرىم يىللىق بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىپ ئۇنىڭ كەسپىي ساپاسىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى. سانىيەنىڭ دۆلەتكە ۋە خەلققە قوشقان تۆھپىلىرىنى پارتىيە، خەلق ئۇنتۇپ قالمىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەل ئىچىدىكى تۆھپىسى ۋە ئابرۇيىغا ئاساسەن 1986 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن باشلاپ سىياسىي كېڭەش بايىنغولىن ئوبلاستلىق كومىتېتى 6 ـ، 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، دائىمىي ئەزاسلىققا سايلاندى. 1988 ـ يىلى بايىنغولىن ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەخسۇس ئۆمەك تەشكىللەپ لاۋشەن ئالدىنقى سېپىدىن كەلگەن دوكلات بېرىش ئۆمىكىدىكى كوماندىر ـ جەڭچىلەردىن ھال سورىدى. ھال سوراش ئۆمىكىدىكىلەر تەركىبىدە سانىيەمۇ بار ئىدى. ۋەكىللەر ئۇنى بىر نەچچە نومۇر ئورۇندىاپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. سانىيە شۇئانلا قوشۇلۇپ جەڭچىلەرگە ساپ خەنزۇ تىلىدا «كىمىمۇ ئۆز يۇرتىنى سۆيمەيدۇ» دېگەن ناخشىنى ئورۇندىاپ بەردى. كۆپچىلىك قىزغىن ئالقىش ياڭراتتى. لاۋشەن ئالدىنقى سېپىدىن كەلگەن بىر كوماندىر سەپ ئىچىدىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئىسىق قېنى بەدىلىگە كەلگەن «پولاتتەك جەڭچى» ئوردىنىنى سانىيەنىڭ كۆكرىكىگە ھۆرمەت بىلەن تاقاپ قويدى ھەمدە ھاياجىنىنى ئۆزاققىچە باسالماي ئۇنىڭ قولىنى مەھكەم قىسىپ تۇرۇپ قىزغىن تەشەككۈر ئىزھار قىلدى. شۇ ۋاقىتلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە سانىيەنىڭ كىشىگە ھوزۇر بېغىشلايدىغان ناخشىلىرى

دىن سۆيۈنگەن ھەرمىللەت خەلقى: شىنجاڭنىڭ بۇلبۇلى پاشا ئىشان بولسا، بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ بۇلبۇلى سانىيە دەپ تەرىپلىشىپ كەلمەكتە.

1985 ـ يىلى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ناخشا ـ ئۇسسۇل كۆرىكىدە سانىيە ئورۇنلىغان «يېشىل بوستان مېنىڭ يۇرتۇم» دېگەن ناخشا ئاپتونوم رايون بويىچە يەنە بىر قېتىم «ئالاھىدە ئورۇنداش» مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ ئوبلاستىمىزغا شان ـ شەرەپ ئېلىپ كېلىپ، مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەرنىڭ ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ماختىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ ئورۇندىغان «يېشىل بوستان مېنىڭ يۇرتۇم» دېگەن ناخشىنى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇكاپاتلانغان ناخشىلار تەركىبىدە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىلىرى قايتا ـ قايتا ئاڭلىتىپ سانىيەگە تېخىمۇ ئىلھام ۋە مەدەت بەردى.

سانىيە ئۆمەكتە ئارتىسلار بىلەن چىقىشىپ ئىناق ـ ئىجىل ئۆتەتتى. رەھبەرلىك ئورۇنلاشتۇرغان ۋەزىپىلەرنى جان ـ دىل بىلەن ئورۇندايتتى. ئۇ ئۆمەكتە ناخشا مۇئەللىمى، ناخشا يېتەكچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ياش قىز ـ ئوغۇل ئارتىسلارنى كەسپىي جەھەتلەردىن تەربىيىلەپ ماڭدى. ئۇنىڭ بىر قوللۇق تەربىيىلىگەن شاگىرتلىرىدىن شىنجاڭ پىدا گوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى مۇزىكا فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئايتىللا خالىق، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئارتىسى خالىدە ئەيسا قاتارلىق ئوقۇغۇچىلىرى ھازىر ئۆز رولىنى جارى قىلىپ، جاراڭلىق ئاۋازلىرى بىلەن پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى، ۋەتەننى، خەلقىنى كۈيلەپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلە

رىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ.

1995 - يىلى باينىغۇل موڭغۇلىن ئاپتونوم ئوبلاستى بەلەن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدو ئۆلكىسى ئۆزئارا دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ. ئوبلاستلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ھال سوراش ئۆمىكى تەشكىللەپ، دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە تاشقى موڭغۇلىيىگە چىقىدۇ. ھال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە سانىيەمۇ تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ تاشقى موڭغۇلىيە-نىڭ قوبدو رايونىدا ۋە باشقا شەھەر يېزا - يايلاقلاردا موڭغۇل قېرىنداشلارغا موڭغۇل تىلىدا «ئاق خادا»، «گۈزەل بايىنبۇ-لاق»، «ئۇچ رومكا سۈت ھارىقى» قاتارلىق ناخشىلارنى موڭ-غۇلچە خاس ئۇسلۇبتا ئورۇنداپ، شۇ يەردىكى موڭغۇل قېرىن-داشلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. نەتىجىدە تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدو ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىكى سانىيەنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن شۇ يەرنىڭ ئەڭ ئالىي مۇكاپاتى بولغان ئالتۇن مېدال ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋەتەنگە، ئاپتونوم رايون، ئوبلاستىمىزغا چەكسىز شان - شەرەپ كەلتۈرۈپ قايتىپ كەلدى.

ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ 1988 - يىلى 7 - ئايدا بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان «ھاياتلىق مۇساپىسى» دېگەن كىتابتا، 1993 - يىلى «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 4 - سانىدا، 1995 - يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ھەم شۇ يىلى «بايىنغولىن گېزىتى» دە، 1990 - يىلى «ئاسىيا كىنىكى» گېزىتىدە ھەم بېكىتۈەن گېزىتىنىڭ 2004 - يىل 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى سانىدا، بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن نەشر قىلىنغان خەنزۇچە «كروران» ژۇرنىلىنىڭ 2004 - يىللىق 2 - سانى قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئاپتونوم

رايونىمىزدا تونۇلغان ئەل سۆيگەن ناخشا ئارتىسى سانىيەنىڭ سەنئەت تارىخى، سەنئەت تۆھپىسى تەپسىلىي يېزىلىپ كەڭ ئاممىغا تونۇشتۇرۇلدى.

2002 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئەدەبىيات - سەنئەت بۆلۈمى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى بىرلىشىپ ئىشلىگەن «داۋاندىن ئاشقانلار» سەنئەت فىلىمىدا ئاپتونوم رايون بويىچە سەنئەت ساھەسىدە ئالاھىدە تۆھپىسى بار ئاتاقلىق پېشقەدەم ئارتىسلار بىلەن بىللە سانىيەنىڭ سەنئەت ھاياتىمۇ مەخسۇس تونۇشتۇرۇلدى ھەم ئۇنىڭ نەتىجىگە ئېرىشكەن بىر قىسىم ناخشىلىرى فىلىمدا قايتا كۆرسىتىلدى.

سانىيە ياشىنىپ قالغانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنىڭ يار بەرمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، تەشكىلگە ئارامغا چىقىش ئۇچۇن قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلىپ 1997 - يىلى 9 - ئايدا پىنسىيەگە چىقتى. ئەمما ئۇ پىنسىيەگە چىققان بولسىمۇ ناخشا سەنئىتىگە بولغان ئىشتىياقى ھەرگىز پەسەيمىدى. ئۇ ئوبلاستىلىق مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئورۇنلاشتۇرغان ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ سەھنىلەردە جاراڭلىق ناخشىلىرنى ياڭرىتىپ تۇردى.

2003 - يىلى ئوبلاستىلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن كورلا سەنەملىرىنى، دولان مەشرەپلىرىنى ھەم لوپنور خەلق قوشاقلىرىنى قېزىپ رەتلەشكە مويىدىن سايىت قاتارلىق يازغۇچى، ئەدىبلەر بىلەن بىرلىكتە قاتناشتى. ئۇ كورلىنىڭ يىراق يېزىلىرىغا بېرىپ كورلا سەنەملىرى ۋە دولان مەشرەپ تېكىستلىرىنى رەتلەپ يېغىش بىلەن بىرگە لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يىراق يېزىلىرىغا بېرىپ، ئىنچىكە-

لىك بىلەن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ لوپنۇر قوشاقلىرى ۋە ناخشىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاريانتلىرىنى توپلاپ ۋە لېنتىغا ئېلىپ، ئوبلاستىنىڭ ئەدەبىيات يەنى كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەم ئېغىز ئەدەبىياتى سەنئىتىنى رەتلەپ چىقىش ئىشلىرىغا ھېچقاندىق ھەق تەلەپ قىلماي مىننەتسىز قاتنىشىپ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەرنىڭ قىزغىن ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى يار بەرمىگەن ئەھۋالدىمۇ ئوبلاستلىق ياشانغانلار ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىرلەشمىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت پائالىيەتلىرىدە خەنزۇچە، موڭغۇلچە ناخشىلارنى ئېيتىپ، ھەم ياڭگار ئۇسۇللىرىنى ئويناپ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ.

2007 ـ يىلى سانىيە خەلقە كۆپرەك پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈن ئوبلاستلىق مېھرى ـ شەپقەت يەتكۈزۈش مېھرىبان ئانىلار بىرلەشمىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىپ ئۇلۇغۋار پىلانلارنى تۈزدى. 2007 ـ يىلى 11 ـ ئايدا سانىيە ئاپتونوم رايونلۇق مېھرى ـ شەپقەت يەتكۈزۈش مېھرىبان ئانىلار بىرلەشمىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ مېھرى ـ شەپقەت يەتكۈزۈش مېھرىبان ئانىلار بىرلەشمىسىنىڭ بىردىنبىر ۋەكىلى سۈپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نامرات رايونلارغا بېرىپ ھال سوراشقا قاتناشتى. ئاپتونوم رايوندىن ھەم ئوبلاستتىن ئېلىپ بارغان ماددىي بۇيۇملارنى نامرات ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىپ ئۇلارنىڭ چوڭقۇر رەھمىتىگە ئېرىشتى.

سانىيە ئۆزىنىڭ سەنئەت ھاياتىدا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئورۇندىن مۇكاپاتىدىن بەش قېتىم، ئوبلاست دەرىجىلىك مۇكا-

پاتتىن ئون ئۈچ قېتىم، دۆلەت دەرىجىلىك مۇكاپاتتىن بىر ئالتۇن مېدال ئالدى. ئۇ ئۆزىگە، ۋەتەنگە بايىنغولىن ئوبلاستىغا ھەم ھەر مىللەت خەلقىگە شان ـ شەرەپ كەلتۈردى، نەتىجىسىدە ئۇ «دۆلەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك ئارتىس» ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

سانىيە ئۆزىنىڭ مۇھىم ئىشلار خاتىرىسىگە «ناخشا ئېيتىش بىلەنلا شان ـ شەرەپ مۇنبىرىدىن ئورۇن ئېلىش ناتايىن، گەپ ناخشىنى قانداق ئېيتىشتا. ناخشا ئېيتمايمۇ شان ـ شەرەپ تۈرىدىن ئورۇن ئېلىش مۇمكىن، لېكىن 100 يىل ياشايدىغان ئادەملەر ناھايىتى ئاز، مىڭ يىلغىچە خەلقنىڭ ئېسىدە تۇرىدىغان ناخشا ناھايىتى كۆپ. شان ـ شۆھرەت، سەلتەنەت ئۇچۇن ناخشا ئېيتمايمەن، بەلكى خەلقىمگە، جانجان ۋەتەننىڭ چىن سۆيگۈسىنىڭ، ئەزىزانە ھاياتنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى ئوبدانراق تونۇتۇشنى كۆزلەيمەن. بۇ مەندىكى يۈكسەك غايە ... » دەپ يازىدۇ. مانا بۇ سانىيەنىڭ يۈرەك سۆزى ھەم ناخشا ئېيتىش قىبلىنامىسىدۇر.

سانىيە ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر سەنئەت ھاياتىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى بىلەن بىزگە ئۈلگە تىكلەپ بەردى. ئۇ بايىنغولىن ئوبلاستىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك قىزى ھەم سايراپ ھارمايدىغان بۇلبۇلى. قاراشھەر خەلقىنىڭ پەخرى ھەم غورۇرى.

ئۇنىڭ بۇندىن كېيىنكى ھاياتىغا خۇشاللىق، تىنىگە مەڭگۈ سالامەتلىك، ئائىلىسىگە چەكسىز بەخت تىلەپ، يېقىملىق ئاۋازىنىڭ سەنئەت ئاسمىنىدا تېخىمۇ ياڭراق جۇلالىنىپ پەرۋاز قىلىشىغا چىن دىلىمىزدىن تىلەكداشمىز.

(ئاپتور: باغراش ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىدىن)

1962 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بورتالادا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار

قۇربان داۋۇت

بۇندىن 44 يىل ئاۋۋال بورتالا ئوبلاستىدا بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ پاسپورت ئارقىلىق چەتكە كېتىش ياكى چېگرادىن قېچىش ئەھۋالى يۈز بەرگەن. گەرچە شۇ يىللىرى ئادەملەرنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىش ئەھۋالى ئىلى، ئالـتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىنىڭكىدەك ئېغىر بولمىسىمۇ ۋەزىيەت مۇرەككەپ ئىدى. مەن بۇ تەزكىرە ماقالەمدە ئەشۇ يىللاردىكى ئەھۋالنى ھەم ئوبلاستلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئوبلاستـلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ خىزمەتلەرنى قانداق ئىشلىگەنلىكىنى، كەسكىن، مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى تۇراقلاشتۇـرۇپ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى توغرا يولغا يېتەكلەپ خاتىرجەم قىلغانلىقى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شۇ ۋاقىتلاـردا خەلقىمىزگە كەلتۈرگەن مەنىۋى بۇزغۇنچىلىقىنى ئازراق بولسىمۇ بايان قىلىشنى لايىق كۆردۈم.

1946 ـ يىلدىن كېيىن بورتالادا كۆپ ساندا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پۇقرالىرى مۇھاجىرلىق سالاھىيىتىدە ئولتۇراقلاشقاـنىدى (ئاساسلىقى روس، تاتار). 1950 ـ يىللاردىن تارتىپ 1960 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى دۆلىتىگە قايتقان بولسىمۇ بىر قىسمى قايتمىدى. شۇ چاغدا

بورتالادا «سوۋېت مۇھاجىرلار جەمئىيىتى» بار ئىدى (ئورنى ھازىرقى شىكبو سودا بازىرىدا). يەرلىك كىشىلەر ئۇنى سوۋېـت گىراجدان دەپ ئاتايتتى. 1960 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ يېرىكلىشىشىگە ئەگىشىپ، سوۋېت مۇھاجىرلار جەمئىيىتى ئوبلاستنىڭ مۇقىملىقىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىـغان ئامىلغا ئايلاندى. سەۋەبى: 1950 ـ يىلى مۇھاجىرلار جەمئىيىتى قورۇسىغا روسلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان بولسا، 1960 ـ يىلى قورۇغا قازاق، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ قەدىمى يېتىپ قالدى. ئوبلاستلىق پارتكوم، ئوبلاستلىق ج خ ئىدارىسى سوۋېت مۇھاجىرلىرىنى دۆلىتىگە قايتۇرۇش ئۇچۇن بەلگىلىمە بويىچە مۇھاجىرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە تۇغقاـنلىرى بولغان جۇڭگو پۇقرالىرىنىمۇ ئېلىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى. جىنايەت سادىر قىلىپ قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغان سوۋېت مۇھاجىرلىرى تۇرمىدىن بوشىتىلدى. ۋاقتى توشمىغان زايومىلرىنى بانكا قەرەلدىن بۇرۇن نەق پۇلغا ئايرىباشلاپ بەرـدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مال ـ بىساتىنى ئېلىپ كېتەلەيدىغانلا بولسا ئېلىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى. لېكىن ئىش بۇنىڭلىق بىلەن ئاياقلاشمىدى. ئوبلاستلىق ج خ ئىدارىسىغا سوۋېت ئىتـتىپاقىنىڭ قانۇنلۇق پۇقراسى پاسپورتىنى كۆرسىتىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئوبلاستلىق ج خ ئىدارىسى چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغۇچىلار خىزمىتىنى ئۇچ باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بارىدى.

1. ئائىلىسى بىلەن كېتىدىغانلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەـرەپنىڭ ماشىنىسى يۆتكىدى. ئۇلارنىڭ مېڭىش ۋاقتىنى ج خ ئىدارىسى بىلەن مۇھاجىرلار جەمئىيىتى بىرلىكتە بېكىتتى.

2. ئائىلىسى بىلەن ياكى يالغۇز كېتىدىغانلار غۇلجا شەھـ-

رنگه بېرىپ كونسۇلخاندا رەسمىيەت بېجىردى. قاتناش ھەققىنى ئۆزلىرى تۆلىدى.

3. ئۇچىنچى باسقۇچ 1962 - يىلى 1 - ئايغا توغرا كەلدى. چىقىپ كېتىدىغانلارغا ئوبلاستلىق ج خ ئىدارىسى ھازىرقى 5 - دېۋىزىيە سېمونت زاۋۇتى ئورنىدا كۆچمە ئۆي تەسىس قىلىپ، مېڭىش ۋاقتىنى بېكىتتى. ج خ ئىدارىسى ئۇلارغا كەسكىن مۇئامىلە قىلدى. بورتالادىكى ئادەملەر بۇلارنىڭ قاچان، قەيەردە سوۋېت گىراجدانى بولۇپ قالغانلىقىنى ئويلاپ يېتەلمەي ھەيران قالغان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆلادمۇئۆلاد بورتالادا ياشىغان ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئانا ماكانىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشنىڭ ئىنتايىن ئاپەت خاراكتېرلىك ئەھۋال ئىكەنلىكىنى ئالدىن مۆلچەرلىگەن ئوبلاستلىق پارتكوم پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، ئوبلاستلىق ج خ ئىدارىسى رەھبەرلىرى قاتناشتۇرۇلغان يىغىن ئېچىپ، تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى. پارتكوم، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى باش بولۇپ جىڭ، ئارشاڭ ناھىيىلىرىدىكى گۇڭشې، چاۋدۇچىلىق مەيدانلىرىغا بېرىپ تەشۋىقات - تەربىيە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ۋە بۇ خىزمەتكە كادىر ئاجرىتىشنى قارار قىلدى. ئوبلاستلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىدىن شيۇتيەن، تۆرباير، بازاربېك، تۇراخۇن جامال، مۇھەممەت ھاجىيۇپ قاتارلىق يولداشلار ئىككى ناھىيىگە بۆلۈنۈپ بېرىپ بىر قاتار ئەمەلىي خىزمەتلەر ئىشلىدى.

بىرىنچى، قاتلاممۇقاتلام سۆھبەت يىغىنى ئاچتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يوشۇرۇن، ئاشكارا ئېلىپ بېرىۋاتقان قۇتراتقۇلۇق، پىتنە - ئىغۋا، ئالدامچىلىق تۈسىنى ئالغان تەشۋىقاتلىرى پاش قىلىندى. دەسلەپكى قەدەمدە ئاساسىي قاتلامدىكى ئاممىنىڭ

ئىدىيىسى تۇراقلاشتۇرۇلدى.

ئىككىنچى، ئىككى ناھىيە تەۋەسىدە جامائەت ئىچىدە ئابرويلۇق شەخسلەر، دىنىي مۆتىۋەرلەر قاتنىشىشىدا كۇرس ئۆيۇشتۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلىرى ئۆگىنىلدى.

ئۇچىنچى، ئوبلاستىنىڭ سوۋېت قازاقستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرالىنىدىغان 380 كىلومېتىر لىنىيىسىنىڭ ئالاتاغ، ئاقساي، بوردا، قاراتۇرۇق، ئارچات، مىلچىك، قۇستاي، ساربۆرەك، قازان قاتارلىق جايلارنىڭ چېگرا ئېغىزلىرىنى قوغداپ تۇيۇقسىز يۈز بېرىدىغان ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دەسلەپكى قەدەمدە چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىللەندى. تەشكىللەنگەن قوراللىق ئەترەت ھەرقايسى گۇڭشې، چاۋچىلىق مەيدانلىرىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى.

تۆتىنچى، چېگرا بويلاپ ئولتۇراقلاشقان چاۋچىلارنىڭ مالليرى قوغدالدى. بولۇپمۇ چاۋچىلار ئىچىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان ياكى كېتەيمۇ - كەتمەيمۇ دېگەن ئويدا ئارىسالدى بولۇپ تۇرغان چاۋچىلارنى ئالماشتۇرۇپ، چاۋا مالليار ئىدىيىسى ساغلام، تەشكىلگە سادىق مالچىلارغا تاپشۇرۇلدى.

بەشىنچى، پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى جىڭ، ئارشاڭ، بورتالا ئوبلاستىدىكى گۇڭشې، چاۋا مەيدانلاردىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش بەلەن بىرگە تۇرمۇش قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى رەخت، ئاشلىق، كىرسىن، چاي ۋە باشقا تۇرلۇك تۇر-

مۇش بۇيۇملىرى بىلەن قەرەللىك، پىلانلىق تەمىنلەپ ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەھۋالىغا كاپالەتلىك قىلدى.

تەشۋىقات نەتىجىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا مېڭىش تەييارلىقى قىلغان 20 ئائىلە ج خ ئىدارىسىغا بېرىپ پاسپورتنى ئىنىاۋەتسىز قىلدى. تەشۋىقات خىزمىتى ئىشلىنىش بىلەن بىرگە ئوبلاستلىق ج خ ئىدارىسى ئۆزلىرىنى گىراجدان دەپ مەلۇم قىلىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارنى يىغىپ يىغىن ئېچىپ، پاسپورت، ئىلتىماس قەغىزىنىڭ ئىناۋەتسىزلىكىنى ئېلان قىلدى. بىر قىسىملار قايىل بولماي غۇلجا شەھىرىگە دەۋا قىلىشقا كەتتى. 1962 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئوبلاستلىق پارتكوم ئالاتاغ ئېغىزى، بوردا، قاراداۋان، قاراتۇرۇق، چىمكۆكتىن ئىبارەت مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىدا چېگرا مۇداپىئە چازىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇنداقتىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چېگرا سىنى ئېچىۋېتىپ قۇتراتقۇلۇق قىلغاچقا 30 ئادەم قېچىپ كەتتى. چارۋا مال زىيانغا ئۇچرىمىدى. ئۇرۇمچىدىن ماشىنا بىلەن قويتاش ئىچىگە كېلىپ، ماشىنىغا ئوت قويۇپ بېرىپ چېگرادىن ئۆتمەكچى بولغان تۆت ئادەم قولغا ئېلىندى. ئوچۇق سوت ئېچىلىپ شوپۇرغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەندىن باشقا 3 كىشىگە 15، 10 يىللىق قاماق جازاسى بېرىلدى. «29 - ماي» ۋەقەسىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ قۇتراتقۇلىقىنى پاش قىلىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى. قېچىشنى نىيەت قىلىپ، چېگرىغا يېقىن بېرىپ مۆ-كۈنۈۋالغان 12 ئادەم ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. ج خ ئىدارىسى ئۇلارنى قايمۇقۇشقا ئۇچرىغان دەپ قاراپ، خاتالىقىنى سۈرۈشتە قىلمايدىغانلىقى توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقاردى. 1963 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىر-

لىرى قايتىپ بولدى. مۇھاجىرلار جەمئىيىتىمۇ تاقالدى.

دېمەك، 1960 - يىلدىن 1962 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلگىچە ئوبلاستلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئالدىنى ئېلىش - قوغداش خىزمىتىنى پىلانلىق، جانلىق ئىشلىدى. بولۇپمۇ 1962 - يىلىدىكى چەتكە قېچىش «29 - ماي» ۋەقەسىدىن كېيىن ئوبلاستىنىڭ چېگرا مۇداپىئە خىزمىتى مۇھىم كۈنتەرتىپكە كىرگۈزۈلدى. ئوبلاستلىق پارتكوم، ئارمىيە، 5 - دېۋىزىيىنىڭ رەھبەرلىرىدىن تەركىب تاپقان چېگرا مۇداپىئە كومىتېتى تەشكىل-لەندى. 5 - دېۋىزىيە خەلق ئەسكەرلىرى مۇھىم چېگرا ئېغىز-لىرىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چېگرىغا يېقىن ئولتۇراقلا-شقان چارۋىچىلار باشقا جايغا يۆتكەلدى. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى قۇرۇلدى. شۆبە ھەربىي رايون تەسىس قىلىنىپ، ئارمىيە، خەلق ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ قوغدايدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كېلىپ، ئاسماندا تور، يەردە قاپقان بولۇشتەك سىپىل شەكىللەندى. ئەشۇ يىللاردا دۆلىتىمىز، جۇملىدىن بورتالا ئوبلاستىمۇ ئىقتىسادىي قىينىچىلىق شارائىتىدا تۇرغان ھالەتتىمۇ ھەر مىللەت دېھقان - چارۋىچىلار، دۆلەت مەمۇرلىرى، ئىشچى-لار، شەھەر ئاھالىلىرى، ئارمىيە، خەلق ساقچىلىرى خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇردى. ئەمەلىيەتتى ئارقىلىق مەركەز، ئاپتونوم رايونغا ساداقەتىنى بىلدۈردى.

61 -، 62 - يىللىرى ئۆزلىرىنى سوۋېت گىراجدانى دەپ چىقىپ كەتكەنلەرنى تونۇيدىغانلار: ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى، تۇغقانلىرى بورتالادا ياشاپ، مۇشۇ تۇپراقتا ئالەمدىن ئۆتكەن تۇرسا، قانداقچە ئۇلارنىڭ پۇقرالىق بولسۇن؟ ئۇلار كۆك كۆز-لەرنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ، سەنمىگە دەسسەپ قالدىمۇ قانداق؟

دېيىشىپ بۇ ئىشنىڭ تەكتىگە يېتەلمىگەن ئىدى. 1960 ـ يىللاردا گىراجدان بولۇپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن، 2005 ـ يىلى قازاقىستاندىن تۇغقان يوقلاشقا كەلگەن بىرسىنىڭ ماڭا ئېيتىپ بەرگەن تۆۋەندىكى سۆزلىرى بۇ ۋەقەنىڭ ھەقىقىي سىرىنى ئېچىپ بەرگۈسى:

«1960 ـ يىللاردا خەلق تۇرمۇشى ناچار ئەھۋالدا ئىدى. ئاشلىق نورمىلىق، رەختتىن تارتىپ، ئاددىسى چايغىچە ھەممە نەرسە بېلەتلىكتى. ئادەملەر ياماق چۈشكەن كىيىم كىيىشەتتى. 62 ـ يىلنىڭ بېشىدا تېخى ئىككى ۋاق تاماق يېيىش يولغا قويۇلدى. مۇشۇنداق قەھەتچىلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەن ئانچىكى تونۇيدىغان بىرسى ئۆيگە كەلدى. ئۇنى چاي بىلەن مېھمان قىلدىم. ئۇياق ـ بۇياقنىڭ گېپىنى قىلىشىپ، ئۇ گەپنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇزۇمى، ئۇ يەردىكى بايلىقاتلىق توغرىسىدا ئەگىتىپ سۆزلىدى. مەن ئۇنىڭ سۆزىگە قارىتا، بىزگە ئۇنداق مەمۇرچىلىق يەرنى خۇدا نىسىپ قىلمىدى، بۇ كۈنلەرگە شۈكۈرى، بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر دېدىم. ئارىدىن 4 كۈن ئۆتۈپ ئۇ يەنە كەلدى، ئۇ، ئاۋۇ كۈنى سەن مەمۇرچىلىق يەرنى نىسىپ قىلمىدى دېدىڭ، نىسىپ قىلسا بارامسەن؟ دېدى. مەن ئانچىكى ئويلاپ، بارسام باراي دېدىم، ئۇ كەتتى. 5 كۈن ئۆتۈپ گىرافىك كۆتۈرۈپ كەپتۇ. ئۇ، بۇنى ئاران ھەل قىلدىم، باشقىلارغا تىنىغۇچى بولما، بولمىسا ئىككىسىزنىڭ بېشى كېتىدۇ، دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىپ، ۋەدە ئېلىپ، ئۆلۈپ كەتكەن دادام، ئاپامنىڭ تۇغۇلغان يېرىنى تالدىقۇرغان ئوبلاستى، مېنى 3 ياش ۋاقتىدا قايتىپ كەلگەن قىلىپ گرافىك تولدۇردى. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى يېزىلىۋېلىپ يادلىدىم. 1961 ـ يىلى 10 ـ ئايدا غۇلجىغا بېرىپ رەسمىيەت بېجىرىپ 11 ـ ئايدا ئايالىم، بىر

بالام بىلەن چىقىپ كەتتىم. شۇ يىلى مەن 28 ياشتا ئىدىم. ئارىدىن 8 يىل ئۆتۈپ بىلدىمكى ئەينى يىللىرى بورتالادىكى سوۋېت مۇھاجىرلار جەمئىيىتى سوۋېتپەرەس ئىشەنچلىك ئادەملەرنى قولغا كەلتۈرۈپ تەربىيىلىگەن، ئۇلار جىڭ، ئارشاڭ، قارابۇخ، داخىيەنزى قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر، قازاق، تاتار ۋە باشقا مىللەتلەر ئىچىدىكى ئۆزى تونۇيدىغان ئادەملەرگە تەشۋىقات ئىشلەپ، قۇترانتقۇلۇق قىلغان. مۇھاجىرلار جەمئىيىتى ئۇلار ئۈچۈن يالغان نوپۇس تۈرغۇزۇپ، پۇقرالىقىمىز دەپ پاسپورت بەرگەن. ھېلىقى مېنى كۈشكۈرتكەن ئادەم ئەسلى مۇھاجىرلار جەمئىيىتىنىڭ ئادەم تەشكىللەيدىغان شايكىسى ئىكەن. بۇنداق شايكىلارنىڭ قىلغان ئەجرى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۇلارنى يۆتكىگەندە قاتناش ھەققى ئالمىغان، ئۆزى تاللىغان جۇمھۇرىيەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، خىزمەت بەرگەن.»

(ئاپتور: بورتالا شەھىرى چىندىل يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىدىن)

هېسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ چاقچاقچىلىق هاياتى

ئەكبەر قادىر

1. خەلق چاقچاقچىسى هېسام قۇربان هەققىدە

هېسام قۇربان، 1930 ـ يىلى 6 ـ ئايدا غۇلجا شەهىرىنىڭ شەهەر ئىچى مەهەللىسىدە بىر تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى قۇربان ئاكا مەشرەپلەرگە بېرىپ كۆپكە ئارىلىشىدىغان، زامانىسىدا خېلى نامدار چاقچاقچىلاردىن ئىدى. هېسامنىڭ ئەسلەپ بېرىشچە، دادىسى قۇربان ئاكا ۋە ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئاكىسى ئىسمايىل ئاكىلار ئەينى دەۋرلەردە غۇلجىدا تونۇلغان چاقچاقچىلار ئىكەن. 1951 ـ يىلى، قۇربان ئاكا، غوپۇر دېڭخىلو، زوردۇن نۇسرەت قاتارلىق كىشىلەر هېسامنى دادىسىنىڭ ئورنىدا مەشرەپ ـ سورۇنلارغا چاقىرىۋالىدىكەن. هېسام دەسلەپ دادىسى بىلەن مەشرەپ سورۇنلىرىغا بېرىش جەريانىدا چاقچاق ئاڭلاپ، چاقچاقچى دوستلىرى بىلەن ئارىلىشىش، مەشرەپ ـ ئولتۇرۇشلاردا دائىم بىللە بولۇش جەريانىدا چاقچاق قىلىش ۋە چاقچاق ئېجاد قىلىش ماهارىتىنى يېتىلدۈرگەن. بارا ـ بارا هەقىقىي بىر خەلق چاقچاقچىسىغا ئايلىنىپ چىققان.

هېسام 10 يېشىدىن 14 يېشىغىچە غۇلجا شەهەر ئىچى بەيتۇللا مەدرىسىدە خەت ساۋادىنى چىقارغان. 14 يېشىدىن باشلاپ بازاردا ئۇششاق تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. 1949ـ يىلى دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىن، هېسامنىڭ هاياتىدىمۇ يېڭى باشلىنىش بولدى. 1951 ـ يىلى هېسام غىياسىدىن بارات، پاشا ئىشان قاتارلىق سەنئەتكارلار بىلەن ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش هەرىكىتىگە قاتنىشىپ، شەهەر ـ ناهىيىلەردە ئويۇن قويدى، بۇ ۋاقىتتا «قانلىق داغ» قاتارلىق دراممىلاردا رولمۇ ئالدى. هېسام شۇ يىللارنى ئەسلەپ: «مېنىڭ چاقچاقچىلىق هاياتىم ئەنە شۇ يىللاردا باشلانغانىدى» دەيدۇ.

هېسام كېيىن غۇلجا ناهىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىدى. بۇ ئۆمەك تارقىتىۋېتىلگەن كېيىن، جېلىلىيۇزى، تۇرپانىيۇزى، گەمە قاتارلىق يېزا ـ كەنتلەردە دېھقان بولدى. 1960 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە غۇلجا شەهىرىدىكى سازەندە، چاقچاقچىلارنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن يېنىپ كەلدى. هېسام قۇربان غۇلجا شەهىرىگە يېنىپ كېرىپ غۇلجىنىڭ ئالمىلىق باغلىرىدا، دەريا بويلىرىدا، ئۇزۇم باراڭلىق هويلىلىرىدا بولۇپ تۇرىدىغان مەشرەپ ـ ئولتۇرۇشلارغا قاتىنىدىن قوشۇلۇپ كەتتى. بىر ئىزدا توختاپ قالغان، تازا دېگەندەك تەرەققىي قىلالماي كېلىۋاتقان چاقچاقچىلىق هېسامنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن جۇشقۇن كەيپىياتقا كېرىپ بارغانچە جانلىنىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ 1970 ـ يىللارنىڭ كېرىشى بىلەن هېسامنىڭ چاقچاقچىلىقتىكى نامى پۈتۈن غۇلجا شەهىرىگە تاراشتىن باشقا غۇلجا شەهىرىگە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن يېزىلاردىن كىرگەن دېھقانلار ئارقىلىق ئىلى ۋادىسىدىكى كەڭ يېزىلارغىمۇ تېزلا تاراپ كەتتى. غۇلجا شەهىرىنىڭ شۇ ۋاقىتلىرىدىكى ئادەم توپلىشىدىغان ئاۋات يەرلىرىدىن بەيتۇللا مەدرىسىنىڭ ئالدىدا ۋە ئالما بازىرى، توغرا كۆۋرۈرۈك، تاشلەپكە بازىرى دېگەندەك يەرلەردە كىشىلەر هېسامنىڭ مەشرەپ ـ سورۇنلاردا قىلغان چاقچاقلىرىنى

ئېيتىپ كۇلىشىدىغان مەنزىرە بارلىققا كەلدى. بۇ ھېسامنىڭ كۆچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ، ياشلىق ۋۇجۇدىدا سەنئەت - چاقچاققا بولغان ئوت يالقۇنلاپ تۇرىۋاتقان مەزگىللىرى بولغاچقا بەزى ۋاقىتلاردا ھېسام بىر ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزىدىلا نەچچە ئونلىغان چاقچاقنى قىلىپ ئۇلگۈرەتتى. شۇڭا 1970 - يىللارنى ۋە 1980 - يىللارنىڭ بېشىنى چاقچاقچىلىقتىكى «ھېسام دەۋرى» دېيىشكە بولاتتى.

بۇ يەردە ھېسامنىڭ زامانداش چاقچاقچى دوستلىرىدىن روزى ئابدۇۋۇھلى، ئىبراھىم ئابلاخان، ساتتار قورۇق دېگەن كىشىلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇ چاقچاقچىلار مەشرەپ - ئولتۇرۇشلاردا ھېسامنىڭ ئىلھامىنى قوزغاپ، ئاغزىنى تاتىلاپ ياكى ھېسامغا چاقچاق قىلىپ ھېسامنىڭ چاقچاق قىلىشىغا تۈرتكە بولاتتى. ھېسامنىڭ تېخىمۇ كۆپ چاقچاقلارنى شۇ مەيداندىلا ئىجاد قىلىشى ۋە ئېيتىشىغا سەۋەبچى بولۇپ بېرەتتى. ھېسام بۇ چاقچاقچى دوستلىرى ھەققىدە گەپ بولسا: «ئۇلار مەن بولمىسام چاقچاقنى باشلىيالمايتتى» دەيدۇ.

ھېسام قۇربانىنىڭ چاقچاق توغرىسىدا ئىلمىي قاراش ۋە چۈشەنچىلىرى بار.

بىرىنچىدىن، ھېسام چاقچاقنى ئالدى بىلەن شۇ سورۇن، شۇ مەشرەپكە لايىقلاشتۇرۇپ قىلىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن سورۇن - ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى، دائىرىسى، قاتناشقۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى دېگەنلەرگە ئىنچىكە دىققەت قىلىۋېلىپ، ئاندىن چاقچاق قىلىشنى باشلايدىكەن. بۇنداق بولغاندا، چاقچاقنىڭ سورۇندىن چەتنەپ كەتمەسلىكىنى قولغا كەلتۈرگىلى، سورۇن ئەھلىگە ياقىدىغان چاقچاقلارنى قىلىپ سورۇننى تېخىمۇ قىزىتىقىلى بولىدىكەن.

ئىككىنچىدىن، ھېسام، «چاقچاقنىڭ ئىلمىيلىكى بولۇشى كېرەك، گەرچە چاقچاق كۇلكە قوزغاشنى، باشقىلارنى ھوزۇر-

لاندۇرۇپ كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ ئېيتىلسىمۇ، لېكىن، چوقۇم بىر خىل ئىلمىيلىك بولۇشى كېرەك. ئاڭلىغۇچىلار كۇلكە ئىچىدە مەلۇم توغرا بىلىشىلەرگە، توغرا پوزىتسىيىلەرگە ئېرىشىشى لازىم. چاقچاقنىڭمۇ ئوخشاشلا ئادەم تەربىيىلەش ۋەزىپىسى بار» دەپ قارايدۇ.

ھېسام قۇربانىنىڭ سالى، لەتى، بولۇس، ھېببى، پەرھات، تۇداخۇن، ياقۇپ، ئەكرەم سېتىۋالدى قاتارلىق بىر يۇرۇش شاگىرت دوستلىرى بار. بۇلار ھېسام ۋاپاتىدىن قىلىپ، بېيىتىپ ئۆزلىرىگە يەتكۈزۈپ كەلگەن ئۇيغۇر چاقچاقچىلىقىنى 21 - ئەسىردە تېخىمۇ بېيىتقۇچىلاردۇر. بۇلار بۇگۈنكى دەۋردىمىز رېئاللىقىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ يېڭى - يېڭى چاقچاقلارنى ئىجاد قىلىپ، بۇ چاقچاقلارنى ھېسام نامى بىلەن تارقىتىپ، ھېسام چاقچاقلىرىنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشىغا، بېيىتىلىشىغا ھەسسە قوشۇۋاتىدۇ.

ھېسام قۇربان غۇلجا شەھىرىدە ئاۋات كوچىلارنىڭ بىرسىدە ئولتۇرىدۇ. مەن ئۇنىڭ 5 - قەۋەتتىكى ئۆيىگە بېرىپ ئىشىك ئالدىغا كەلگىنىمدە ھېسامنىڭ قۇربان بىلەن ئۇزۇن يىللاردىن بېرى قوشنا ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان قوشنىلىرىغا ھەۋەس بىلەن قارايمەن. ئۇلار بۇ تارىخىي شەخس بىلەن بىللە ياشاۋاتقانلىقىدىن قانچە پەخىرلىنىدىغاندۇر - ھە! ھېسام قۇربانىنىڭ ئۆيى بىنانىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى بازار بار. بىرسى غۇلجا شەھىرىدە خېلى تارىخى بار تاشلەپكە گېلەنتىر بازىرى، يەنە بىر يېقىنقى يىللاردا بەرپا بولغان دوللار بازىرى. مەن ھېسام قۇربانىنىڭ ئۆيىدىن خۇشلۇشۇپ، بىنا ئىشىكىدىن چىققاندا ئۇنىڭ مۇنۇ چاقچىقىنى ئىختىيارسىز ئەسكە ئالىمەن:

بىر كۈنى بىر ئولتۇرۇشتا كۆپچىلىك ھېسامغا:

- ھېسامكا، بىنارىڭدىن چىقىپ ئوڭغا ماڭساڭ گېلەنتىر بازىرىغا، سولغا ماڭساڭ دوللار بازىرىغا بارىدىكەنسەن، ئۇدۇل

ماڭساڭ نەگە بارىسەن؟ ـ دەپ سوراپتۇ.

ـ ئاخماقكەنسىلەر، ئۇدۇل ماڭسام بىناغا ئۇسۇۋلىپ دوختۇرخانىغا بارمامدىمەن!

ھېسامنىڭ چاقچاقتا ھازىر جاۋابلىقى ئۇنىڭ ئەڭ روشەن خاسلىقى. ئۇ دەسلەپ چاقچاق ئېيتىشقا باشلىغاندا كۇلكىلىك گەپلەرنى كۆپ قىلالىغانلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى، ھازىر جاۋابلىقى بىلەن داڭ چىقارغان. تېز ئىنكاس قايتۇرۇش، سوئالغا تېز جاۋاب قايتۇرۇش ئۇنى پىشىپ يېتىلدۇردى. ھېسامنىڭ دەل مۇشۇنداق خاسلىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان مۇنداق بىر چاقچىقى بار. مەسىلەن:

مەلۇم بىر ئولتۇرۇشتا بىر كىشى ھېسامدىن سوراپتۇ:

— ھېسامكا، سىز ئارقا ـ ئارقىدىن چاقچاق قىلسىڭىزمۇ زادىلا ئازمايدىكەنسىز، مەن بىر ئىككى ئېغىز چاقچاق قىلسامىلا ئېزىپ كېتىدىكەنمەن، بۇ نېمە ئۇچۇن؟

— ھەي بۇرادەر، شۇنىمۇ بىلمىدىڭىزمۇ؟ مەن چاقچاقلىرىمغا نومۇر سېلىپ قويىمەن ئەمەسمۇ، ـ دەپتۇ ھېسام. دېمەك، ھېسام ئەنە شۇنداق شەخس. ئۇنىڭ خاراكتېرى يالغۇز ئۇنىڭ قىزىقچىلىقىدىلا ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن تۇرمۇشنى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە پۇختا ئىگىلىگەن ئادەم. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرى نۇرغۇنلىغان ئىلمىي بىلىشلەرنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلغان. مەسىلەن: ئۇنىڭ «مۇشۇكتىن سورا» دېگەن چاقچىقىغا قارايدىغان بولساق: بىراۋ ھېسامدىن «چاشقان قانچىلىك ئۆمۇر كۆرەلەيدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ھېسام دەرھال «مۆشۈكتىن سورا» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ يەردە دۇنيادىكى زىددىيەت، جانلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى قانۇنىيەت كۆرسىتىپ بېرىلىۋاتىدۇ. جاۋاب گەرچە مەنتىقىغا ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، ھېسام نۇقتىسىدىن بىز ئۇنى تۇرمۇش مەنتىقىمىزغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ قوبۇل قىلىمىز.

2. ھېسام چاقچاقلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى

چاقچاق ـ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر مەزمۇنى. شۇنداقلا ئۇيغۇر تۇرمۇشىنى رەڭدارلىققا ئىگە قىلىپ كېلىۋاتقان مەنىۋى سۇپەت ئامىلى. ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن خۇشچاقچاق، چىقىشقاق خەلق. بۇنداق پسىخىكا ئۇيغۇر خەلقىنى ھەر دائىم چاقچاق قىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. خەلقىمىز خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن باشلاپلا چاقچاق ئىجاد قىلىپ ئۇنى ئادەملەر توپلاشقان يەرلەردە ياكى بەزمە ـ مەشرەپلەردە، سەيلە ـ باراۋەت پائالىيەتلىرىدە ئېيتىش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۇرگەن.

چاقچاقلارنىڭ ئورۇنلىنىش (ئېيتىلىش) شەكلى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. چاقچاق ئۇچۇن ئاۋۋال چاقچاقلاشقۇچى ئىككى تەرەپ بولۇشى كېرەك. بۇ ئىككى تەرەپنىڭ ھېچ بولمىغاندا بىرسى سۆزگە ماھىر بولۇشى لازىم. سۆز ماھىرى نەق مەيداندا چاقچاقنىڭ بىر ئۇلگىسىنى ئېيتىدۇ، قارشى تەرەپ ئۇنىڭغا يانداش مەزمۇندا سۆز قايتۇرىدۇ. نەتىجىدە بۇ بىر نەچچە دېئالوگدىن تۇزۇلگەن سۆزلەر رەسمىي چاقچاق تۈسىنى بارلىققا كەلتۇرىدۇ. دېئالوگ قانچە ئەۋجىگە چىقسا چاقچاق شۇنچە شاخلاپ بېيىيدۇ.

ئىككىنچى قەدەمدە، چاقچاقنىڭ تارقىلىش باسقۇچى بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا بىر ئورۇندا ئېيتىلغان چاقچاقلاردىن رەسمىي دېئالوگ سۇپىتىدە بارلىققا كەلگەنلىرىنى باشقىلار تۇتۇۋېلىپ ئۇنى ئۆزلەشتۇرۇپ تارقىتىدۇ. ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈش، تارقىلىش جەريانىدا پىششىقلاشتىن ئۆتىدۇ ـ دە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىر شەكلى بولۇپ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولىدۇ.

چاقچاق ئىجادىيىتى گەرچە خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، ئۇ ناھايىتى قويۇق كوللېكتىپچانلىققا ئىگە بولغاچقا

خاتىرىگە ئېلىنماي كەلدى. بۇگۈنكى كۈندە خاتىرىگە ئالغىنىمىز پەقەت ھېسام چاقچاقلىرى بولدى. ھېسام چاقچاقلىرى خەلق قىزغىنلىقىنى ھېسام قۇربان تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان، ژارىسـ
لىق قىلىنغان ۋە تارقىتىلغان چاقچاقلارنى كۆرسىتىدىغان بو-
لۇپ، بۇ چاقچاقلار خەلق چاقچاقلىرىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبا-
رەتتۇر، خالاس.

ھېسام چاقچاقلىرى ھېسامنىڭ يۇمۇرلۇق خاراكتېرىنى ئا-
ساس قىلىپ مەيدانغا كەلدى. ئۇ دېئالوگ شەكلىدىكى سۆز
سەنئىتى بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ سەنئەت پائالىيەتلىرىنى قىزى-
تىش شادلىقىنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش رولىنى
ئويناپدۇ. چاقچاق ئۇچۇن ئالاھىدە مەيدان ھازىرلاش زۆرۈر
ئەمەس. ئۇ يەنە ئادەتتىكى سۆھبەت، پاراڭ ۋە كۆرۈشۈشلەردىمۇ
ئېيتىلىۋېرىدۇ.

ھېسام چاقچاقلىرىنىڭ مەزمۇنى كەڭ، ئۇ ئەڭ مۇھىمى
بىر خىل تەربىيە دەرسلىكىدۇر. ئۇنىڭدا تۇرمۇشنىڭ ھەرقانداق
بىر ھالىتى ئوبيېكت قىلىنسا بولىۋېرىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادىلىنى-
دىغىنى مۇرەككەپ مەسىلىلەر، چوڭقۇر زىددىيەتلەرنى ئەمەس،
پەقەت بولمىغۇر قىلىق، بولمىغۇر ھادىسىلەرنى كۈلكە قىلىپ
كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى راۋاجلاندۇرىدۇ.
دوستلۇقنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ھېسام چاقچاقلىرى يەنە كۈندىلىك تۇرمۇش بىلەن ناھايىتى
زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭدىكى كۈلكە ھەرگىزمۇ مەنىسىز ئە-
مەس. بۇ كۈلكە جىددىي بولغان ئىبرەتلىك كۆرۈنۈشلەرنى ئۆزى-
گە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ھالدا بارلىققا كېلىدۇ. بۇ كۈلكىدىن
كىشىلەر ھېچ بولمىغاندا تۇرمۇشقا بولغان توغرا پوزىتسىيىگە
ئېرىشىدۇ. ئىستېتىك زوق ئېلىپ روھىنى كۆتىرىدۇ. گۈزەل
نەرسىلەردىن ھوزۇرلىنىدۇ.

ھېسام چاقچاقلىرى ئۇستىدە گەپ بولغاندا، ھېسام ئاكا

توغرىسىدا گەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ھېسام ئاكا قانداق خاراكتېرلىك شەخس؟ ئۇ قانداق مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان؟ ئۇنىڭ چاقچاق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىش تارىخى قانچىلىك؟ ئۇ خەلق چاقچىقىنى قانچىلىك راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى؟ ئۇنىڭ بۇگۈنكى ئورنىنى ھەم تۆھپىسىنى قانداق باھا-
لايمىز؟ مانا بۇلار بىز ئۇچۇن مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىدۇر.

ھېسام ئاكا چوڭ بولغان ئائىلە چاقچاقچىلار ئائىلىسى ئە-
دى. «مانا مۇشۇنداق ئەۋزەل شارائىتتا ھېسام ئالدى بىلەن دادىسى ۋە چوڭ دادىسىنى ئۇستاز تۇتۇپ، چاقچاق قىلىشنىڭ ۋە يۇمۇرلۇق، ساغلام، كۈچلۈك ھەجۋى تۈسكە ئىگە چاقچاقلار-
نى ئەپلىك قۇراشتۇرۇشنىڭ ئۇسۇللىرىنى ئۆگەندى» (ماخمۇت مۇھەممەت: «ھېسام ۋە ھېسام چاقچاقلىرى» نامىلىق ماقالىدىن).

ھېسامنىڭ ئەسلەپ بېرىشچە، ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچىلىرى بىلەن بازار رەستىلىرىدە بوينىغا تەنزە ئېسىپ پەشمەت، تاڭگا سېتىپ ئۆتكەن ئىكەن. كىيىنچە ئۇنىڭ دادىسى ئۇنىڭغا غۇلجا شەھىرىنىڭ مەركىزى بولغان بەيتۇللا مەدرىسىنىڭ ئالدىدىن دۇكان ئېچىپ بەرگەن. ھېسام دۇكان ئېچىپ سودا قىلغاندىن كۆرە ئەتراپتىكى ئادەم-
لەرنى، قىلىۋاتقان چاقچاقلارنى، بولۇۋاتقان قىزىق ئىشلارنى كۆپرەك كۆرۈشكە قىزىقاتتى. بولۇپمۇ، ياز ئايلىرىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن قىزىپ كېتىدىغان سەيلە ئويۇنلىرى، بۇ ئويۇن-
لارغا كېتىپ بارغان سازەندىلەر، ناخشىچىلار، چاقچاقچىلار ھېسامنى تېخىمۇ قىزىقتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەينى دەۋر-
نىڭ قىزىقچىلىرىدىن باۋخان كور (1956 ـ 1895)، زوردۇن نۇسرەت (1975 ـ 1904)، غوپۇر دىڭخىلو قاتارلىقلار بار بولاتتى. مەشرەپ ـ سورۇنلاردا، كوچا ـ رەستىلەردە ئەنە شۇ چاقچاقچىلارنىڭ قىلغان چاقچاقلىرى ھېسامنىڭ بالىلىق قەلبىدە

ئاجايىپ قىزىقىش ۋەھىرىسمەنلىكىنى قوزغىغان. ئۇ زامانلاردا يەنە شەھەر خەلقى قىشنىڭ ئۇزاق تۈنلىرىنى ئۆي - ئۆيلەردە مەشرەپ ئويناش بىلەن ئۆتكۈزەتتى. چوڭلار بالىلىرىنى ئەدەب - ئەخلاق ئۆگىنىپ، قائىدە - يوسۇنلۇق چوڭ بولسۇن، دەپ ئۆزلىرى بارغان مەشرەپلەرگە بىللە ئېلىپ باراتتى. مەشرەپلەر- دە ئورۇندىلىدىغان قائىدە - يوسۇنلار، نەغمە - ناۋالار بالىلار ئۈچۈن ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى بېيىتىدىغان، قىزىقىش يېتىلدۈرىدىغان، بەلگىلىك ئەنئەنە تەربىيىسىگە ئىگە قىلىدىغان قىممەتلىك مەنىۋى مىراسلار ئىدى. ھېسام دادىسى بىلەن ئەنە شۇنداق مەشرەپ - نەغمە سورۇنلىرىغا كۆپ باراتتى. قۇربان ئاكا ئۆزى بىرقىزىقچى، سەنئەتكار ئادەم بولغانلىقتىن ئۇچۇن، بەلكىم بالىسى ھېسامنى سەنئەت تالانتى جەھەتتىن تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىپ بولسىمۇ، بۇنداق سورۇنلارغا كۆپ ئېلىپ بار- غان بولۇشى مۇمكىن. مەشرەپلەردىكى سازلار، ناخشىلار، قە- زىق چاقچاقلار، كۇلكىلەر كىچىك ھېسامنىڭ زېھنىنى ئېچىپ، تەپەككۇرىنى تاۋلاپ ماڭدى. نەتىجىدە ھېسام بارا - بارا چاقچاق- چىلار سېپىگە قېتىلىپ، ئانچە - مۇنچە قىزىق گەپلەرنى قىلە- دىغان بولدى. ھېسام ئۇچۇن ئەمدىكى مۇھىم قەدەم مەشرەپ سورۇنلىرىدىن ئىبارەت بۇ چاقچاق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغۇچى ئاممىۋى ئارقا كۆرۈنۈشتىن ئايرىلىپ قالماسلىق، يەنە بىر تە- رەپتىن، چاقچاق ئۇستىلىرىدىن داۋاملىق ئۆگىنىش، ئۇلارنىڭ چاقچاق قىلىش ئۇسۇلى، ئالاھىدىلىكى، خاسلىقلىرىنى ئۆزلەش- تۈرۈش، يېڭىلىق يارىتىش جەريانى بولدى.

ھېسامنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى چاقچاقچىلاردىن پەرقلىنىدىغان بىر ئالاھىدىلىكى، ئۇ بىر سەنئەتكار ئىدى. ئۇ سەنئەت ئۆمەك- لىرىدە ئارتىس بولغان ئىدى. بولۇپمۇ، ناغرا چېلىشتىكى ماھا- رىتى بىلەن كۆپىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ناغرا چېلىش ئۇستە- سى ئىدى.

ھېسامنىڭ چاقچاق قىلىش جەريانى ئاددىيلىقتىن پىشىپ يېتىلىش جەريانىغىچە بولغان تەرەققىيات مۇساپىسىگە ئىگە. ئەمما بۇنداق پىشىپ - يېتىلىش جەريانى ئۇنىڭ تەپەككۇرىدىكى تەرەنلىكىنىڭ چوڭقۇرلىشىش جەريانى بولۇپ، تىل، شەكىل، ئىنكاس، ھەجۋىلىك دېگەنلەر ئۇنىڭدا خۇددى تۇغما تالانتتەك ئەسلىدىنلا تەييار ئىدى.

بىز ھېسامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چاقچاقلىرىنى يازغۇچى ماخ- مۇت مۇھەممەتنىڭ «ھېسام ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىدىن ئۇچرىتىمىز. رومانداھېسامنىڭ مۇنداق چاقچىقى خاتىرىلەن- گەن:

بىر كۈنى بىر قىزىقچى ئىككى ئاغىنىسى بىلەن ئوۋغا چىقىپتۇ. كەچتە ئۇلار ئورمانلىقتا ئۇخلاپ قالماقچى بوپتۇ. ئىككىسى:

— قورقۇماتىمىز، يىرتقۇچلار كېلىپ قالماس ھە، — دېيىشىپتۇ.

— سەن قورقساڭ بۇياقتا يات، - دەپتۇ قىزىقچى ئوڭ يېنىنى كۆرسىتىپ.

- سەن قورقساڭ بۇياقتا يات، — دەپتۇ قىزىقچى ئىككىن- چى بىرسىگە سول يېنىنى كۆرسىتىپ.

ئۆزى بولسا:

- مەن يىرتقۇچتىن قورقمايمەن. شۇڭلاشقا ئوتتۇرىدا ياتاي، - دەپتۇ قىزىقچى.

ھېسام مۇشۇنداق چاقچاقلارنى ئېيتىشتىن تەدرىجىي نەق مەيدانداچاقچاق قىلىدىغان، چاقچاق ئىجاد قىلىدىغان چاقچاقچى- غا قاراپ تەرەققىي قىلغان ئىدى.

چاقچاق قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر خىل پىسخىك ئالا- ھىدىلىكى، شۇنداق بولغاچقا ئۇ بىر خىل سەنئەت ھادىسىسى بولۇپ شەكىللەندى. ئىلىلىقلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، چاقچاقلە-

شىش تېخىمۇ قويۇق مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە. ئىلى ئۇيغۇرلىرى كەڭ، مۇنبەت زېمىندا ياشاپ تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىپ كەلدى. يازدا تېرىپ، كۈزدە يىغىۋېلىش ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ھېسابلىنىدۇ. تېرىقچىلىقتىن بوشىغان ۋاقىتلاردا دەريا - ئۆستەڭ بويلىرىدا، باغلاردا، تاغلاردا ھەتتا كەڭرى بوزلۇقلاردا سەيلە - سایاھەت قىلىش، مەشرەپ ئۆتكۈزۈش، چاي ېچىرىش بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بېرى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تۇرمۇش مەزمۇنى ياكى ياشاش ئۇسۇلى. بۇنداق سورۇنلاردا ئاجايىپ قىزىقچىلار، لەتىپىچىلەر، چاقچاقچىلار، لاپچىلار ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرمۇش، ھايات، ئۇمىد، كېلەچەك كۈيلىنىدىغان سۆز ئويۇنلىرى بىلەن كىشىلەرنى كۈلدۈرىدۇ. بۇ لەتىپە - چاقچاقلار يىللارنىڭ ئۆتىشى بىلەن ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، بېيىتىلىپ خەلقىمىزنىڭ ئاغزاكى سەنئەت مىراسلىرىغا ئايلانغان. بىز تىلغا ئېلىۋاتقان ھېسام چاقچاقلىرى ئەنە شۇنداق نەچچە ئەسىرلىك ئاغزاكى سەنئەت مىراسلىرىمىزنى ئۆگىنىش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى ېيىتىشنىڭ مەسۇلى. ھېسام بۇگۈنكى كۈندە خۇددى نەسىردىن ئەپەندىگە ئوخشاش ئۆزىدىن شۇنداقلا ماكان، زاماندىن ھالقىپ كەتكەن شەخس. ئۇ ھايات سەھنىسىدىكى بىر كومىدىيە ئارتىسى. ئۇ ئىجاد قىلغان ۋەئۇنىڭ نامىغا توقۇلغان چاقچاقلار كىشىلەرنى ئىستېتىك جەھەتتىن زوقلاندۇرىدىغان بۇلاق، تۇرمۇش جەھەتتىن تەربىيىلەيدىغان كىتاب!

ھېسام چاقچاقلىرى ئىلىلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس تۇرمۇش مۇھىتى، ئۇسۇلى، خاراكتېرى، پسىخىكىسى قاتارلىقلارنى مەنبە قىلىپ بارلىققا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. شۇنداق بولغاچقا ئۇنىڭدا رايون ئالاھىدىلىكى روشەن ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھېسام بەدىئىي سەنئەت تەربىيىسىگە ئىگە خەلق سەنئەتكارى. ئۇنىڭ چاقچاقلىق ھاياتى باشلىنىشتىن بۇرۇن، مۇنتىزم

سەنئەتچىلىك ھاياتى بولغان. ئۇ سەنئەت ئۆمەكلىرىدە ئارتىس بولۇپ رول ئالغان. بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش بىزنىڭ ھېسامغا ۋە ئۇنىڭ چاقچاق ماھارىتىگە بولغان تونۇشىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ھېسامنى چاقچاققا نىسبەتەن ئىلمىي قاراش شەكلىدە ئورگەن، چاقچاق قىلىشنىڭ بىر قاتار ئۇسۇل، شەكىلىرىنى قېلىپلاشتۇرغان دېيىشكە بولىدۇ. دىققەت قىلساق، ئۇنىڭ چاقچاقلىرىنىڭ شەكىلىدە «ئۇياقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ، بۇياقتىن نوغۇشنى ئېگىز كۆتۈرگەن بولۇپ، ئاستىدىن ئۇرۇش، گەپنى ئەگىتىپ، يېراقتىن باشلاپ بىر - بىرلەپ ئوخشىتىش، ھەزىل سوئالغا ھەزىل جاۋاب بېرىش» دېگەندەك ئۇسۇللار كۆپرەك سالماقنى ئىگىلىگەن.

ھېسامنىڭ چاقچاق قىلىش ماھارىتى ۋە ئىقتىدارىنى تەتقىق قىلىشمۇ بىر ئەھمىيەتلىك تېما.

چاقچاق باشقا ئاغزاكى سەنئەت تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىرتۈر. چاقچاق قىلىش چۆچەك، داستان، قوشاق ياكى رىۋايەت - قىسسەلەرنى سۆزلەشكە ئوخشىمايدۇ. چاقچاق، تارقاتقۇچىلارنىڭ تارقىتىش جەھەتتىكى بايان قىلىش ئىقتىدارى، تىل ماھارىتى، بەدىئىي تەربىيىلىنىشى، چاققانلىقى دېگەنلەر بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. چاقچاقتىكى كۈلكە ۋە قىزىقارلىق خۇسۇسىيەت تارقاتقۇچىدىكى بەدىئىي ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن تولۇق نامايان بولىدۇ. باشقا خىلدىكى ئاغزاكى سەنئەت تۈرلىرى بولسا، ھېكايىچىلىقىغا ئىگە بولغاچقا پەقەت بايان قىلىش، يەتكۈزۈپ بېرىشتىكى ئىقتىدارىغىلا تايىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چاقچاق قىسمەن ۋاريانتلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئاساسەن ئۆزگەرمەيدۇ. ئەينەن تارايدۇ. ئەينەن ئېيتىلىدۇ. ئۇنىڭدا رايون ئالاھىدىلىكى كۈچلۈك بولغاچقا باشقا جايلارغا تارىغاندىمۇ ئۆزىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالىدۇ.

هېسامنىڭ چاقچاق قىلىش ماھارىتى يۇقىرى، ئۇنىڭ بۇ ماھارىتى شائىرلاردەك قاپىيە قوللۇنۇپ قىلغان چاقچاقلىرىدا، ئۆتكۈر ئوخشىتىشلار بىلەن قىلغان چاقچاقلىرىدا ھەتتا چاقچاقىنى بوغۇم، قاپىيە، ئۇرغۇ، رادىف شەكلى بىلەن بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ قىلىشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۆزى چاقچاق قىلغاندا چاقچاقنىڭ ئەينەن ۋە قىزىقارلىق بولۇشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ.

هېسام چاقچاقلىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقى ھازىرمۇنداق ئۇچ خىل شەكىلدە: بىرى، هېسامنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن قىلىۋاتقان چاقچاقلىرى، بۇنداق چاقچاقلار بىرىنچى شەخس «مەن» بىلەن كېلىدۇ. يەنە بىرى، نەق مەيداندا قىلىنغان چاقچاقلار، بۇنداق چاقچاقلار هېسام بىلەن باشقىلارنىڭ دېئالوگىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ چاقچاقلار تارقىلىش جەريانىدا مۇكەممەللىشىدۇ. ئۈچىنچىسى، تارقاتقۇچىلارنىڭ (ياكى باشقا چاقچاقچىلارنىڭ) هېسام ئېيتقان چاقچاقلارنى ئېيتىشى ياكى هېسامنىڭ نامىغا توقۇشى، بۇنداق چاقچاقلار «هېسام بىر كۈنى . . . ، هېسام كېتىۋاتسا. . . » ، «بىرەيلەن هېسامدىن سوراپتۇ. . . . » دېگەندەك شەكىلدە قىلىنىدۇ ياكى باشلىنىدۇ.

هېسام ئۆزى ئېيتقان چاقچاقلار بولسۇن ياكى باشقىلارنىڭ هېسام نامىغا توقىغانلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا هېسامنىڭ چاقچاق قىلىش ماھارىتىنى چىقىش قىلىدۇ ھەم گەۋدىلەندۈرىدۇ.

هېسام تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆككەن، تۇرمۇشنى ئىنچىكە كۈزەتكەن ئادەم. بۇ ئۇنىڭ هايات مۇساپىسىدىن ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك چاقچاق ماھارىتىدە هازىر جاۋابلىق ناھايىتى يۇقىرى. ئۇ ھەر قانداق بىر ئالاھىدىلىكنى ناھايىتى تېزلا بايقىۋالالايدۇ - دە، ئۇنى ئۆز تۇرمۇش تەجرىبىسى ياكى قارىشى ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ قىزىقارلىق لەتىپىگە

ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ، ئۇ يەنە ئادەم خىلىغچە ئويلاپ يېتەلمەيدىغان پىكىرلەرنى قارشى تەرەپنىڭ سۆزى ياكى سۈئالى تۈگىمەستىنلا جاۋاب تەرىقىسىدە دەۋېتىدۇ. تىڭشىغۇچىلار دەسلەپ قاقاھلاپ كۈلۈشىدۇ، كۈلكىسىدىن كېيىن بۇ تېز جاۋابنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشىدۇ - دە، قايتىدىن قايىللىق كۈلكىسىنى كۈلىدۇ. مانا بۇ جەريانلاردىمۇ هېسامنىڭ چاقچاق قىلىش ماھارىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

هېسامنىڭ هايات چۈشەنچىسى چوڭقۇر بولۇپلا قالماستىن، يەنە كۈزىتىش ئىقتىدارىمۇ يۇقىرى، تەسەۋۋۇرىمۇ مول شەخس، ئۇ يەنە سۆزگە باي، قىزىقچىلىق قىلىش تالانتىغا ئىگە شەخس. شۇڭا، ئۇ زامانىمىزدىكى «هايات نەسىردىن ئەپەندى» دەپ تەرىپلەنمەكتە.

خەلقىمىز هېسامغا ئۆز قەلبىدىن ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن بەرگەن. خەلقىمىز هېسامنى ئۆزلىرىنىڭ پەخرى، ئۆزلىرىنىڭ بايلىقى هېسابلايدۇ. هېسامنى سۆيىدۇ. هېسامنى ئەزىزلەيدۇ.

هېسامنىڭ چاقچاق سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ يېتىشىپ چىقىۋاتقان ياش چاقچاقچىلارمۇ بار. بۇ چاقچاقچىلار هېسامنىڭ تىل سەنئىتىگىلا ۋارىسلىق قىلىپ قالماي، يەنە ئۇنىڭ ئاۋاز سەنئىتىگىمۇ ۋارىسلىق قىلماقتا. ئۇلار بەزىدە هېسام چاقچاقلىرىنى بىزگە هېسامنىڭ ئەينى ئاۋازىنى دوراپ ئېيتىش شەكلى بىلەن يەتكۈزۈپ بەرمەكتە.

هېسام ئۇيغۇر خەلق چاقچاقچىلىقىدىكى ئۇستاز چاقچاقچى. ئۇنىڭ چاقچاقلىرى ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ سېھرىي كۈچىنى ئاماىن قىلىدۇ. ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا رەڭدارلىق ۋە گۈزەللىك بېغىشلاپ تۇرىدۇ.

3. هېسامنىڭ چاقچاق هەققىدە ئېيتقانلىرى

هېسام خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدىكى چاقچاق ژانىرىنى بېيىتقۇچى شەخس بولۇش سالاھىيىتى بىلەن هەممەيلەنگە تونۇلۇپ

نۇش.

هېسامنىڭ چاقچاق ئىجاد قىلىش، چاقچاق تارقىتىش جەريانى بولغىنىغا ئوخشاش ئۇنىڭ بەدئىي تەربىيىلىنىش جەريانىمۇ بولغان. هېسامنىڭ سۆزلەپ بېرىشچە، ئۇ 1940 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپلا دادىسى قۇربان ئاكىغا ۋە چوڭ دادىسى ئىسمايىل ئاكىلارغا ئەگىشىپ مەشرەپ - ئولتۇرۇش سورۇنلىرىغا باراتتىكەن. شۇ زامانلاردا غۇلجىدىكى مەشرەپ - ئولتۇرۇشلاردا دۇتار - تەمبۇر چېلىنىپ ناخشا - ساز بولغانلىقى سىرتىدا چاقچاق ئېيتىشمۇ ناھايىتى قىزىپ كېتەتتىكەن. مەتتاھ، ھىركام، غوپۇر دىڭخىلو، زوردۇن نۇسرەت (شىبە)، شۇنىڭدەك هېسامنىڭ دادىسى قۇربان ئاكا قاتارلىقلار شۇ زامانلىقنىڭ ئاتاقلىق چاقچاقچىلىرى ئىكەن. ئۇلار بىر - بىرى بىلەن چاقچاتا تۇتۇشقاندا سورۇندا قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتىكەن.

1951 - يىلى، هېسامنىڭ دادىسى قۇربان ئاكا ژاپات بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇقىرىقى ئاتاقلىق چاقچاقچىلار هېسامنى ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ، ئۆزلىرى بارغان مەشرەپ - سورۇنلىرىغا ئەگەشتۈرىۋالىدىغان بولۇپتۇ. هېساممۇ بۇ چاقچاقچىلار بىلەن بىللە يۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن دائىم چاقچاق ئاڭلاپ تۇرۇش جەريانىدا چاقچاق قىلالايدىغان سەۋىيىسىنى يەتىلدۈرۈشكە باشلاپتۇ. ئەڭ مۇھىمى، هېسام بۇ جەريانىدا چاقچاق قاندىق بولىدۇ، چاقچاق قىلىشتا نېمىلەرگە دىققەت قىلىنىدۇ، دېگەنلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپتۇ ۋە بۇ جەھەتتە بەلگىلىك بىلىم هاسىل قىپتۇ.

1950 - يىللىرى هېسام مەھەللە سەنئەت ئۆمەكلىرىگە، كېيىن غۇلجا ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى دېگەندەك مۇنتىزىم سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قاتناشقان. بۇ جەريانىدا هېسام ئاتاقلىق سەنئەتكارلاردىن غىياسىدىن بارات، پاشا ئىشان قاتارلىقلار بىلەن ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش هەرىكىتىدە بىللە بولۇپ، ناھىيە - يېزىلارغا بېرىپ ئويۇن قويغان. «قانلىق داغ»، «غۇنچەم» قاتارلىق دراممىلاردا رول ئالغان. هېسامنىڭ سەھنىلەردە رول ئېلىشى، سەنئەتكارلار بىلەن بىللە بولۇشى ئۇنىڭ ئارتىستلىق قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭدا سەنئەتنىڭ نېمىلىكىگە بولغان ئىلمىي تونۇشنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغان. شۇڭا هېسامنى خەلق سەنئىتىنى چۈشىنىدىغان، ئۇنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالايدىغان، خەلق سەنئىتىگە قانداق ژارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى قانداق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاڭلىق يەكۈنلەيدىغان پىشقان بىر سەنئەتكار دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

شۇڭا هېسام ئۆزى ژارىسلىق قىلغان، ئۆزى تارقاتقان چاقچاقلار توغرىسىدىمۇ ئىنتايىن ئىلمىي قاراشلارغا ئىگە. بىز تۆۋەندە هېسامنىڭ چاقچاق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ باقايلى:

1) چاقچاقنىڭ ئىلمىيلىكى بولۇشى كېرەك.

هېسام چاقچاقنا نىسبەتەن ناھايىتى مەسئۇلىيەتچان پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ئۇ چاقچاقنى ئاغزىغا كەلگەنچە دەۋەرسە بولىدىغان، زورلاپ كۈلكە پەيدا قىلىدىغان گەپلەردىن زور دەرىجىدە پەرقلەندۇرىدۇ. مەتتاھ، مەنسى يوق، مەلۇم مەزمۇنغا ئىگە بولمىغان سۆزلەرمۇ ئۇنىڭ نەزىرىدە هەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق هېسابلانمايدۇ.

هېسام «چاقچاق مەلۇم مەناغا، مەلۇم ئۇقۇمغا ئىگە بولۇشى لازىم. بۇ مەنا چوقۇم كىشىگە لەززەتلىنىش، هوزۇرلىنىش تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان، روھنى كۆتۈرۈپ كەيپىياتنى تەڭشەيدىغان، قىزغىنلىقنى ئاشۇرىدىغان ئىلمىيلىككە ئىگە سۆز جەۋھەرلىرى بولۇشى كېرەك» دەپ قارايدۇ. «ئاڭلىغۇچىلارنىڭ هەممىسى ئۇچۇن (چاقچاق ئوبيېكتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئازادىلىك، كۆڭۈللۈك كەيپىيات ئېلىپ كېلەلمىگەن چاقچاق چاقچاق

هېسابلانمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چاقچاقنىڭ مەزمۇنى ساغلام بولۇشى كېرەك» بۇمۇ هېسامنىڭ چاقچاقنىڭ ئىلمىيلىكى توغرىسىدىكى قارىشىنىڭ بىر تەركىبىي مەزمۇنى.

هېسام چاقچاقنى دوستانە ئېلىپ بېرىش، غەرەزسىز ئېلىپ بېرىشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ يەنە «چاقچاقنىڭ مەزمۇنى ئىلمىي بولۇش بىلەن تىلمۇ گۈزەل بولۇشى كېرەك. ئوبرازلىق، پاساھەتلىك تىللارنى ئىشلىتىشكە ماهىر بولۇش لازىم. قوپال - يېقىمسىز سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىش كېرەك» دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلىدۇ. دېمەك هېسامنىڭ چاقچاق ئىلمىي بولۇشى كېرەك، دېگەن قارىشىغا نۇرغۇن ئاكتىپ مەنالار سۆگەن. بىز ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا بۇ چاقچاق ئاتىسىنىڭ ئىلمىي قاراشلىرىغا چوقۇم ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

2) ئاكتىپ مەزمۇنى بولمىغان چاقچاقنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى بولمايدۇ.

هېسام «چاقچاق مەلۇم ئوبيېكتقا قارىتىلىشى، كىشىلەرنى مەلۇم نەرسىدىن، مەلۇم كۆرۈنۈشتىن هوزۇرلاندۇرىدىغان بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. هېسامنىڭ نەزىردە ئوبرازلىق تىل بىلەن ئوبرازلىق مەزمۇننى ئىپادىلەش چاقچاققا قويۇلىدىغان ئەقەللىي تەلەپ ئىكەن. چاقچاقچى باشقىلارنى كۈلدۈرۈش بىلەن تەڭ ئۆزىمۇ هوزۇرلىنىپ كۈلەلەيدىغان بولۇشى، ئېيتقان چاقچىقى باشقىلار ئۈچۈنمۇ، ئۆزى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا كۈلكىلىك بولۇشى كېرەك.

چاقچاقتىكى بۇ كۈلكە ئوبيېكتىنى ياخشى تاللاشتىن كېلىدۇ. ياخشى تاللانسا چاقچاق مەزمۇندارلىققا ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر چاقچاقتا نېمە ئىپادىلىنىۋاتقانلىقىنى، كۈلكە ئىچىدە قانداق بىر ھەقىقەتنى، قانداق بىر چىنلىقتىن هوزۇرلىنىۋاتقانلىقىنى سەزمەي قالمىدۇ. مانا بۇنداق چاقچاقلار كىشىگە قويۇق

ئىستېتىك زوق ئاتا قىلىدۇ.

شەخسىي مۇددىئانى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش چاقچاقنى مەزمۇنسىز قىلىپلا قويماي يەنە ئۇنى پۈچەكلەشتۈرۈۋېتىدۇ. باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى ئېچىش، باشقىلارنى كەمسىتىش مۇددىئاسىدا ئېيتىلغان چاقچاق تەبىئىيكى ئاكتىپ تەسىر بېرەلمەيدۇ. بۇنداق چاقچاقلارنىڭ مەزمۇننى كىشىلەر قوبۇل قىلمايدۇ. نەتىجىدە بۇنداق چاقچاقنىڭ هېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. هەتتا بۇنداق چاقچاقلارنى توپلاش، رەتلەشنىڭمۇ هېچقانداق قىممىتى بولمايدۇ.

3) چاقچاقنى سورۇن ۋە مەيدان بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

هېسامنىڭ بايان قىلىشچە، ئۇنىڭدا هېچقاچان ئالدىن تەييارلىق بولمايدىكەن. ئۇ قانداق بىر سورۇندا بولسا، شۇ سورۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى مەھكەم ئىگىلەيدىكەن. ئۇنىڭچە، «قانداق چاقچاق قىلىشنى سورۇن - مەيدان ئۆزى بەلگىلەيدۇ» كەن. ئالدىن تەييارلىق قىلىۋېلىش ياكى بولمىسا چاقچاق تەييارلاپ بېرىش چاقچاقچى قىلىدىغان ئىش ئەمەس ئىكەن.

دېمەك، هېسامنىڭ چاقچاق ئىجادىيىتى مول خەلق تۇرمۇشى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭ چاقچاقلىرى نەق مەيداندا توقۇلغان، ئىجتىمائىي رېئاللىقتىن بىۋاستە تەسىرلىنىشنىڭ مەھسۇلىدۇر.

هېسام يەنە چاقچاقنىڭ هازىر جاۋابلىقىغىمۇ يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇنىڭ نەزىردە، چاقچاق نەق مەيداندا ئىجاد قىلىنىدۇ. ئەمما چاقچاقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا بىرەر كۈلدۈرگىلىك سۆز - هەرىكەت سەۋەبمۇ بولۇپ بېرىدىگەن. چاقچاقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئاساسلىقى بىرەر مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشىنى ياكى بىرەر كۈلكىلىك سۆزنىڭ بولۇشىنى ئۆزىگە تەقەززا قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدىكەن. ئۇندىن باشقا هېسام چاقچاق مەيدانىدا يېتەكچى رولغا ئىگە بولۇپ كەلگەچكە هەمىشە چاقچاقنىڭ

باشلىنىشى ھېسامنىڭ نەق مەيداندا بولۇشىنى ياكى باشلامچى بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

چاقچاقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئاساسلىق چاقچاق قىلغۇچىدىن باشقا يەنە قوشۇمچە چاقچاق قىلغۇچىلارنىڭمۇ ھازىر بولۇشىنى چەتكە قاقمايدۇ. ھەتتا قوشۇمچە چاقچاق ماھىرلىرى يەتەرلىك بولسا، چاقچاق تېخىمۇ كۆپ ئىجاد قىلىنىشى مۇمكىن.

دېمەك، چاقچاق ژانىرىدىكى بايان قىلىش، ئوبراز يارىتىش سەنئىتى ئەمەس. ئۇ پەقەت ھېسام ئېيتقاندەك، نەق مەيداندا ھازىر جاۋابلىق بىلەن ئىجاد قىلىنىدىغان ئاغزاكى سەنئەت.

4. خەلق ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئىتىگە ژانىرلىق قىلغۇچى ۋە ئۇنى تارقاتقۇچىلارنىڭ ئورنى

ھېسام قۇربان ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ بىر تۈرى بولغان چاقچاق سەنئىتىگە ژانىرلىق قىلغان ھەم ئۇنى بېيىتىش، ئىجاد قىلىش ۋە تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان ۋەكىللىك شەخس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شىنجاڭ رايونىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىيات مەدەنىيىتىنى شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن پىششىق ئىگىلەپ ھەممىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن شەخس ھېسابلىنىدۇ.

«ھېسام چاقچاقلىرى» نى رەتلەش، توپلاشتا يازغۇچى ماخمۇت مۇھاممەت دەسلەپ تۈتۈش قىلغان كىشى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1980 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى «ئىلى گېزىتى»نىڭ ئەدەبىيات بېتىدە ھېسام چاقچاقلىرىنى ئېلان قىلغان. بۇ ھېسام چاقچاقلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم مەتبۇئات يۈزىدە ئېلان قىلىنىشىدۇر. شۇنداقلا، خەلقىمىزنىڭ مول چاقچاق سەنئىتىنىڭ ھېسام نامى بىلەن باغلىنىپ تارقىلىشىنىڭ تۇنجى قەدىمى بولدى.

ھېسام خاراكتېر جەھەتتىكى يۇمۇرلۇقلىقى، سۆزدىكى ما-

ھىرلىقى، تەسەۋۋۇر قابىلىيىتى جەھەتتىكى بۇيۇكلىكى قاتارلىق بىر قاتار خاسلىقلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان شەخس. ئۇ خەلق چاقچاقلىرىغا ژانىرلىق قىلىشىنىڭ ئۇلگۇسىنى ياراتتى. چاقچاق سەنئىتىمىزنى كېيىنكىلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىشتە نەمۇنە خاراكتېرلىك رول ئوينىدى. ئۇ ھەقەتەنمۇ «زامانىمىزنىڭ ھايات نەسىردىن ئەپەندىسى» دېگەن شەرەپلىك نامغا مۇناسىپ شەخس.

ھازىر ماخمۇت مۇھەممەت توپلاپ، رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان «ھېسام چاقچاقلىرى» غا ھېسامنىڭ 1995 - يىلىغىچە يارانقان چاقچاقلىرى كىرگۈزۈلگەن. ھازىرغىچە بولغان ئون يىلدىن ئوشۇق ژانىتتا ھېسام چاقچاقلىرى يەنە بېيىتىلدى ھەم كۆپەيتىلدى. بۇلارنىمۇ داۋاملىق توپلاشقا، رەتلەشكە توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

(ئاپتور: ئىلى پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى)

(«ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 15 - سانىدىن ئېلىندى)

ئىلىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كىنو ئىشلىرى توغرىسىدا

خەپىز ساتتار سالىھ

كىنو - زامانىۋى پەن - تېخنىكا بىلەن تەسۋىرىي سەنئەت ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، ئاممىۋىلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك ئۇنداۋېرسال سەنئەت. كىنو ئاتالغۇسى ئەسلىدە گرېكچە kineo دېگەن ئاتالغۇدىن كەلگەن بولۇپ، قىمىرلىتىش، مىدىرلىتىش، ھەرىكەتلەندۈرۈش دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. غەرب تەبىئىي پەن ئالىملىرىنىڭ ئۆزۈن مۇددەت جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ئارقىلىق 19 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى كىنودىن ئىبارەت بۇ ئاممىۋى سەنئەت دۇنياغا كەلدى. 1895 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرى كافسىن كوچىسىدىكى 14 - نومۇرلۇق قەھۋاخانىدا «تام ئۆرۈش» نامىلىق ئاۋازسىز كىنو قويۇلدى. مانا بۇگۈن كىنونىڭ دۇنياغا كەلگەن كۈنى بولۇپ قالدى. ئارقىدىن پارىژدا يەنە «بوۋاقنىڭ ئوزۇقلىنىشى»، «سۇ قاينىتقۇچى»، «پويىزنىڭ بېكەتكە كىرىشى»، «سۇ تۇتىۋاتقان باغۋەن»، «زاۋۇت خوجايىنى» قاتارلىق ئون نەچچە فىلىم بىلەت سېتىلىپ ئاشكارا قويۇلدى. شۇندىن تارتىپ كىنو دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ئومۇملاشتى. 1927 - يىلى ئاۋازلىق كىنو دۇنياغا كەلدى.

پارىژدا كىنو بارلىققا كەلگەندىن كېيىن تېزلىكتە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا، جۈملىدىن ئېلىمىزگە تارقىلىشقا باشلىدى. 1896 - يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شاڭخەينىڭ شۆيۈەن باغچىسى ئىچىدىكى يوسۇن كەنتىدە «غەرب كۆلەڭگە تىياترى» قويۇلدى (كىنو ئېلىمىزگە كىرگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە خەنزۇچە شۇنداق ئاتالغان). مانا بۇ كىنونىڭ ئېلىمىزدە تۇنجى قويۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قويۇلغان فىلىملەر ئاساسەن فرانسىيە فىلىملىرى ئىدى. 1897 - يىلى ئامېرىكا كىنو سودىگىرى جونسۇن ساڭخەيدىكى تېخنۇ، چىيۈن، توڭچىلىڭ چايخانىلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن كىنو قويدى. 1899 - يىلى ئىسپانىيەلىك كارونبېك شاڭخەيگە كېلىپ فۇجۇ كوچىسى، خوڭكۇ كوچىسى، خۇبېي كوچىسى قاتارلىق جايلاردا كىنو قويدى. 1908 - يىلى ئىسپانىيەلىك رېموس شاڭخەيدىكى خوڭكۇ رايونىدا «خوڭكۇ تىياترخانىسى» نى سالدى. مانا بۇ شاڭخەيدە سېلىنغان تۇنجى كىنوخا ئىدى. 1902 - يىلى 1 - ئايدا بېيجىڭدىكى چېەنمېن فۇشۇ سارىيىدا مەلۇم چەت ئەللىك كىنو قويدى. يۇقىرىقى كىنو فىلىملىرى «گۈزەللەرنىڭ پىقىراپ كۈلۈشى»، «گۈللۈك كىيىم كىيىپ كېپىنەك ئۇسۇلى ئويناش»، «نېگىرلارنىڭ تاۋۇز يېيىشى»، «ۋېلىسىپىت مۇسابىقىسى»، «ئاتىنىڭ تامدىن ئۆگزىگە چىقىشى» قاتارلىق غەرب كىنو فىلىملىرى ئىدى.

1902 - يىلى لىن جۈسەن ئەپەندى چەت ئەلدىن كىنو قويۇش ئاپپاراتى ئېلىپ كېلىپ، بېيجىڭنىڭ بىلەي زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا چايخانىسىنى ئىجارىگە ئېلىپ كىنو قويدى. 1905 - يىلى جۇڭگو ئەنئەنىۋى تىياترى «دىك جۈشەن» دىكى «پۆپۈكلۈك نەيزە»، «قىلىچ»، «ئۇچرىشىش» قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر سۈرەتكە ئېلىندى. مانا بۇ جۇڭگودا ئىشلەنگەن تۇنجى كىنو فىلىملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1906 - يىلى «يېشىل تاغلار» تىياترىدىكى «قىلىچۋازلىق» تىن بىر كۆرۈنۈش، «سۇزۇك ئاسمان راۋنقى»، «ئۆتكەلنى ئېلىش»، «سازلىق»،

«يىلپىز» قاتارلىق تىياتىرلاردىن كۆرۈنۈشلەر لېنتىغا ئېلىندى. 1911 ـ يىلى «ۋۇخەن ئۇرۇشى»، 1913 ـ يىلى «شاڭخەي ئۇرۇشى» قاتارلىق فىلىملەر لېنتىغا ئېلىنىدى.

1918 ـ يىلى سودا باسمىخانىسى شاڭخەيدە ئۆزى مۇستەقىل كىنو ئىشلەيدىغان «كىنو تىياتىرى بۆلۈمى» نى قۇردى. 1922 ـ يىلى شاڭخەيدە «چولپان كىنو شىركىتى» قۇرۇلدى ھەمدە كىنو ئىشلەش ئىشلىرىنى كەڭ تۈردە يولغا قويدى. ئۇلار ئىشلىگەن فىلىملەردىن مەسىلەن: «ئەنجىڭدىكى مەشھۇر بايلار»، «شىخۇ كۆلى مەنزىرىسى»، «جېجاڭ كۆلى»، «ياۋروپا ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى خاتىرىلەش نامايىشى»، «مىللىي قۇرۇلتاي»، «شەرقتىكى ئالتە داشۆنۈك تەنھەركەت يىغىنى»، «ئايالالارنىڭ تەنتەربىيە كۆز قارىشى»، «پەرىزاتنىڭ گۈل چېچىشى»، «پويىزدىكى قاراقچىلار»، «ھەييارلىق شاھىنىڭ جۇڭگوغا قىلغان زىيارىتىدىن خاتىرىلەر». «ئالما تاشلاش»، «تىياتىرخانىدىكى پاتپاراقچىلىق»، «جاڭ شىنشىڭ»، «ئاچا ـ سىڭىل چېچەكلىرى»، «يېتىمنىڭ بوۋىسىنى قوتۇلدۇرۇش خاتىرىسى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش فىلىملەرنى ئىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىنودىن ئىبارەت سەنئەت ئېلىمىزدە يوقلىقتىن بارلىققا كېلىپ، تەرەققىي قىلىپ دېڭىز بويى رايونلىرىدىن ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چېگرا رايونلارغا تارقىلىپ، ئاممىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى بېيىتتى.

ئىلى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئېلىمىز مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە تارقىلىش، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئېلىمىزگە تارقىلىش كۆزنەكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئىلى جاڭجۇن مەكىمىسى جايلاشقان كۆرە قەلئەسى شىنجاڭنىڭ ئەينى دەۋردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت، سودا مەركىزى بولغان ئىدى. يېڭى كۆرە قەلئەسى

(كونا كۆرە قەلئەسى 1762 ـ يىلى بىنا قىلىنغان، يېڭى كۆرە قەلئەسى 1882 ـ يىلى بىنا قىلىنغان) تازا گۈللەنگەن دەۋرلىرىدە «كىچىك بېيجىڭ» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى غەربىنىڭ يېقىنقى زامان پەن ـ تېخنىكىسى — توك، تېلېفون، تېلېگراف، سۈرەت تارتىش ئاپپاراتى، كىنو ۋە ماشىنا ئۈسكۈنىلىرىنى كىرگۈزۈش، ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتلەردە زور روللارنى ئويناغان ئىدى. مۇشۇ قاتاردا ھەشەمەتلىك جياڭجۈن مەھكىمىسى ۋە غۇلجىدىكى چارروسىيە كونسۇلخانىسىدا كىنومۇ كۆرسىتىلگەن ئىدى.

شېرىپ خۇشتار ئەپەندىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرغۇچىسى ئاكا ـ ئۇكا ھۈسەينباي (1944 ـ 1826)، باۋۇدۇنباي (1928 ـ 1851) لار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇش جەريانىدا، گېرمانىيەلىك تېخنىكلارغا زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈش جەريانىنى، چەتئەل مەنزىرىلىرىنى، جەڭ مەيدانلىرىنى لېنتىغا ئالغۇزۇپ فىلىم قىلىپ ئىشلەتكەن. گېرمانىيەلىك تېخنىكلار فىلىمنى 1912 ـ يىلى باۋۇدۇنبايغا تاپشۇرغان. باۋۇدۇنباي شىنجاڭغا قايتقاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن فىلىمنى ئاتۇشتا قويغۇزغان، كېيىن غۇلجىغا ئېلىپ كېلىپ ئاۋۋال زاۋۇت ئىشچىلىرىغا، كېيىن ئاممىغا كۆپ قېتىم قويۇپ بەرگەن، فىلىمنى گېرمانىيەلىك تېخنىكلار قويغان.

مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ فىلىمنى كۆرە ھەربىي ئەمەلدارى سورىۋېلىپ، ئاخىرىدا شىنجاڭنىڭ تۇتۇغى ياڭ زېڭشىنغا سوۋغا قىلىپ بېرىۋەتكەن.

تەخمىنەن 1920 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە غۇلجىلىق مابىكچى روسىيەدىن بىر يۇرۇش كونا كىنو قويۇش ئاپپاراتى، ئون تەخسە ئاۋازسىز كىنو لېنتىسى ۋە بىر دانە گېنېراتورنى غۇلجىغا ئېلىپ كېلىپ كىنو قويۇش بىلەن شۇ

غۇللاندى. 1931 ـ يىلى كىنو ئاپپاراتى، فىلىم لىنتىسى ۋە گېنېراتورىنى ئۇرۇمچىلىك ياڭ يۈەنخۇغا سېتىۋەتكەن. 1932 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇپ ۋەتەنگە قايتقان غۇلجىلىق ھۈسەين بىر جۈپ كىنو قويۇش ئاپپاراتى ۋە بىر نەچچە فىلىمنى غۇلجا شەھىرىگە ئېلىپ كېلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى قارادۆڭ مەھەللىسىدە، كېيىن ئۇچەرۋازا مەھەللىسىدە كۆپ قېتىم كىنو قويغان. 1934 ـ يىلى ھۈسەين «ھۈسەين كىنو تەرەققىيات شىركىتى» نى قۇرۇپ يېڭى ئاپپارات سېتىۋالغان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كۆپلىگەن كىنولارنى ئىجارىگە ئېلىپ قويغان.

1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن «ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن تەختكە چىققان شېڭ شىسەي ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى يولغا قويدى. 1936 ـ يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە كۆپلىگەن ناھىيەلىرىدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئا-قارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ جۈملىدىن شىن-جاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ماۋارىپ، ئەدەبىيات ـ سەن-ئەت، نەشرىياتچىلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىجتىمائىي ئىشلىرى مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. مۇشۇ قاتاردا ئىلىدىكى ھەرقاي-سى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، ماۋارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇش بىلەن بىللە ئاممىۋى پائالـ-يەت سورۇنلىرىنى ۋە كىنوخانىلارنى سېلىپ، خەلق ئاممىسـ-نىڭ فېئودالىلىق ئاسارەتتىن قۇتۇلۇشى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ياردەم بېرىش ئىشلىرىدا زور رول ئوينىدى. 1930 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرـ-دىن 1940 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە غۇلجا شەھىرىدە يەتتە كىنوخانا سېلىنغان بولۇپ، ئۇلار كونسۇلباغ (ھازىرقى ئىلى ئالىي مېھمانخانا قوروسىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىگە جايلاش-

قان)، ئىتتىپاق كۇلۇبى (ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە قوروسى ئورنىدا)، ئۆزبېك كىنو بېغى (ھازىرقى ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى قوروسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جاي-لاشقان)، تاتار كۇلۇبى (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 6 ـ باشلاۋ-غۇچ مەكتەپ قوروسىدا)، خەنزۇ كۇلۇبى (ھازىرقى خەنزۇ بازىرى كىنوخانىسى ئورنىدا)، روس كۇلۇبى (ھازىرقى ستالىن كوچا شىنخۇا كىتابخانىسى ئورنىدا)، مايماك كۇلۇبى (ھازىرقى غۇلجا شەھەر خەلق باغچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جاي-لاشقان. ھازىر قوغدىلىدىغان ئورۇن قېلىپ بېكىتىلگەن) قا-تارلىق كۇلۇبلا بولۇپ، ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىلـ-نىڭ كىنو ئىشلىرى مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ئىدى. ئەينى دەۋردە قويۇلغان ئېلىمىزدە ئىشلەنگەن كىنو فىلىملىرـ-دىن ئاساسلىقلىرى «ئاچا ـ سىڭىل چېچەكلىرى»، «قايتا ئېچىلغان گۈل»، «يالغۇز شەھەردىكى ئايال»، «كوچىدىكى پەرىشتە»، «ئىپپەتلىك ئايال»، «يۈكسەك نىيەت ـ بۇيۇك ئىرادە» (ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش مەزمۇن قىلىنـ-غان)، «تەيئېرجۇاڭدىكى جەڭ»، «لۇگوچياۋ شاماللىرى» (ھۆججەتلىك فىلىم)، «شياۋلىڭزى»، «جيا بايۋەتچە»، «تۆت كوچىدا»، «سۇييۈەندىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش»، «داڭدار ئەزىمەت»، «يېرىم كېچىدىكى ناخشا ئاۋا-زى»، «ۋاپاسىز ئەر ـ خوتۇن» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىنولار قويۇلغان.

چەت ئەل فىلىملىرى ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى كىنولـ-رى بولۇپ 1920 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن تارتىپ شىنجاڭغا كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قە-دەر ئىلىدا قويۇلغان سوۋېت ئىتتىپاقى كىنو فىلىملىرىدىن ئاساسلىقى «لېنىن ئۆكتەبىرده»، «ئونتۇلماس 1918 ـ يىل»، «چاپايېف»، «تراكتورچى قىز»، «چېگرىدا»، «گۈزەل

ۋاسىلىسا» ، «ئالتۇن بىلىقنىڭ ئارزۇسى» ، «پولات ئوغلى» ، «ھەسەن - ھۈسەن» ، «نەسىردىن ئەپەندى» ، «چەتتىن كەلگەن بالا» ، «بىرلىن» ، «يىراقتىكى جانان» ، «رادۇكا» ، «باسقۇنچىلىق» ، «ترانسۋال ئوت ئىچىدە» ، «پويىز شەرققە ماڭدى» ، «ئۇ ۋەتەننى قوغدىماقتا» ، «ئەلشىر نەۋائى» ، «نەسىردىن ئەپەندى بۇخارادا» ، «زۇلۇشكا» ، «زويا» ، «دوبروۋىسكى» ، «رازۋېدچىكنىڭ پىداكارلىقى» ، «ياش گۋاردىيە» ، «ئىككى جەڭچى» ، «ئالىكساندىر ماتروسوف» ، «ئالتۇن مۇڭگۈز» ، «دېڭىز لاچىنى» ، «دوك ئات» ، «مىچۇرىن» ، «موسكۋاغا شان - شەرەپلەر بولسۇن» ، «ئاخىرقى كېچە» ، «ئىلىيا دەريا-سىدا ئۇچرىشىش» ، «ۋ. ئى. لېنىن» ، «كوتوۋسكى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن نۇرغۇنلىغان كىنو فىلىملەر قويۇلغان. كىنوخانىلاردا يەنە ئەينى دەۋردە ئوي-لىنالغان دىرامىلاردىن «ئارشىن مال ئالان» ، «تاھىر - زۆھرە» ، «غېرىب - سەنەم» ، «پەرھات - شېرىن» ، «غۇنچەم» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دىرامىلار ئوينالغان. ئەدەبىيات - سەنئەت كىچىلىكلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان. ئەينى دەۋردىكى گېزىتلە-رده ئالدىن بىر ھەپتىلىك كىنو ئىلانى بېرىلگەن. مەسىلەن:

كونسۇل باغدا - كوتوۋسكى
ئۆزبېك كىنو بېغىدا - ۋ. ئى. لېنىن
ئىتتىپاق كۆلۈبىدا - موسكۋاغا شان - شەرەپلەر بولسۇن
رۇس كۆلۈبىدا - ئاكادېمىك پاۋلوف
خەنزۇ كۆلۈبىدا - ئاكادېمىك پاۋلوف
جۈمە كۈنى
كونسۇل باغدا - مىچۇرىن
ئىتتىپاق كۆلۈبىدا - ئاكادېمىك پاۋلوف
ئۆزبېك كۆلۈبىدا - تاھىر - زۆھرە
تاتار كۆلۈبىدا - موسكۋاغا شان - شەرەپلەر بولسۇن

رۇس كۆلۈبىدا - ئاخىرقى كېچە
خەنزۇ كۆلۈبىدا - ئىلىيا دەياسى بويىدا ئۇچرىشىش

(«ئالغا گېزىتى» 1949 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى 86 - سان ئۇيغۇرچە) . سوۋېت ئىتتىپاقى فىلىملىرى ئاساسەن رۇس تىلىدا بولۇپ، ئۇيغۇرچە، قازاقچە يېزىقلاردا قىسقىچە دىئالوگلار بېرىلگەن.

1940 - يىللاردا غۇلجا شەھىرىدە كىنو پراكات - كىنو فىلىم تارقىتىش - باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغان بولۇپ، ئىلى-مىزدە ئىشلەنگەن ياكى ئىمپورت قىلىنغان فىلىملەر كىنو پرا-كات تەرىپىدىن تارقىتىلغان. تارقىتىش ئالدىدا ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرىدىن تەشكىللەنگەن كومىسسىيىگە قويۇپ بېرى-لىپ، كومىسسىيىنىڭ پىكرى ئىلىنغان. دەۋر ئەخلاقىغا ماس كەلمەيدىغان سۆز - ھەرىكەتلەر قىسقارتىلغان.

كىنوخانىلارنىڭ سىلىنىشى، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ سەھ-نىلەشتۇرۇلۇشىگە ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن بولۇپ، 1930 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 1940 - يىللارنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگىچە نۇرغۇنلىغان سەھنە ئەسەرلىرى ئوينال-غان ئىدى.

كىنوخانىلارنىڭ ئالدىدا كۈندۈزلۈك ۋە كېچىلىك بازارلار شەكىللىنىپ، ئۇششاق تىجارەتچىلەرنىڭ سودىسى قىزغان.

كىنوخانىلار يالغۇز كۆڭۈل ئېچىش رولىنى ئوينىپلا قالماي فېئودالىزىمغا، خۇراپاتلىققا قارشى كۈرەش قىلىش، يېڭى مەدە-نىيەتنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش، ئايالىلار ئازادلىقىنى ئىلگە-رى سۈرۈش، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش، كونىلىقتىن قۇتۇ-لۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا ۋەتەننى قوغداش، ياپون باسقۇنچىلىرى-غا، فاشىزىمغا قارشى تەشۋىق - تەربىيە ئىلىپ بېرىش، خەلق ئاممىسىنى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا، ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بە-

رىشكە تەشكىللەش، كۆرەشكە ئۆيۇشتۇرۇش، سوتسىيالىزىم ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، ئەدەبىيات - سەنئەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىلىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردە مۇئەييەن رول ئوينىدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. نۇرمۇھەممەت زىمان: «كىنو ۋە كىنو ئەدەبىياتى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1991 - يىل ئۆيغۇرچە نەشرى.

2. شېرىپ خۇشتار «ئىلىدا كىنوچىلىق ئىشلىرى»، «ئىلى دەرياسى» ژورنىلى 1994 - يىل 1 - سان، ئۆيغۇرچە.

3. شېرىپ خۇشتار «30 - يىللاردا شىنجاڭدا قۇرۇلغان ئۇچ كىنو شېركىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1991 - يىل 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۆيغۇرچە.

4. «ئالغا گېزىتى» 1949 - يىل 4 - 5 - ئايلىق سانلىرى.

5. بىر قىسىم پېشقەدەملەر بىلەن بولغان سۆھبەت.

(ئاپتور: ئىلى ئوبلاستلىق مىللەت - دىنى ئىشلىرى كومىتېتىدىن)

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئىنقىلابىي ھاياتىم ۋە كەچۈرمىشلىرىم

ئابدۇللا تۆمۇر

«ئادەم ئۆچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە ھاياتلىقتۇر. ھاياتلىق ھەربىر ئادەمگە پەقەت بىرلا قېتىم كېلىدۇ. ھاياتلىقنى شۇنداق ئۆتكۈزۈش كېرەككى، ئۆتمۈشنى ئەسلىگەندە ئۆمىرىنىڭ بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن پۇشايمان قىلمىسۇن، تۇرمۇشىنى مەنىسىز ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن نومۇس قىلىپ ئولتۇرمىسۇن. جان ئۇزۇش ئالدىدا ھاياتىمنى دۇنيا بويىچە ئەڭ سەلتەنەتلىك ئىشقا، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىق يولىدىكى كۈرەشكە بېغىشلىدىم دېگەن سۆزنى قىلالىسۇن»

— نېكولاي ئوستروۋىسكى

مەن بۇ يىل 83 ياشقا كىرگەن پېنسىئونىر بولۇپ 27 يىللىق ئۆسمۈرلۈك - ياشلىق دەۋرىم ئانا يۇرتۇم قۇمۇلدا، 26 يىللىق ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق دەۋرىم ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئەڭ چەت، نامرات خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە، يېزا - قىشلاقلىرىدا ئۆتتى. 1976 - يىلى ئانا يۇرتۇم قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كېلىپ مائارىپ خىزمىتى ئىشلەپ 1989 - يىلى دەم ئېلىشقا چىقىپ، ئائىلەمدە ئاخىرقى ئۆمۈرۇمنى ئۆتكۈزۈۋاتىمەن. ھاياتلىق مۇساپەمنى ئەسلىسەم، كىنو لېنتىسىدەك بىرمۇ بىر كۆز

ئالدىمدا نامايان بولىدۇ. ئۆتكەن هاياتىم جاپالىق هايات، خەلق ئۈچۈن جاپالىق ئىشلىگەن ئىنقىلابىي هايات بولغاچقا، قىلچە ئۆكۈنمەيمەن، بەلكى هاياتىمنىڭ بىھۇدە ئۆتمىگەنلىكىدىن پۈ-شايمان ئەمەس پەخىرلىك، مەمنۇنلۇق هېس قىلىمەن.. ياشلىق دەۋرىمدە قۇمۇلدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىپ، خەلقنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئاز بولسىمۇ تۆھپە قوشتۇم. ياشلىق - قىران چاغلىرىمدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ناهە-يە، يېزا - قىشلاقلىرىدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب، قۇرۇلۇش دولقۇنلىرىدا خەلقنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش يولىدىكى جاپالىق كۈرىشىگە قاتنىشىش بىلەن ئۆتتۈم. هازىر تەبىئەت قانۇنىيىتى بويىچە ياشانغاندا كۆز نۇرۇم خىرەلىشىپ، تېنىم ئاجىزلاپ بېرىۋاتىدۇ. تۆۋەندە هازىرقى ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارغا پايدىسى بولۇپ قالار دېگەن ئارزۇدا 80 يىللىق هايات مۇساپەم-نىڭ ئەسلىمىسىنى تەقدىم قىلدىم.

ئوقۇغۇچىلىق هاياتىم ۋە ئىنقىلابىي ئىدىيىگە ئىگە بولۇش جەريانىم

مەن 1922 - يىلى هازىرقى شەهەر ئىچى يېزىسىنىڭ سۇقۇۋۇق مەھەللىسىدە بىر كەمبەغەل دېهقان ئائىلىسىدە تۇغۇل-دۇم. ئەسلى ئاتام ئوسمان گادا بىلەن ئانام زەينەپخان مەن قۇرساقتىكى چاغدا ئاجرىشىپ كەتكەن بولغاچقا، مەن ئانامغا قالغان ئىكەنمەن. مەن ئانا جەمەت بوۋام جامالىدىن راشىدىن، مومام مەريەمخان ۋە ئانامنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدۇم. بوۋام بىلەن مومام 1931 - يىلى دېهقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە ۋاپات بولۇپ كەتكەچكە، ئانامنىڭ چوڭ ئاكىسى تۆمۇر ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيە-دە بالىلىق هاياتىمنى ئۆتكۈزدۇم. 1928 - يىلى ئانام زەينەپخا-نى شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭ ئات باقارى سەيىت ئاخۇنغا خوتۇنلۇققا

زورلۇقچە ئېلىپ كەتتى. مەن يەتتە يېشىمدىن باشلاپ مومام، بوۋام ۋە ئانامدىن ئايرىلىپ يېتىم قالدىم. 1934 - يىلى قۇمۇل-دا يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپ (بازار 1 - باشلانغۇچ) ئېچىلغاند-دا، فامىلەمنى تۆمۇر دەپ ئۆزگەرتىپ مەكتەپكە باردىم. لې-كىن، چوڭ دادام تۆمۇر ئاخۇن ئائىلىسى مېنىڭ مەكتەپتە ئوقۇشۇمغاقارشى تۇرۇپ، ئائىلە ئىشلىرىغا سالغانلىقتىن، چد-داپ تۇرغۇسىز روهى ئازاپ ۋە جاپا - مۇشەققەتكە قالدىم، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالمىدىم. 1937 - يىلى ئەتىياز كۈنلىرىدە ئۇرۇمچىگە بېرىپ ئوقۇش ئارزۇسى بىلەن ئۇرۇمچىگە قاراپ پىيادە 80 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول مېڭىپ، هازىرقى جىگدە مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەندە، تاپىنىم جاراھەتلىنىپ قالدى. ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن هامۇت رەشىدى ۋە يەهيا قارد-لار مەكتەپ خىزمىتى بىلەن جىگدىگە كەپتىكەن، قايتىپ كېتد-شىمگە تەربىيە قىلغاچقا، قۇمۇلغا قايتىپ كەلدىم. مېنىڭ ئەھ-ۋالىمنى بىلگەندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىم ئابدۇرېهىم ئابدۇللايېۋ بىلەن ئابدۇللا تۇرسۇنوفلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ياردىمى بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئوقۇشۇمنى داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانىيد-تىگە ئىگە بولۇپ، تىرىشىپ ئوقۇدۇم ۋە مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ، 1939 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەل-لىمىنگە ۋەتەنپەرۋەر شائىر ل. مۇتەللىپ بىلەن تەڭ قوبۇل قىلىنىدىم. مەندىن يېرىم يىل بۇرۇن قۇمۇلدىن قوبۇل قىلىنغان ئابدۇللا راخمان، ئېلى هامۇت، سابىت مەهمۇتلار بىلەن ساۋاق-داش بولدۇم. بۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغانلىقىمغا ئىنتايىن خۇشال بولغاچقا، 3 يىللىق ئوقۇش جەريانىدا جان - دىلىم بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، مەكتەپنىڭ بارلىق تۈزۈملىرىگە ئاكتىلىق رىئايە قىلدىم هەمدە ئۆگىنىش باشلىقى، سىنىپ باشلد-

قى، تەرتىپ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئاكتىپ ئورۇنلـ
ـدىم. 1940 ـ يىلى بىرقېتىم مەكتەپ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن
سۆز مۇسابىقىسىدە «بىز ياشلار ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى
ئۆگىنىپ ماتېرىئالىستىك دۇنيا قاراشقا ئىگە بولايلى» دېگەن
تېمىدىكى ماقالەمنى ئوقۇپ سۆزگە چىقتىم ۋە مۇكاپاتلاندىم
ھەمدە بۇ ماقالام تولۇق تېكىستى بىلەن «شىنجاڭ گېزىتى» دە
بېسىلدى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا (1940 ـ يىلى ئەتىيازدا)
شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۈشمىسىغا ئەزا بو-
لۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تەشۋىقات ھەرىكىتىگە ئاك-
تىپ قاتناشتىم. بۇ مەكتەپنىڭ تەرتىپ مۇدىرى ـ سىياسەت،
پەلسەپە، جۇڭگو تارىخى ئوقۇتقۇچىسى، ئۇستازىم خۇشچىڭ
(سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان، ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلەيدىغان
زات ئىدى) نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتىم. بۇ ئۇستازىم ماڭا
ئايرىم تەربىيە بېرىپ: «مەن ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا ئېتىقاد
قىلىمەن، ماۋزېدۇڭ، جۇدېغا ئىشىنىمەن، جىياڭ جېشى جۇڭـ
گو خەلقىنىڭ دۈشمىنى. . . » دېگەنلەرنى سۆزلەپ بەرگەچكە،
مېنىڭ ئاق قەغەزدەك ساپ ئىدىيەمگە چوڭقۇر تەسىر قىلىپ
ئورۇنلاشقانلىقتىن، شۇ چاغدىن باشلاپ ماۋزېدۇڭ، جۇدېغا ئـ
ىشىنىپ، جۇڭگو تارىخى، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ۋە جۇڭگو
ئىنقىلابى توغرىسىدىكى ساۋاتلارنى ئۆگىنىش پۈرسىتىگە ئىگە
بولدۇم ھەمدە ئىلىم ـ پەن ئاساسىي بىلىملىرىنى دەسلەپكى
قەدەمدە ئىگىلىدىم ۋە فېئودال دىنىي خۇراپاتلىق ئىسكەنجىسـ
ىدىن قۇتۇلدۇم. دۇنيادا ماركسىزم ـ لېنىنىزمدىن ئىبارەت
ئۇلۇغ ھەقىقەتنىڭ بارلىقىنى، كوممۇنىزىم غايىسى پۈتكۈل ئىنـ
سانىيەتنى بەخت ـ سائادەتكە يېتەكلەيدىغان بىردىن ـ بىر توغرا
يول ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ماۋـ

زېدۇڭ رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو ئىنقىلابىغا ئۈمىد باغلىدىم ۋە
ياش قەلبىمدە ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن جان ـ دىلىم بىلەن ئىشلەش
ئۇلۇغۋار ئىدىيىسى بىخلىنىپ چىقتى.

ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندىكى 3 يىللىق ئوقۇشنى ئەلا
نەتىجە بىلەن تاماملاپ، 1942 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ھەسەن تۆمۇر
قاتارلىق ساۋاقداشلىرىم بىلەن بىرگە قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ،
راھەتباغ مەكتەپكە تەقسىم قىلىندىم ۋە مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇللا
راخمان بىلەن بىرگە باشلانغۇچ مەكتەپ يۇقىرى سىنىپىدىكى
26 نەپەر ئوقۇغۇچىغا تىل ـ ئەدەبىيات، شېئىر، تەنتەربىيە
دەرسلىرى بەردىم ھەمدە بۇ مەكتەپتىكى مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا
ۋىلايەت بويىچە تۇنجى قېتىم ھازىرقى دۆلەت شېئىرىنى ئۆگەتـ
تىم (مەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغاندا بۇ شېئىرنى
ئۆگىنىۋالغان). بۇ جەريانىدا بۇ ئوقۇغۇچىلارغا كومپارتىيە،
سوتسىيالىزىم ۋە دېئالېكتىك ماتېرىيالىزىم ھەققىدە ۋە دىنىي
خۇراپاتلىققا ئىشەنمەسلىككە تەربىيە بەرگەنلىكىم «گۇناھ» بو-
لۇپ، 1942 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئارا تۈرك ناھىيىسىنىڭ نوم
يېزىسىغا ئاتالمىش «مەكتەپ مۇدىرى» دېگەن نام بىلەن سۈر-
گۈن قىلىندىم. 1942 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نومدا يۇقۇملۇق
كىزىك تارقىلىپ، نۇرغۇن كىشى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالدى
ۋە ئۆلۈپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلاردىمۇ كېسەل بولغانلار كۆپەيىپ
مەكتەپكە كەلمىدى. كېسەل ئوقۇغۇچىلارنى يوقلاپ خەلقنىڭ
ئۆيلىرىگە بېرىپ، 1942 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى مەنمۇ
كىزىك بىلەن يۇقۇملىنىپ يېتىپ قالدىم ۋە 4 ـ 3 كۈندىن
كېيىن كېسىلىم ئېغىرلىشىپ جۆيلۈپ سۆزلەيدىغان ئەھۋالغا
چۈشۈپ قالغاندا، كەمبەغەل دېھقان ناسىر ئاخۇن، قىزى غۇنچە-
خان ۋە ئۇنىڭ يولدىشى ھاپىز ئىمىنلەرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك،

مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان ياردىمىگە ئېرىشتىم. ئۇلار ئۆز ئۆ-
يىدە 2 ئاي كېسىلمىدىن خەۋەر ئېلىپ، بېقىپ قارىغانلىقتىن
ئۆلۈم خەۋپىدىن قۇتۇلۇپ ھايات قالدىم. چۈنكى، بۇ چاغدىكى
گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلقنى ئېزىشنىلا بىلىپ، خەلقنىڭ ھايا-
تى، ساقلىقنى ساقلاش، داۋالاش ئىشلىرى بىلەن زادىلا كارى
بولمايتتى. نومدا خەلق ئىچىدىكى بىر نەچچە مىللىي تىبابەت
تېۋىپلىرىدىن باشقا بىرمۇ دوختۇرخانا، دورا يوق ئىدى. ھەر
كۈنى 4 ـ 3 ئادەم قازا قىلىپ، ۋىلايىتىمىزدىكى بۇ ئەڭ چەت
چىگرا كەنتىنى يېغا ـ زارە، قايغۇ ـ ئەلەم قاپلاپ كەتكەنىدى.

**خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى قۇمۇل ياشلار گۈرۈپپـ-
سىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گومىنداڭغا قارشى كۈرەش**

1943 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، مېنى ئاراتۈرك
ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى دەرس پروگراممىسى بويىچە دەرس
ئۆتىمىدى، دېگەن باھانە بىلەن ئورنۇمغا ئابدۇللا يۈسۈپنى تەيىـ-
لەپ، مائاش دەرىجەمنى تۆۋەنلىتىپ نومدىن نېرىنكىر مەكتەپكە
يۆتكىۋەتتى.

1943 ـ يىلى7 ـ ئايدا، قۇمۇل بازارلىق 1 ـ باشلانغۇچ
مەكتەپكە قۇمۇلدىكى 150 دىن ئارتۇق بارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى
يىغىپ، بىر ئايلىق «ئۇچ مەسلەك (سەنمىنجۇيى) نى ئۆگىنىش
كۇرسى» ئېچىلدى. بۇ كۇرۇسقا قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى ئابدۇللا
سېيىت، سىدىق نىياز، ئىسمايىل توختى، كېرىم رەھىم قاتار-
لىق ئوقۇتقۇچىلار قاتاردا مەنمۇ قاتناشتىم. گومىنداڭنىڭ ساق-
چى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاڭ دېگەن بىر ئەمەلدارى كۇرۇسقا
كېلىپ، ئۇچ مەسلەكتىن دەرس سۆزلىگەنىدە، كومپارتىيىگە،
ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى چىقىپ،
ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن كونا نەرسە، سوۋېت

ئىتتىپاقى قىزىل جاھانگىر، دېگەندەك زەھەرلىك، ئەكسىيەت-
چىل گەپ ـ سۆزلەرنى قىلغاندا، مەن چىداپ تۇرالماي ئورنىـ-
دىن دەس تۇرۇپ ئۇنىڭغا، سوۋېت خەلقى لېنىن ـ ستالىننىڭ
رەھبەرلىكىدە ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى قوللىنىپ، دۇنيا
بويىچە تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەتنى قۇردى. سوۋېت خەلقى
چارروسىيە پادىشاھلىقىنىڭ زۇلۇمىدىن ئازات قىلىندى . . .
نېمە ئۈچۈن ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن
كونا نەرسە بولۇپ قالىدۇ؟ سوۋېت خەلقى لېنىنىڭ ۋەسىيىتىگە
ئەمەل قىلىپ، ئاجىز ئەللەرگە، جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلـ-
ىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلـ-
ىرىغا نۇرغۇن خالىس يادەملەرنى قىلغان تۇرسا، نېمە ئۈچۈن
سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل جاھانگىر بولىدۇ؟ دەپ رەددىيە بېرىپ
سوئال قويدۇم. بۇ ئەمەلدار غەزەپلىنىپ، جوزا مۇشتلاپ،
مېنى ھاقارەتلەپ، ئوتتۇرىغا چىقىرىپ تۇرغۇزۇپ قويدى ۋە ماڭا
ئاتالمىش تەنبىھ بېرىپ، نازارەت ئاستىغا ئېلىنىدىم. لېكىن،
كۆپ سانلىق ئوقۇتقۇچىلار ماڭا يوشۇرۇن ھېسداشلىق قىلىپ
قوللىدى.

1944 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قۇمۇلدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى
مېنى «دىنسىز» قارا مۇناپىق، جەدىت (دىنغا قارشى مائارىپنى
يولغا قويغۇچى) ، «كوممۇنىستلارنىڭ قۇيرۇقى» دەپ ھاقارەتـ-
لەپ، ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن قالدۇردى. 1944 ـ يىلدىن
1949 ـ يىلغىچە بولغان 5 يىلدا ئائىلەمنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن
قىينچىلىقتا بولغاچقا، جان بېقىش ئۈچۈن كۇندۇزى كىشىلەر-
نىڭ ئېغىر ئەمگەكلىرىنى قىلاتتىم. كېچىسى قارا چىراق يورۇـ-
قىدا «ر ك پ (ب) تارىخى» ۋە ستالىننىڭ «لېنىنىزم مەسلـ-
لىرى» قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان ئىلغار كىتابلار-

نى ئوقۇپ روھى ئوزۇق ئالدىم ھەمدە ئىنقىلابىي روھىم ئۇر-غۇپ، كۆچ - قۇۋەتكە تولدۇم. ھەر دائىم گومىنداڭ ئىشپىيون-لىرىدىن ھوشيار بولۇپ، يېنىمدا بىر كالتەك، بىر پىچاق ساقلاپ يۈردۈم. يەنە بىر تەرەپتىن، گومىنداڭغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان ئىنقىلابىي يولغا ئىنتىلدىم ۋە ئىزدەندىم. ماۋزې-دۇڭ، جۇدېنىڭ يېنىغا بېرىشنى ئارزۇ قىلغان بولساممۇ، خەد-زۇچە بىلمىگەندىن باشقا يېتەرلىك ئىقتىساد بولماي، تۇرمۇش قىينىچىلىقى ئېغىر بولغاچقا بۇ ئارزۇيۇمنى قانداق ئەملگە ئاشۇرۇش چارىسىنى تاپالماي قالدىم.

1947 - يىلى 6 - ئايدا ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىپ يازغان ئىلتىماسىمنى سەيپىدىن ئەزىزگە تاپشۇردۇم. سەيپىدىن ئەزىزى: «ھازىر ئۇ-رۇمچى نەنلياڭ قىزىل خىش بىناسىدا ئۇرۇمچى ۋىلايەتلىك 6 - قېتىملىق مۇئەللىملەر تەلىم - تەربىيە كۇرسى ئېچىلىدۇ. شۇ كۇرسقا بېرىپ قاتنىشىڭ» دەپ جاۋاب بەردى. مەن سەيپە-دىن ئەزىزى كۇرس مۇدىرى بولغان بۇ كۇرسقا قاتنىشىپ، گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلاب قىلىشنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرىنى ئۆگەندىم. 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى مەسئۇت سابىرى قو-رالىق ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا بۇ كۇرسقا كېلىپ، دەرسخانىدا ئولتۇرغان 100 نەپەردىن ئارتۇق مۇئەللىمگە: «مىللەتچىلىك، فان تۇركىزىم، چىنى تۇركىستان» قاتارلىق سەپسەتىلەرنى سۆزلەپ بازارغا سالغاندا مەن نارازى بولۇپ چىداپ تۇرالماي، دەرسخانىدىن چىقىپ كەتتىم ۋە چىقىپ كەتكىچە غەزەپ - نەپرىتىم بىلەن كارىدورغا قاتتىق دەسسەپ ماڭغاندا، كارىدورنىڭ پولىدىن چىققان ئەكس ساداا بىنا ئىچىدە شاۋقۇن

پەيدا قىلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۇچ ناھىيە خەلقى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە فانتۇركىست مەسئۇت سابىرىنىڭ شىنجاڭغا رەئىس بولغانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆ-تەردى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ قوراللىق قوزغىلاڭنى قانلىق باستۇردى. قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن ئابدۇراخمان مۇھتىنىڭ باشچىلىقىدا بىر نەچچە يۈز كىشى تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەت چېكىپ غۇلجىغا باردى. بىر يىل ئىلگىرى (1946 - يىلى 8 - ئايدا) ۋىلايىتىمىزدە تەڭرىتاغ، شارلار تېغىدا يېزا خەلقىنىڭ سېيىت قۇربان، ئۇنانباي باشچى-لىقىدا گومىنداڭغا قارشى قوراللىق قوزغىلىڭى باستۇرۇلۇپ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى قۇمۇلدا تۇرالماي، ئۇچ ۋىلايەتكە - غۇلجىغا كەتكەن ئىدى. بۇچاغدا قۇمۇلغا قايتىش خەتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ غەمخورلىقى بىلەن مەن، ئىمىن ئوسمان، ئىمىن نۇرۇللا بولۇپ ئۇچەيلەن 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يولۇچىلار ئايرۇپىلا-نىغا ئولتۇرۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر تەشۋىقات ماتېرە-يالى ۋە ئابدۇرېھىم ئابدۇللايېف بەرگەن ئىلغار پىكىر - ئىدىيە-لىك ماقالىلەر بېسىلغان «شەرق ھەقىقىتى» ژورنىلىدىن 8 سانىنى سانداۋقا يوشۇرۇن قاچىلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كەلدۇق. لېكىن گومىنداڭنىڭ ساقچى تارماقلىرى «ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئۇچ نەپەر ئىشپىيونى كوممۇنىست بولۇپ، سوۋېت ئايروپىلانى بىلەن قۇمۇلغا كەتتى. يېتىپ بېرىشغا ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاڭلار» دەپ تېلېگراممىا يوللىغان ئىكەن. قۇمۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارە-سى شەھەر ئىچى ساقچىخانىسىنىڭ باشلىقى مۇختار ئادىل ساق-چىلارنى قىزىل يۇلغۇن ئايرودرومىغا باشلاپ چىقىپ، ئىمىن

نۇرۇللا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ غوجا ئەۋلادى، ئىمىن ئوسمان يولۋاس-
نىڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ئوسمانشاھ بېگىمنىڭ ئوغلى، مەن
ئاددىي بىر دېھقان ئوغلى بولغانلىقىمنى بىلگەندىن كېيىن، بۇلار
كوممۇنىست ئەمەسكەن، قۇمۇلنىڭ ئۆز ئادىمى تۇرسا دەپ قولغا
ئالمىدى. بۇ چاغدا قۇمۇلدىمۇ بەزى ئىلغار ياشلار ئۆزلىكىدىن
قوزغىلىپ، گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت قوزغاۋاتقان ئىدى.
سادىر تۇرشا (ئايالىم مەلىكىخانىنىڭ ئاكىسى بولۇپ، بۇ چاغدا
ئاراتۇرك ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىدى) نى گومىنداڭ ھۆكۈمە-
تى 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قولغا ئېلىپ،
بەكرى دۇسا (ئارا تۇرك ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ دۇسا-
سى بولغان) بىلەن بىرگە چوڭ گازارمىدىكى ھەربىي تۈرمىگە
قامىۋېتىلغان ۋە ئۇزاق ئۆتمەي بەكرى دۇسانى ئېتىپ ئۆلتۈرۈ-
ۋەتكەن ئىدى. سابىت مەخمۇت، ئېلى ھامۇت قاتارلىق ئىلغار
زىيالىيلارنىمۇ قولغا ئېلىپ ئەمدىلا قويۇپ بەرگەن ئىدى. گو-
مىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلققە سېلىۋاتقان زۇلمىنى ۋە قانلىق
باستۇرۇشلىرىنى كۆچەيتكەنلىكىگە تېخىمۇ غەزەپلەندۇق. بىز
گومىنداڭغا قارشى كۈرەش قىلىشىمىزغا رەھبەرلىك قىلىدىغان
تەشكىلگە ئۇيۇشۇشقا ئېھتىياجلىق بولۇاتقان ئىدۇق. ھوشۇر
مۇسا مېنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى چىققان ئىدىيە،
ھەرىكەتلىرىمنى سىرتتىن ئاڭلىغان بولسا كېرەك، 1945 -
يىلى 2 - ئايدا مېنىڭ ئۆيۈمگە 2 قېتىم كېلىپ سۆھبەتلەشتى
ۋە قىسقىچە تەرجىمھالىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلا-
يەت ئىنقىلابى توغرىسىدا ماڭا سۆزلەپ بېرىپ: ھازىرقى ۋەزى-
يەت بىزنى غۇلجا ئىنقىلابى تەرەپتە تۇرۇپ ھەرىكەت قىلىشى-
مىزنى تەلەپ قىلىدۇ، دېدى ۋە گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىدىن
ھوشيار بولۇپ، مەخپىيەتلىكنى مەھكەم ساقلاپ، قۇمۇلدىكى

ياشلارنىڭ ئىدىيە ئەھۋاللىرىنى ئىگەللەش توغرىسىدا تاپشۇرۇق
بەردى. مەن بۇ مەزگىلدە بىرگە ئوقۇغان، ئىدىيە، ھەرىكەتتە
سىرداش - مۇڭداش بولغان ھەسەن تۆمۇر، ئابدۇللا راخمان،
سابىت مەخمۇت . . . قاتارلىق دوستلىرىم بىلەن داۋاملىق بە-
رىش - كېلىش قىلىپ، شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت ھەققىدە ھەم-
سۆھبەتتە بولۇپ تۇراتتىم. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى توغرىسىدا
تارقىتىلغان تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ كۆرەت-
تۇق. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلققە قارشى جىنايەتلىرى
توغرىسىدا، دۇنيادىكى ۋەقەلەر، جۇڭگونىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى
ھەققىدە سۆزلىشەتتۇق. 1947 - يىلى 11 - ئايدا مېنىڭ
ئۆيۈمدە ئىشەنچلىك يېقىن دوستلاردىن بىز تۆت ئادەم (مەن،
ئىمىن ئوسمان، ساۋۇت مەخمۇت، ئەمەت روزى) جەم بولۇپ،
قۇمۇلدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى خەلقچىل ياشلار تەشكە-
لاتىنىڭ تۆت كىشىلىك گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ چىقتۇق. تەشكە-
لاتنىڭ نامىنى «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى قۇمۇل ياشلار گۇ-
رۇپپىسى» دەپ ئاتىدۇق ۋە بۇ گۇرۇپپىنىڭ «8 ماددىلىق ئىنقە-
لابى ھەرىكەت پروگراممىسى» نى ماقۇللىدۇق ھەمدە قەسەم
بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدۇق. بۇ تۆت كىشىلىك گۇرۇپپىنىڭ
خىزمەت تەقسىماتىدا ئىمىن ئوسمان گۇرۇپپا باشلىقى، سابىت
مەخمۇت تەشكىلىي خىزمەتكە، مەن كاتىبات - تەشۋىقات خىزمە-
تىگە، ئەھمەد روزى ئىقتىسادىي خىزمەتكە مەسئۇل بولدۇق.
بىزنىڭ بۇ قۇمۇل ياشلار گۇرۇپپىمىز ئۇرۇمچىدىكى يۇقىرى
باش تەشكىلگە شىنجاڭ ئازات بولغىچە 6 قېتىم دوكلات يوللا-
دۇق.

يولبارس 1946 - يىلى 4 - ئايدا چۆڭچىڭدىن قۇمۇلغا
قايتىپ چىقىپلا قۇمۇلنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى قولغا

كىرگۈزۈۋالدى (يولبارس 1937 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شېڭ شىسەينىڭ قولغا ئېلىشىدىن قورقۇپ، بوغاز چۆلى بىلەن ئاتلىق دۇنخۇاڭغا قېچىپ، مىلىتارىست ما بۇفاڭنىڭ قوللىشى ئارقىلىق چۇڭچىڭغا بېرىپ، جىياڭ جېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان ئىدى)، يولبارس قۇمۇلدىكى ئىلغار پىكىرلىك بىلىم ئىگىلىرىنى چەتكە قاققانلىقتىن، تاشكەنتتە ئوقۇغان ئابدۇرېھىم ئابدۇللايېۋ ۋە شېڭ شىسەينىڭ قۇمۇلدىكى ساقچى تارماقلىرىدا ئىشلىگەن ئىلغار پىكىرلىك زىيالى ھوشۇر موسا قاتارلىق كىشىلەر ئۇرۇمچىگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. تاشكەنتتە ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇراخمان سەئىدى قۇمۇلنىڭ مەمۇرىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئامال ـ چارە قىلىپ، 1946 ـ يىلى قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى ئۈيغۇر سىنىپى ۋە دارىلمۇئەللىمىن قۇردى ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلدى (مەنمۇ ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىنغان ئىدىم)، يولبارسنىڭ كۆيئوغلى ھوشۇر ئۇلۇقنى ئابدۇراخمان سەئىدىنىڭ ئورنىغا دارىلمۇئەللىمىنگە مەكتەپ مۇدىرى قىلىش ئۈچۈن ئابدۇراخمان سەئىدىگە «يولبارسقا قارشى تەشكىلات قۇرۇپتۇ» دېگەن تۆھمەتنى چاپلاپ زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغاندا، ئابدۇراخمان سەئىدى ئۇرۇمچىگە چىقىپ كەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشۈش

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇرۇمچى ۋىلايەتلىك 6 ـ قېتىملىق مۇئەللىملەر كۇرسىدىكى ئۆگىنىش جەريانىدا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ كۇرسقا ئىكى قېتىم كېلىپ قىلغان دوكلاتىنى بىۋاسىتە ئاڭلىغان ۋە بۇ رەھبىرىمىز بىلەن بۇ كۇرستا باشقا ساۋاقداشلار بىلەن بىرگە ئىككى قېتىم كۆرۈشكەن ئىدىم.

مەن ئىدىيە جەھەتتە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ھىمايە قىلىپ، ئۇنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمغا خېلى بۇرۇنلا قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان بولغاچقا، ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشۈپ ئۇنىڭ مۇھىم يولىورۇقلىرىنى ۋە تەلىمىنى ئاڭلاشنى ھەم قەلبىمدىكى يۇرەك سۆزلىرىمنى بايان قىلىشنى ئۇزاقتىن ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم. شۇڭا، ئالدى بىلەن ئىككى كۈن تەييارلىق قىلىپ، ئۇزۇمنىڭ قىسقىچە تەرجىھالىم ۋە كەچۈرمىشلىرىمنى ھەمدە قۇمۇلدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلققە قىلغان جىنايەتلىرى ھەققىدە 6 بەتلىك ماتېرىيال تەييارلىدىم. 1947 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئەتىگەن سائەت 10 دا بۇ 6 بەتلىك دوكلاتنى ئېلىپ، ئەخمەتجان قاسىمى تۇرۇشلۇق جاي نەنخۇايۇەن (جەنۇبىي گۈللۈك ھويلا ـ ھازىرقى مائارىپ نازارىتىنىڭ ئورنى) گە كېلىپ، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئىشخانا ـ ئۆيىگە كەلدىم. ئەخمەتجان قاسىمى مەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، تەبەسسۇم ۋە قىزغىنلىق بىلەن قوبۇل قىلىپ سۆھبەتلەشتى. مەن 6 بەتلىك يازما دوكلاتنىمنى تاپشۇرۇپ بەردىم. ئەخمەتجان قاسىمى بۇ دوكلات ماتېرىيالىنى ئەستايىدىل ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن پۈتۈن ئەھۋالىنى سوراپ چىقتى ۋە تۆۋەندىكى مۇھىم يولىورۇق ۋە تەربىيە بەردى (مەن ئەينى ۋاقىتتا خاتىرە يازغان بولۇپ، خاتىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدىن تۆۋەندىكىلەرنى نەقىل قىلدىم):

«شىنجاڭدا ئۈچ ۋىلايەت ئازاد بولغان بولسىمۇ، 7 ۋىلايەت خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا تۇرماقتا. بىزنىڭ مەقسىتىمىز پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلىش، سىزگە ئوخشاش ئىنقىلابىي ياشلار قۇمۇلدىمۇ بولۇش لازىم. ھەممىمىز غۇلجىغا بېرىپ، بىر يەرگە توپلىشىۋالساق، 7 ۋىلا-

يەتتىكى خەلق ئاممىسىنى، ياشلارنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىتتىپاقلاشتۇرمىساق، پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلغىلى بولمايدۇ. سىزنىڭ قۇمۇلدا تەربىيىلىگەن نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلىرىڭىز، دوستلىرىڭىز بار ئىكەن. سىز قۇمۇلغا قايتىپ كېتىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەسئۇت، ئەيسا، قۇمۇلدىكى يولبارس قاتارلىق خەلق دۈشمەنلىرىنىڭ ئەپتى-بەشرەسىنى پاش قىلىپ، خەلق ئاممىسىنى، ياشلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشىمىز ۋە تەربىيىلىشىمىز لازىم. ئازاتلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن تەۋرەنمەي، ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىشىڭىزلارنى تەلەپ قىلىمەن. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىگە شەرمەندىلەرچە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭ خەلقىنى قۇل قىلىش مەقسىتى ھەرگىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ. كۈچ بىرلىكتە... پۈتۈن شىنجاڭدىكى خەلقىمىزنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئۆلكىمىزدە ئازاتلىق، خەلقچىللىق سىياسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، 11 بىتىمنىڭ شەرتلىرىنى تولۇق ئورۇنداش ئۈچۈن، خەلقىمىزنىڭ تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىمىز. ئاخىرقى غەلبە خەلقىمىزگە مەنسۇپ... بىزنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىز خەنزۇ مىللىتىگە قارشى ھەرىكەت ئەمەس، پەقەت ئەزگۈچى، مۇستەبىت، زالىم دائىرىلەرگە قارشى ھەرىكەتتۇر. مۇشۇنداق پوزىتسىيىدە تۇرغۇچىلار كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىزنىڭ دوستىمىزدۇر. بۇنداق پوزىتسىيىدە بولمىغانلار كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىزنىڭ دۈشمىنىمىزدۇر.

كىشىلىك جەمئىيەتتە مۇئەللىمنىڭ مېھنىتىدىن پەخىرلىك

مېھنەت يوق. چۈنكى، ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابلىرى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى مۇئەللىم مېھنىتىنىڭ مەھسۇلى. شۇنداق شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئادا قىلغۇچى مۇئەللىملىرىمىز كەمستىلىپ، ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئورنىغا ئىگە بولمايۋاتىدۇ. شېكىسپىنىڭ ئۆز ئىنىسى شېكىسپىچى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان، شېكىسپىنىڭ ئەكسىيەتچىل يولغا مېڭىشىغا قارشى تۇرغانلىقتىن يوشۇرۇن سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا، تاشكەنتتە ئوقۇپ كەلگەن 300 نەچچە ئىلغار زىيالىيلىرىمىزدىن 200 نەچچىسى شېكىسپىي، ژۇ جۇڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارمۇ سىزگە ئوخشاش خەلقىمىزنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىكىنىڭ داۋاچىلىرى ئىدى.... سىزنىڭ يازما دوكلاتىڭىزنى كۆرۈپ، ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولدۇم....»

ئىنقىلابىي رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ماڭا بەرگەن ئىنتايىن مۇھىم يولىيورۇق ۋە تەربىيىسىنى سەمىمىي قوبۇل قىلدىم ھەمدە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ قولىنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ: «مەن گومىنداڭ ئەكسىيەتلىرىگە، فاشىتۇركىست، مىللەتچى مىللىي مۇناپىقلارغا قارشى جېنىمنى پىدا قىلىپ ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىمەن» دەپ قەسەم قىلدىم. ئاخىرىدا ئەخمەتجان قاسىمى بىرسىنى چاقىردى. ئىشخانىغا بېشىغا شەپكە، ئۇستىگە قارامتۇل رەختتىن جۇڭشەنفۇ كىيگەن 30 ياشلار ئەتراپىدىكى بىر ياش كىشى كىرىپ، فوتو ئاپپاراتىنى بىزگە توغرىلاپ سۈرەتكە تارتتى (بۇ خاتىرە سۈرەتنى قەدىرلەپ، ھازىرغىچە پۈختا ساقلاپ كەلدىم).

ئىنقىلابىي رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى مېنى قوبۇل قىلىپ، مۇھىم يولىيورۇق ۋە تەربىيە بەرگەندە ئۇنىڭ رەپىقىسى

ماهنۇر خانىم ئىچكىرىكى ھۇجرىدا بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمـ
نىڭ مېنى قوبۇل قىلىپ، مۇھىم يوليورۇق بەرگىنىدىن ۋاقىپ
بولغان ئىدى. ماهنۇر خانىم ئارىدىن 47 يىل ئۆتۈپ 1994
- يىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قۇمۇلغا خىزمەت بىلەن كەلگەندە
ۋىلايەت رەھبەرلىرىدىن سابىق ۋالى ئايۇپ قۇربان ۋە خەلق
قۇرۇلتىيى ۋىلايەتلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن
مۇدىرى خەلچىخان ياقۇپنىڭ ھەمراھلىقىدا مېنى يوقلاپ ئۆيۈمگە
كەلدى. ھەممىمىز بىرلىكتە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتۇق. مەن
ئىنتايىن خۇش بولدۇم ۋە ئەخمەتجان قاسىمنى چوڭقۇر ئەسـ
لەپ، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دىدارىنى يەنە بىر قېتىم كۆرگەنـ
دەك بولدۇم.

ئازادلىقتىن كېيىنكى خىزمىتىم ۋە كەچۈرمىشلىرىم

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن باشلاپ، جۇڭگو
خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلغا تېزراق كېلىشىنى ئارزۇ
قىلىپ، ئۆزلىكىمدىن تەشۋىقاتچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتىم. بۇ
چاغدا قۇمۇلغا ئىچكى ئۆلكىلەردىن نۇرغۇن گومىنداڭ ئىشپـ
يونلىرى، ھەربىي، مەمۇرىي خادىملىرى، ھەر خىل بۇزۇق
ئادەملەر كېلىپ، ۋەزىيەت مۇرەككەپ ۋە جىددىي بولغاچقا،
كومپارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئاممىسـ
ىنى تىنىچلاندۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. ئازادلىق ئارمىيە
10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە 10 كىلومېـ
تىر يولنى پىيادە مېڭىپ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ئالدىغا بېرىپ
قارشى ئالدىم. ئىككى نەپەر ئازادلىق ئارمىيە كادىرى ئۆيۈمگە
كېلىپ ئانام بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئۇيۇمنىڭ تېمىغا: «بۇگۈن
كۈنگە چارشەنبە، ئات - ھارۋىنى قوش ئەمدى، ئىنقىلابقا ئاتلانـ

دىم، قوشنا - دوستلار خوش ئەمدى. ئۇيۇڭ كۆيسە تام قالۇر،
كىشى ئۆلسە نام قالۇر» دېگەن قوشاقنى يېزىپ قويۇپ، ئايالىم
مەلىكخان بىلەن بىرگە 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئازادلىق
ئارمىيە تەشۋىقات ئەترىتىگە قاتناشتۇق. قۇمۇل، تۇرپان، پـ
چان قاتارلىق جايلاردا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 8
مادداىلىق ئېلانىنى 146 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت ئاممىسىغا
تەشۋىق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنىچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا
تۆھپە قوشتۇق.

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۇرۇمچىگە چىقىپ،
1950 - يىلى 3 - ئايغىچە شىنجاڭ ھەربىي رايون سىياسىي
بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆگىنىشكە قاتناشتىم. 1950 - يىلى
3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ شۆبە بىۇرو يەرلىك كادىرلار
كۇرسى (شىنجاڭ پارتىيە مەكتىپىنىڭ 1 - قارارلىق كۇرسى)
دا ئوقۇشقا تونۇشتۇرۇلۇپ ھەم ئوقۇغۇچى بولۇپ ئوقۇدۇم ھەم
قوشۇمچە كادىر بولۇپ ئىشلىدىم.

9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يەرلىك كادىرلار كۇرسىنى تۈگەتـ
كەندىن كېيىن، مەكتەپ رەھبەرلىكى جاپالىق ۋە ئېھتىياجلىق
جايلارغا بېرىش، ۋەتەن - خەلق ئۈچۈن جان - دىل بىلەن
خىزمەت قىلىش دېگەن چاقىرىقنى چىقارغاندا، مەن باشقا ساۋاقـ
داشلىرىم بىلەن بىرگە «مەن . . . جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ
رەھبەرلىكىدە ئەڭ ئېھتىياجلىق، ئەڭ قىيىن - جاپالىق جايلار-
غا بېرىپ، پۈتۈن ھاياتىمنى، بارلىقىمنى خەلق ئۈچۈن، ئىنسا-
نىيەتنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرى، سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزم ئۈ-
چۈن بېغىشلايمەن. . . » دەپ قەسەم بەردىم.

خوتەندىكى 26 يىللىق ھاياتىم

يۇقىرىقى قەسىمگە ئەمەل قىلىپ شىنجاڭ شۆبە بىۇرو

پارتكومىنىڭ تەقسىماتى بويىچە 1950 - يىلى 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مەدەنىيەت، قاتناش، تۇرمۇش شارائىتى ئەڭ ناچار خوتەن ۋىلايىتىگە خىزمەتكە باردىم. ۋىلايەتلىك پارتكوم مېنى ۋىلايەتلىك دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. بۆلۈممىز ۋىلايەت بويىچە مەدەنىي - مائارىپ، سەنئەت، كىنو قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل ئىدى.

1950 - يىلى 10 - ئايدىن كېيىن ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتنا-شىپ، 108 يۈەنلىك ئايلىق مائاش ئېلىۋاتقان شارائىتتا بىر يىلغىچە مائاشىنىڭ 60% نى تىجەش ئارقىلىق 1300 يۈەن ئىئانە قىلدىم ۋە «خوتەن گېزىتى» دە تەقدىرلەندىم. ۋىلايەتلىك دې-موكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ تەشۋىقات خىزمىتىنى ئەستايىدىل ۋە ئاكتىپ ئىشلىدىم.

1951 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن باشلاپ خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ قارارى بىلەن ئىجارە كېمەيتىش خىزمە-تى ئۈچۈن چىرا ناھىيىسىگە كەلدىم. چىرا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ۋۇجىمىننىڭ رەھبەرلىكىدە نەرسىلىرىمنى يۈدۈپ 20 كىلومېتىردىن ئارتۇق يولنى پىيادە مېڭىپ «ئويغىنايلى دېھقان-لار، يوقسۇللۇقنى تارتقانلار، ئەمدى بىزنى ئېزەلمەس، ئۆيدە ئوڭدا ياتقانلار» دېگەن ناخشا - قوشاقنى ئېيتىپ گۈلاخما رايون مەدىرقىن يېزىسىدا 10 دىن ئارتۇق كادىرغا گۇرۇپپا باشلىقى بولۇپ 9 -، 10 - كەنتته ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش خىزمىتىنى ئاكتىپ ئىشلىدىم. دېھقانلار بىلەن بىرگە زاغرا نان يەپ، كۆلچەك سۇيىنى ئىچىپ، غەيرەت - شىجائەت بىلەن خىزمەتكە ئاتلاندىم. بەزىدە بىر نەچچە كېچە - كۈندۈز ئۇخلىماي جاپا - مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ

ئىشلىگەنلىكتىن نېرۋا خاراكتېرلىك ئاشقازان كېسىلىگە گى-رىپتار بولدۇم. 1952 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ خوتەن دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ئورگىنى قىسقارتىلدى. مەن ئۆزۈمنىڭ كېسەل بولغىنىمغا قارىماي، ئىجارە كېمەيتىش، يەر ئىسلاھا-تى، ئومۇمىي سايلام قاتارلىق بىر قاتار يېزا خىزمەتلىرىنى جان - دىل بىلەن ئىشلەپ، چىرا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ۋۇجە-مىن ۋە ھاكىم كەنجى ئىبراھىمنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتىم.

1954 - يىلى چىرا ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىگە يۆتكىلىپ، تەشۋىقات گەنسى ھەم سىياسىي - نەزەرىيە مۇئەللە-مى بولۇپ ئىشلىدىم. 1962 - يىلى 7 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كاتىپى بولۇپ يۆتكەلدىم. 1964 - يىلى 2 - ئايدىن 1967 - يىلى 1 - ئايغىچە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا 6 قارار سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىگە قاتـ-ناشتىم.

1951 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە «خوتەن گېزىتى» نىڭ ئىختىيارى مۇخبىرى بولۇپ، ھەرخىل مەزمۇنلاردا 281 پارچە خەۋەر، ماقالە، 32 پارچە (224 كۈپـ-لېت) شېئىر، قوشاق يازدىم (ئېلان قىلدىم)، 20 قېتىمدىن ئارتۇق تەقدىرلىنىپ مۇكاپاتلاندىم. چىرا ناھىيىسىدىكى ئىدا-رە، جەمئىيەت كادىرلىرىغا 1955 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە ئەملىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ سۆزلىگەن، يازغان «كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدىكى سىياسى، نەزەرىيە-ۋى ماقالىلار توپلىمى (123 بەتلىك) نى نەشىر قىلدۇرۇشقا مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتىغا يوللاپ بەردىم.

1958 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كېرىيە ناھىيە قىزىل بايراق گۈڭشېسىنىڭ ئەزاسى، پىشقەدەم دېھقان قۇربان

تۇلۇمنىڭ بېيجىڭغا بېرىپ ماۋجۇشى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى گېزىتتىن كۆرۈپ، خۇشال بولدۇم ۋە ھاياجانلاندىم. مەن چوڭ-قۇر تەسىرلىنىپ، «بېيجىڭغا سالام» دېگەن 7 كۇبلېت شېئىر-نى يازدىم ھەمدە بۇ شېئىرنىمنى 1959 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چىرا ناھىيىسىدە دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىل-لىقىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن كەچلىك سەنئەت يىغىنىدا دېكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇپ بەردىم.

1961 - يىل 2 - ئايدا پايتەختىمىز بېيجىڭغا بېرىپ، بېيجىڭدا 20 كۈن سەيلە - ساياھەتتە بولدۇم. شەھەردىكى يېڭى قۇرۇلۇشلار، تارىخىي يادىكارلىقلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، چوڭقۇر تەسىرلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى يازدىم.

تەيەنئەنمېنىنىڭ ئالدىدا،
چۈشتۇم خاتىرە سۈرەتكە.
ئۆتۈمۈشتىكى كۈنلىرىم،
كەلدى دەرھال ئېسىمگە.

ماۋجۇشىنىڭ دەۋرىدە،
كەلدىم پايتەخت بېيجىڭگە.
ماۋجۇشىغا مۇھەببەت،
يالقۇنلايدۇ قەلبىمدە.

ئۆتمۈشتىكى كۈنلەردە،
مەندەك يېتىم كېلەمتى.
مۇستەبىتلەر بىزلەرگە،
شۇنداق ھوقۇق بېرەمتى.

سەيل قىلدىم بېيجىڭدە،
تەيەنئەنمېندە - گۈلباغدا.
شادلىق قاپلاپ دىلىمنى،
يايراپ كەتتىم شۇ چاغدا.

مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا «گومىنداڭنىڭ قالدۇق داشقە-لى، چەتئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» دېگەن تۆھمەت - جىنايەت بىلەن تارتىپ چىقىرىلىپ، ئېغىز قالپاق كەيگۈزۈلۈپ سازايى قىلىنىدىم ۋە 52 كۈن كۆرەش قىلىنىدىم. ئائىلەم ئاختۇرۇلۇپ، 28 يىلدىن بۇيان يازغان، توپلىغان نۇرغۇن قىممەتلىك شەخسىي ماتېرىياللىرىم بۇلاپ كېتىلدى ۋە شۇ چاغدا يوقىلىپ كەتكەن بولغاچقا، ھازىرغىچە قايتۇرۇپ بېرىلمىدى. ئايىلىم مەلىكىخان-مۇ «داشقالنىڭ خوتۇنى» دەپ زەربىگە ئۇچرىدى. ئائىلەمدىكى ئۇچ جانغا 1972 - يىل 10 - ئايغىچە 4 يىل 2 ئاي جەريانىدا ھەر ئايدا بەرگەن 24 يۈەن تۇرمۇش پۇلى بىلەن قىينچىلىقتا جان باقتۇق. ئايالىم 15 يۈەنلىك ئايلىق ئېلىپ ئائىلە خىزمەت-چىسى بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۆزەم ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك-تە ئىشلەپ، ئوڭ قول جەينىكىم ناكا بولدى. مەن مانا مۇشۇن-داق ئېغىر جىسمانىي ۋە روھىي زەربىگە ئۇچرىغان بولساممۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە، كەلگۈسىگە ئىشىنىپ ۋە ئۈمىد باغلاپ كەلدىم. شۇ چاغدىكى خاتىرە دەپتىرىمگە «مەن ھايات ۋاقتىمدا پارتىيىگە كىرەلمىسەم، ئۆلگەندىن كېيىن مېنىڭ نامىمنى پار-تىيە ئەزالىقىغا تىزىملاپ قويۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ يېزىپ قويۇپ، كومپارتىيىگە بولغان مەڭگۈ ئىشەنچىم، ساداقىتىم ۋە مۇھەببىتىمنى بىلدۈرگەن ئىدىم.

سولچىل لۇشەننىڭ ئوڭشىلىشىغا ئەگىشىپ، مەنمۇ 1973

- يىلى ئاقلىنىپ، ئەسلىمگە كەلدىم ۋە ياشانغاندا ياشارغاندەك بولۇپ، روھىمنى ئۇرغۇتۇپ خىزمەتكە كىرىشپ كەتتىم.

1976 - يىلى چىرا ناھىيىسىدىن ئانا يۇرتۇم قۇمۇلغا ئالمىشىپ كېلىپ، قۇمۇل شەھەرلىك 2- يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدىم. 1988 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى ئۇنۋانى ئالدىم، قىسقىچە تەرجىمھالىم «جۇڭگو مەشھۇر كىشىلىرى» لۇغىتىگە كىرگۈزۈلدى.

1986 - يىلى ھاياتىمدا ئۇزاقتىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ ئارزۇيۇم - جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى بولۇش ئەمەلگە ئاشتى. 1989 - يىلى شەرەپ بىلەن دەم ئېلىشقا چىقىپ، ئاخىرقى ئۆمرۈمنى خاتىرجەم ۋە خۇشال - خورام ئۆتكۈزمەكتىمەن.

2005 - يىلى قۇمۇلدا يېزىلدى.

(ئاپتور: قۇمۇل شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن پېنسىيىگە چىققان)

يورۇقلىق دەريا سىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى

ز. ئى. كازم

يورۇقلىق دەريا سى - مەملىكىتىمىز ئىچكى چوڭ قۇرۇق-لۇقلىقىدىكى پەسىل خاراكتېرلىك دەريا بولۇپ، يورۇقلىق - «يورۇق قاش» تىن ئۆزگەرگەن سۆز.

يورۇقلىق دەريا سى - ھەر قايسى دەۋرلەردىكى تارىخىي نامىلاردا «شاھ دەريا سى»، «قاشتېشى دەريا سى»، «ئاق قاشتېشى دەريا سى» دېگەنگە ئوخشاش نامىلار بىلەن ئاتالغان. ئۇ «ۋېينامە» دە «مۇباخي» (苜拔河)، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا: «يۈخى» (玉河) دەپ ئاتالغان. 11 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق كىتابىدا، «قاشتېشى دەريا سى، خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان دەريالارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ دەريا - يورۇقلىق دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە سۆزۈك قاشتېشى چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دەپ يازغان.

يورۇقلىق دەريا سىنىڭ ئومۇمىي ساھىلى

يورۇقلىق دەريا سى - جەنۇبتا كوئىنلۇن تاغلىرى، يەنى

مۇزتاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكى قارلىق چوققىلىرىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، 14 مىڭ 575 كۇۋادىرات كىلومېتىر دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ جايلار-دىكى تاغ چوققىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 6350، 6744، 6872 ۋە 7282 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

ئادەم ئاياغ باسمايدىغان بۇ كەڭ دالىدىن ئېرىگەن قار - مۇز (يامغۇر) سۈلىرى يىغىلىپ، «بىسلاس جىلغىسى» ۋە چاڭچىمەن داۋىنى («چاڭچىمەن» - شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسىدە «昌其满» دەپ يېزىلغان) غا كەلگەندە، شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ.

يورۇڭقاش دەرياسىغا تەرەپتىن قۇيۇلغان ئېقىن سان - ساناقسىز تاغ - داۋانلاردىكى نەچچە مىڭ چوڭ - كىچىك جىلغىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، شىمالدىكى تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا كىرگەندە شەرىقتە خوتەن ناھىيىسىنىڭ قاراڭغۇ تاغ يېزىسىدىكى ئومىشا، پىيشە، بۇيا كەنتلىرى بىلەن تەۋەككۈل يېزىسىنى، لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل، يورۇڭقاش، بۇيا، جىيا قاتارلىق يېزا - بازارلىرىنى، غەربتە خوتەن ناھىيىسىنىڭ توساللا، ئىسلامئاباد يېزىلىرى بىلەن خوتەن شەھىرىگە قاراشلىق ئارال، ئېگەي قاتارلىق يېزا - كەنتلەرنى كېسىپ ئۆتۈپ، مازار تاغ (قوشلاش) قا بارغاندا، قاراقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، «خوتەن دەرياسى» نى شەكىللەندۈرىدۇ.

يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 513 كىلومېتىر (تارىم دەرياسىغا كىرگەندىن كېيىنكى ئېقىن مۇساپىسىنى قوشقاندا 800 كىلومېتىر)، خوتەن ۋە لوپ ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان قىسمى 190 كىلومېتىر. كەڭلىكى 500 مېتىردىن 1400 مېتىرغىچە بولۇپ، سېكۇنتىغا

ئېقىش مىقدارى ئوتتۇرا ھېسابىي بىلەن 73.2 كۇبومېتىر (كەلكۈن مەزگىلىدە 1460 كۇبومېتىر، كۇز، قىش، ئەتىياز پەسىللىرى 38.4 كۇبومېتىر)، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىش مىقدارى 280 مىليارت 2 مىليون كۇبومېتىر.

يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باشقا ھەر-قانداق دەريالارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، مەزكۇر دەريانىڭ باش ۋە ئوتتۇرا قىسمى تەكشىسىز (يانتۇ) بولغاچقا، دەريا سۈيىنىڭ كەلكۈن مەزگىلىدىكى ئۆركەشلىشى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بولۇپ، يەر - جاھاننى زىل - زىلگە سالىدىغان يۇقىرى ئاۋاز بىلەن كۆچلۈك دولقۇن ياساپ، ئىنتايىن تەز ئاقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كىشىلەر بۇ دەريانى «كەلكۈن ئىلاھى»، «تىزگىنسىز ئات»، «لەھەڭ ئېغىزى» دەپ تەرىپلىشىدۇ.

يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئۆتمۈشى

ھازىرقى لوپ، خوتەن ناھىيىلىرى ۋە خوتەن شەھىرىگە قاراشلىق جايلاردىكى دېھقان - چارۋىچىلار، تىرىكچىلىك قىلىشىنىڭ ئېھتىياجى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى ئۈچۈن، ئۇزۇلدۇرمەي جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، يورۇڭقاش دەرياسىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ياراتتى. ئۇلار كەلكۈنگە قارشى تۇرۇش، قۇرغاقچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش كۈرىشى جەريانىدا، ئالدىنقىلىرى يىقىلسا، كېيىنكىلىرى ئىز بېسىپ، سان - ساناقسىز بەدەل تۆلەش ئارقىلىق بۈگۈنكى جەمئىيەتنى يارىتقان بولسىمۇ، «كەلكۈن ئىلاھى» دەپ ئاتالغان يورۇڭقاش

دەريانسىنىڭ بەڭگۈاشلىق ھالىتىنى ئاخىرقى ھېسابتا تىزگىنلىـ
يەلمىگەن. شۇ سەۋەبتىن تارىختا نۇرغۇن قېتىم يېزا ـ قىشلاقـ
لارنى سۇ ياكى قۇم بېسىپ كېتىش، ئادەم، ئۆي ـ ئىمارەت
ۋە چارۋا ماللار دائىم بالا ـ قازاغا ئۇچراپ تۇرۇش ھالىتى
تەكرارلىنىپ كەلگەن.

1916 ـ يىلى چوڭ كەلكۇن باش گوجان (توققۇز تارام)
نىڭ ئۇدۇلدىن خوتەن شەھىرىگە تەھدىت سېلىپ، شەھەرنىڭ
شەرقىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىش
بىلەن «ئىلچى دەريا‌سى» دەپ ئاتالغان يېڭى ئېقىنىنى ھاسىل
قىلغان. يېڭىدىن پەيدا بولغان بۇ دەريا، ھازىرقى كۇئىنلۇن
باغچىسى، قۇرۇق يەل ـ يېمىش كارخانىسى، شولاق، ئىگەچى
قاتارلىق جايلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى
ھازىرقى «ئارال يېزىسى» نى پەيدا قىلىپ، «تاش كېچىك» كە
بارغاندا، يەنە يورۇقچاق دەريا‌سى بىلەن قوشۇلغان. ئاردىن 58
يىل ئۆتكەندە (1972 ـ يىلى) ئىلچى دەريا‌سىنىڭ باش قىسمى
سېمونت بىلەن ئېتىپ تاشلانغاندىن كېيىن، بۇ جايلار قايتىدىن
تېرىمغا كىرگۈزۈلگەن.

خوتەن شەھىرى بىلەن شەرقتىكى ناھىيىلەر ئارىلىقىدىكى
قاتناشتا يورۇقچاق دەريا‌سىدا كۆۋرۈك بولمىغانلىقتىن بۇرۇن
كىشىلەر ئېپتىدائىي شەكىلدە ياسالغان «سال» بىلەن ئۆتۈشكە
باشلىغان. كېينكى دەۋرلەرگە كەلگەندە «كېمە» بىلەن قاتىنىغان
(شۇ زامانلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە دەريا‌غا سېلىنغان كېمە‌
نىڭ قالدۇقى ئازاتلىققا قەدەر ھازىرقى لوپ ناھىيىلىك كەلكۇنـ
دىن مۇداپىئە كۆرۈش پونكىتىنىڭ ئورنىدىكى «كېمىخانا» دا
بار ئىدى). 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ئارال يېزىسىدىكى قادىر
ھاجىم دېگەن كىشى يورۇقچاق دەريا‌سىغا تۇنجى قېتىم تۇلۇم

سالغان.

تۇلۇم دەسلەپتە غەربتە، ھازىرقى خوتەن ناھىيىلىك سېـ
مونت زاۋۇتىنىڭ ئايىغى، شەرقتە ھازىرقى ۋىلايەتلىك گىلەم
كارخانىسىنىڭ ئۇدۇلىدىن سۇغا چۈشۈرۈلگەن. ئاردىن 80 يىل
ئۆتكەندە، تۇلۇم سېلىش ئورنى يۇقىرىغا يۆتكىلىپ، غەربتە
ھازىرقى موچاق، شەرقتە ھازىرقى ناغرىچى كەنتى يار كوچا
ئېغىزىدىن سېلىنغان. ھەربىر جازىغا قوي، ئۆچكە تېرىسى
تۇلۇمىدىن 36 سى ياكى كالا، قوتاز تېرىسى تۇلۇمىدىن 16 سى
باغلىنىپ، بىر كىشىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا 4 كىشى كۆيـ
گەك سالاتتى. ھەر قېتىمدا 12 دىن 20 گىچە يولوچى سېلىـ
نىپ، ھەربىر يولوچىدىن كىرا ھەققى ئۇچۇن بىر جىڭ گۆش
ياكى بىر چارەك قوناقنىڭ پۇلى ئېلىناتتى. كېينكى مەزگىلـ
لەردە دەريا‌غا سېلىنىدىغان تۇلۇمنىڭ سانى كۆپەيىپ، غەربتىن
مەتتوختى ئاخۇن تاشتۆمۇر ئاخۇن، ساۋۇت ئاخۇن قاتارلىقلار،
شەرقتىن تۇردى غوجا غاز، روزى ئاخۇن ئۆپكە، ئەسەدۇللا
ئاخۇن، تۇرۇپ ھاجىم قاتارلىقلار تۇلۇمچىلىق بىلەن شۇغۇللانـ
غان.

ئەنە شۇ ئۇزۇن يىللار داۋامىدا، يورۇقچاق دەريا‌سىنىڭ
غەربىدىكى ئارال يېزىسى، شەرقىدىكى يار كوچا ئېغىزىدا ھەر
يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايدا «كەلكۇن مەشرىپى» ئويناش داۋاملـ
ىشىپ، «چىڭ يۈەنچىڭ (چىڭ دارىن) خوتەنگە ئامبال بولغان
1914 ـ يىلىدىن 1921ـ يىلىغىچە بولغان سەككىز يىل ئىچـ
ىدە، يۇقىرى پەللىگە چىققان. بۇ ئىككى جايغا قەشقەر، يەكەندىن
تارتىپ چەرچەن، چاقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتىن كەلگەن نەچچە
مىڭ كىشى، تىجارەتچى، ھۆپىگەرلەر بىلەن ئەلنەغمىچىلەر تـ
كىلگەن چىدىر ـ بارىگاھ ۋە بورا كەپىلەر ئەتراپىغا يىغىلىپ،

سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇش بىلەن تەرەپ ـ تەرەپتە نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، ئۇسۇل ئوينايدىغان، چېلىشىدىغان، دارغا چىقىدىغان، قوچقار، خوراز سوقۇشتۇرىدىغان، مەددىاھلار «ۋا-ئىزلىق» قىلىدىغان پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزگەن.

بۇ جەريانىدا «لەھەك ئېغىزى» دەپ ئاتالغان يورۇقلاش دەريا-سىدا نۇرغۇن كىشىلەر كەلكۈندە ئېقىپ كېتىپ، جېنىدىن ئايرىلىدىغان ئىشلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرغان. بۇ خىل ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى 1938 ـ يىلى يورۇقلاش دەريا-سىغا ئۇزۇنلىقى 247 مېتىر، كەڭلىكى 11 مېتىر (ھەربىر ئارا 10.5 مېتىر كېلىدىغان 22 سۇقۇچ-لۇق) ياغاچ كۆۋرۈك ياسىتىقان بولسىمۇ، كۆۋرۈكنىڭ قۇرۇل-مىسى ئاجىز بولغانلىقتىن، كەلكۈننىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، 1943 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. 1945 ـ ۋە 1947 ـ يىللىرى ياسالغانلىرىمۇ كەينى ـ كەينىدىن 2 ـ ۋە 3 ـ قېتىم ۋەيران بولغاندىن كېيىن، 1953 ـ يىلى قايتا ياسالغان كۆۋرۈكنىڭ 100 مېتىرچە ئارىلىقىنى 1956 ـ يىلىقى چوڭ كەلكۈن 4 ـ قېتىم ئېقىتىپ كەتكەن.

كونا جەمئىيەتتە، خوتەن، لوپ ناھىيىلىرىدىكى دېھقانلار يورۇقلاش دەريا-سىغا ھەر يىلى كۆۋرۈك ياساشنىڭ ھاشار ـ مەدىكارچىلىقىدا، قىشنى يازغا، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، جان پىدالىق بىلەن ئىشلەپ، ھالسىزلاپ ئىشلىگەنلىكى ئۈستىگە، ئىقتىسادىي جەھەتتە سان ـ ساناقسىز ئالۋان تۆلەشكە مەجبۇر بولسىمۇ، ئاز سانىدىكى مۇشتۇمزور بەگلەر بىلەن زومىگەر پو-مېشچىكلەر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت دائىرلىرى بىلەن بىرلە-شىپ، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋان ـ ياساقنى ھەسسىلەپ كۆ-پەيتىپ، ئۆزلىرىگە بايلىق توپلاش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

كۆۋرۈكتىكى قاتناش ئۇزۇلۈپ قالغان ئادەتتىكى ۋاقىتلار-دا، كىشىلەر «شاخاب»[1] ئارىلاپ سۇ كېچىپ ئۆتكەندىن تاشقە-رى، كەلكۈن مەزگىللىرىدە دەريانى قايتىدىن تۇلۇم سېلىنغان ياكى كەلكۈندە ئېقىپ كەتكەن سۇڭگۇچ ئارىلىقىغا «ئاسما كۆۋ-رۈك» سالغان. خەلق ئۇنى ۋاقتىدا «لىك لىك كۆۋرۈك» دەپ ئاتاشقان ئىدى.

يورۇقلاش دەريا-سىنىڭ يېڭى قىياپىتى

ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى «كەلكۈن ئىلاھى» غا ئوخشىتىل-غان يورۇقلاش دەريا-سىنىڭ قىياپىتى ئازادلىقتىن كېيىن يىل-دىن ـ يىلغا ئۆزگىرىشكە باشلىدى.

پارتىيە ـ خەلق ھۆكۈمىتىمىز قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇپ، خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىنى گۈللەن-دۈرۈشكە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، 1958 ـ يىلى قىشتىن 1959 ـ يىلى كۈز پەسلىگە قەدەر يورۇقلاش دەريا-سىغا 13 سۇقۇچنى سېمونت بىلەن ياستىپ، ياغاچتىن ۋاقتىلىق كۆۋرۈك سالدۇ-رۇپ بەرگەندىن كېيىن، 1965 ـ يىلغا كەلگەندە، ئۇزۇنلىقى 304.40 مېتىر، كەڭلىكى 8.50 مېتىر (ساپ كەڭلىگى 7 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولى 75 سانتىمېتىردىن بىر يېرىم مېتىر) كېلىدىغان زامانىۋى سېمونت كۆۋرۈكنى شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى پۈتتۈرۈپ، يورۇقلاش دەريا-سىدا چىدام-لىق كۆۋرۈك بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى يەنىلا

① «شاخاب» ـ دەريا ئېقىنىدىكى پارچىلىنىپ ئاققان سۇ بۆلەكلىرى.

ئىپتىدائىي شەكىلدە ئىدى.

دەريا ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىزلىيا ۋە ئۇنىڭ تۆۋەنكى ۋادىسىدا قارا يانتاق، سامپول، دول، ھاڭگى، كونىزدىيا، بويا، جىيا، توساللا، ئىگەچى، تەۋەككۇل ۋە ئىسلام ئاباتلىرى ئېغىزى قاتارلىق 12 ئورۇندىكى سۇ باشلاش «ئېلىش بېشى»① نىڭ ھەممىسى تاش، قۇم - شېغىل ياكى توپا - چىم بىلەن تىزگىنلەنگەچكە، ھەر يىلى نەچچە يۈز مىڭ ئىشكىنى ۋە نەچچە يۈز مىڭ يۇەننى چىقىم قىلىپ، دەريانى بوغۇشقا ياكى ئېلىش بېشى ئېغىزلىرىنى ئېچىۋېتىشكە توغرا كېلەتتى. ئەجدادلىرىمىزدىن ئەۋلادلىرىغىچە ئېلىش بېشىدىكى «قۇم تاغ»②قا ئىشلەش بىلەن ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرىدىغان دېھقان - چارۋىچىلار يەنە داۋاملىق «كەلكۇن بالاسى» ۋە «قۇرغاقچىلىق ئاپىتى» گە ئۇچراپ، ئورۇننى تولدۇرغۇسىزئېغىر زىيانلارنى تارتىشقا مەجبۇر بولاتتى.

دېھقان - چارۋىچىلارنى تەبىئەت زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆز ئىزىغا سېلىپ، خەلقنى خاتىرجەم ياشاش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، پارتىيە - ھۆكۈمەت 48 يىلدىن بۇيان، يورۇقلاش دەرياسىنى تىزگىنلەشكە قەتئىي ئىرادە باغلاپ، كەڭ كۆلەملىك سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇردى.

ئازادلىقتىن بۇيان، ھەر يىلى بىر پارچە، بىر پارچىدىن تۇتۇش قىلىپ، يورۇقلاش دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا بىتون دامبا ياساپ، سۇنىڭ ئېقىنىنى تىزگىنلىگەندىن باشقا، دەريا چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىدىن 23 كىلومېتر كېلىدىغان غول

① «ئېلىش بېشى» - دەريادىن سۇتەخسىم قىلىنىدىغان جاي - باش توغان.
② «قۇم تۇغ» - دەريانىڭ سۈيىنى يەرلىك ئۇسۇلدا باغلىۋالىدىغان توسما

ئېقىن ئورنىغا 18 مىليون 700 مىڭ يۇەن نەق پۇل ۋە 1 مىليون 800 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلىپ، ھەربىر ئارانىڭ كەڭلىكى 10 مېتىردىن كېلىدىغان، ئىككى قەۋەتلىك، ئاپتوماتىك باشقۇرۇلىدىغان، كەلكۇن ئۆتكۈزۈش زاكوسىدىن 6 نى، سۇ باشلاش زاكوسىدىن 3 نى پۈتكۈزۈپ، زامانىۋى «ئېلىش بېشى» بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئارقىلىق يورۇقلاش دەرياسىنىڭ بەڭگاش ھالىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. بۇنىڭ بىلەن، بىرىنچىدىن، دېھقانلار ئاممىسىنىڭ «قۇم تۇغ» قا ھەريىلى بىر قانچە قېتىم ئىشلەش كۈچى ئازاد قىلىندى. ئىككىنچىدىن، دەريا سۈيىدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى ئۆلچەملەشتۇرۇلدى. ئۈچىنچىدىن، كەلكۇن بالاسى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتىنىڭ ئالدى ئېلىندى.

يورۇقلاش دەرياسىنىڭ شەرقى ۋە غەربى ساھىلىدە قارا كۆل، بوغرا قۇم، گازۇن، ھالال باغ، ئىسلامئاباتلار، شەرق قىزاردى ۋە خالتا بۇلۇڭ قاتارلىق 7 سۇ ئامبىرىنى ياساپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 67 مىليون 650 مىڭ كۈپمېتىر سۇ قاچىلىۋېلىش ئارقىلىق ھەر قايسى يېزا - بازار، مەيدانلارنى زاپاس سۇ كۈچى بىلەن تەمىن ئېتىشنى ئىشقا ئاشۇردى.

سۇ ئامبارلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن خوتەن دىيارىدا بېلىقچىلىق ئىشلىرىمۇ ئۈچقاندەك يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، بېلىقنى سىرتتىن يۆتكەش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى.

يورۇقلاش دەرياسىدىن سۇ ئىچىدىغان 30 يېزا - بازار (دېھقانچىلىق مەيدان) تەۋەلىكىدە «بەشتە ياخشى يېزا» قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى بولغان سۇ قۇرۇلۇش ئاساسىي مۇئەسسەسىلىرىدىن (1996 - يىلى يىل ئاخىرىغا قەدەر) 84.643 كىلومېتىر ئوق ئۆستەڭ، 30.573 كىلومېتىر تارماق ئۆستەڭ، 77.1773 كىلومېتىر ئوق ئېرىق،

3007.18 كىلومېتىر سۇغۇرۇش ئېرىقلىرىنى يېڭىدىن ئې-
لىپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 5998.18 كىلومېتىر كېلىدىغان
ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ھەممىسگە تاش تىزىپ (بىر قىسمىغا
سولياۋ ياتقۇزغاندىن كېيىن تاش تېزىپ) ياكى سېمونت تاختاي-
لارنى ياتقۇزۇپ، چوڭ - كىچىك سېمونت زاكو (كۆۋرۈك)
لىرىدىن 25 مىڭ 729 نى ياساپ يۇرۇشلەشتۇرۇش بىلەن،
بىرىنچىدىن، سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، سۇ تې-
جەشنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، سۇ بايلىقىنى
كۆپەيتىش، يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىشنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش؛
ئۈچىنچىدىن، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش، قۇرغاقچىلىققا قارشى
تۇرۇشنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ
يۇقىرى سۈرئەتتە مۇقىم راۋاجلىنىشىنى ئىشەنچلىك ماددىي ئا-
ساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

قەدىمدىن بۇيان «سۇ خەلقنىڭ جېنى، يەرنىڭ قېنى» دې-
گەن تەمسىل بار. كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە،
مەۋجۇداتلارنىڭ ھەممىسى سۇدىن ئۇنۇملىك پايدىلىنىپ، قانغۇ-
چە ھوزۇرلىنىدىغان يېڭى دەۋر باشلاندى. 48 يىلدىن بۇيان
يورۇقچاق دەريا ساھىلىدىكى كۆكلەم كۆلىمى 1 مىليون 813
مىڭ موغا يەتكۈزۈلۈپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلۈمى
751 مىڭ 79 موغا يەتتى. ئاشلىق، پاختا، پىلە مەھسۇلاتى
ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە سېلىشتۇرغاندا 5.34،
6.2 ۋە 69.4 ھەسسە ئاشقاندىن تاشقىرى مايلىق دان، يەل
- يېمىش، قوغۇن - تاۋۇز، سەي - كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشىمۇ
يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلىنىپ ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە يۇ-
قىرى كۆتۈرۈلدى.

تەبىئىي، سۇنئىي ئورمان كۆلىمى 234 مىڭ 415 موغا

يېتىپ، كەڭ كۆلەمدە بوستانلاشتۇرۇلغان ياپ - يېشىل ئورمان
كاربىدورلىرى، قۇرغاق قۇملۇقنى ئۆزگەرتىشتىكى ئېكولوگىيە-
لىك سىستېمىنىڭ ئاساسى يارىتىلدى.

تەبىئىي، سۇنئىي ئوتلاق كۆلىمى 827 مىڭ 506 موغا
يېتىپ، يايلاق ۋە تۇزلەڭلىكتە بېقىلىدىغان چارۋا مال سانى
يىلمۇيىل مۇقىم ئېشىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى.

يورۇقچاق دەريا‌سى يەنە ئۆز ئەۋزەللىكىنى جارى قىلىپ،
باش زاكو، سامپول، چاھار باغ، قارا قىيى، ناۋا، قىقاش،
توساللا قاتارلىق جايلاردىكى 9 ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى ھەر
يىلى ئوتتۇرا ھېساب 9 مىليون 600 مىڭ كىلوۋات سائەت توك
بىلەن تەمىنلەشكە ئاساس يارىتىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى
ۋە خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلماقتا.

يورۇقچاق دەريا‌سىنىڭ «ئوقۇز ئېغىزى»[1] ۋە ھەرقايسى
جىلغىلىرىدىن چىقىدىغان كېپەك ئالتۇنلىرىدىن باشقا، ھەر
يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 200 كىلوگرامدىن 500 كىلوگرام-
غىچە چىقىدىغان ئالىي دەرىجىلىك «ئاق قاشتېشى» ۋە 1000
كىلوگرامدىن 1500 كىلوگرامغىچە چىقىدىغان ئوتتۇرا دەرىجە-
لىك ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك ھەرخىل رەڭدىكى قاشتاشلىرى قە-
دىمدىن - ھازىرغىچە ئالەمشۇمۇل ئەۋزەللىكىنى نامايەندە قە-
لىپ، خوتەن ئۈچۈن شان - شەرەپ كەلتۈرمەكتە.

يورۇقچاق دەريا‌سى يەنە خوتەننىڭ سانائەت يېزا ئىگىلىك
ئاساسىي قۇرۇلۇشى، شەھەر - بازار مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى ۋە
باشقا قۇرۇلۇشلىرىنى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن نەچچە
10 مىڭ كۇبېمېتىر تاش، قۇم - شېغىل بىلەن تەمىنلەپ،

① «ئوقۇز ئېغىزى» - خوتەننىڭ جەنۇبىدا، پىيادە 7 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى ئېقىن
ئورنىنىڭ نامى.

سوتسیالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى ھال-
لىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش قەدىمىمىزنى تېزلىتىشكە تېگىشلىك
ھەسسە قوشماقتا.

(ئاپتور: خوتەن ۋىلايەتلىك يېڭى قاشتېشى سەنئەت ئۆمە-
كىدىن پېنسىيىگە چىققان)

غۇلجا تېببىي مەكتەپنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئە. سەئىدى

1944 - يىلى غۇلجىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قار-
شى ئىنقىلاب پارتلىدى. ئۇرۇشتا يارىلانغان جەڭچىلەرنى داۋا-
لاش ۋە قۇتقۇزۇش ئۈچۈن تېببىي ھەمشىرىلەرگە ئېھتىياج تۇ-
غۇلۇپ، بىر ئايلىق كۇرس ئېچىلىپ سىستېرالار تەربىيىلە-
نىپ، يارىدارلارنى قۇتقۇزۇشقا قاتناشتۇرۇلغان. جەڭ مەيدانلە-
رى كېڭەيگەنسېرى سانىتارکىلارغا بولغان ئېھتىياج تېخىمۇ
ئاشقاچقا، سىستېرا - سانىتارکىلارنى تەربىيىلەيدىغان كۇرس
6 ئايلىق، بىر يىللىقتىن بولۇپ داۋاملىق ئېچىلىپ تۇرغان ۋە
تەربىيىلىنىپ چىققان سىستېرالار ئۇدۇللۇق قىسىملارغا تەقسىم
قىلىنىپ تۇرغان ئىكەن. ئۇلارنى تەربىيىلەشتە دوختۇر نېغمەت
ئىنھامجانوپ (ئۆزبېك، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ۋراچ)
يېتەكچىلىك قىلىپ بىر قىسىم ھەمشىرىلەرنى ئۆزى ئىشلەۋات-
قان مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي دوختۇرخانىسىدا ئىشلەتكەن
ئىكەن. 1946 - يىلىغا كەلگەندە دوختۇر كەمچىل بولۇش
مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېببىي
خادىملارنى تەربىيىلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلۇپ، بىر فېلىشرلىق
سىنىپى ئېچىلغان ئىكەن. يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدە-
كى دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى ھاكىم جاپپاروۋېچ يارولىلايوف
ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ بەرگەندىن كېيىن ئۈچ ۋىلا-

يەت ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇلىشى بىلەن غۇلجىدا بىر فېلىشىر - ئاكوشىرلىق سىنىپى ئېچىلغان. دەسلەپ بۇ بىر كۇرس شەكلىدە ئېچىلغان بولۇپ ھاكىم جاپپاروۋىچ ئۆزى مەسئۇل بولۇپ، غۇلجىدا بار بولغان دوختۇر ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تەشكىللەپ، بۇ كۇرسنى باشقۇرغان. بۇنىڭغا دوختۇر نېغمەت، دوختۇر شامىل، دوختۇر شەپقەت (سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ۋىراچلار)، يا-قۇپ بەگ (ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىنىڭ سابىق نازىرى)، ئوسمان زىيا (سىياسەت دەرس ئوقۇتقۇچىسى)، داۋۇت تۇرەخمەتوف (تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى)، مالىك ئەپەندى (فىزىكا ئوقۇتقۇچىسى)، خەمىت ۋەكىلى (ماتېماتىكا ئوقۇتقۇچىسى) قاتارلىق زىيالىيلار قاتناشتۇرۇلغان، يەنە بىر قىسىم دەرسلەرنى رۇس دوختۇرلار تەرجىمان ئارقىلىق ئۆتكەن ئىكەن. شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتىنىڭ تەلىپى بىلەن دىن دەرسىمۇ تەسىس قىلىنىپ، ئۇنى مۇختار خەلپىتىم ئۆتكەن ئىكەن. بۇ كۇرسنىڭ ئورنى سوۋېت قىزىل كرېست دوختۇرخانىسىنىڭ (ھازىرقى ئوبلاستلىق دوستلۇق دوختۇرخانىسى) ئىچىدە بولۇپ، يېرىم كۇن ئىشلەپ، يېرىم كۇن ئوقۇتۇش يولغا قويۇلغان. بۇ كۇرس ئىككى يىل ئوقۇپ بولغاندا يەنى 1948 - يىلىغا كەلگەندە ئىككىنچى قارارغا تۆت سىنىپ قوبۇل قىلىنغان. بۇلار بىر ئوغۇللار فېلىشىرلىق سىنىپى، بىر قىزلار فېلىشىر - ئاكوشىرلىق سىنىپى، بىر رۇس تىلىدا ئوقۇيدىغان فېلىشىر - ئاكوشىرلىق سىنىپى ۋە يەنە بىر يىللىق دورىگەرلىك سىنىپى بولۇپ، بۇ كۇرس ئىلى ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېببىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. مەكتەپ قۇرۇلغان ۋاقىتنى بىرىنچى قارار فېلىشىر - ئاكوشىرلىق سىنىپ قوبۇل قىلىنغان ۋاقىت 1946 - يىلى قىلىپ بېكىتكەن: 1949 - يىلى يەنە بىر فېلىشىرلىق سىنىپ قوبۇل قىلىنغان. 1950 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەھىيە باشقارمىسى شىئەن تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتىنى

پۈتتۈرگەن ئۇچ نەپەر خەنزۇ ۋراچنى بۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتكەندىن كېيىن بىر خەنزۇ سىنىپ قوبۇل قىلىنغان. 1949 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن بىرىنچى قارار فېلىشىرلىق سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا بېرىلگەن دىپلومغا ئۇچ يىل جەريانىدا ئۆتۈلگەن پۈتۈن دەرسلەرنىڭ نەتىجىسى چۈشۈرۈلگەن ۋە 1946 - يىلى مەكتەپكە كىرىپ 1949 - يىلى ئوقۇش تاماملىدى، دېگەن سۆز يېزىلىپ، مەكتەپ مۇدىرى ھاكىم جاپپاروۋىچ يارولىلايوف، دې-گەن ئىمزا قويۇلغان.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1950 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بورتالا ئەتراپىدا ياۋا چېچەك تارقالغاندا ئىككىنچى قارار ئوقۇغۇچىلىرى ئىلى رايونىدىن جىڭ ناھىيىسىگىچە ياۋا چېچەك-كە قارشى ئەملەش ۋە داۋالاش ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان بو-لۇپ، ئۇلار ۋەزىپىنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندە غۇلجا شەھىر-دىكى ئۇ. قا. ق. (ئۇيغۇر - قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى كۇلۇبى) كۇلۇبىدا يىغىن ئېچىلىپ قاتتىق سوغۇقتا دالىدا يول يۈرۈپ جاپا چېكىپ ۋەزىپە ئۆتىگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمىتىگە ئالاھىدە تەشەككۇر بىلدۈرۈپ، تېببىي مەكتەپكە ئالتۇن مېدال بېرىلگەن. بۇ مېدالنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى ھاكىم بەگ خوجا يېشىل رەڭلىك چۆرىسىدە سىرىق چۇچىسى بار مەكتەپ بايرىقىغا قاداپ قويۇپ، بۇلارنى تەربىيىلىگەن ھاكىم جاپپارو-ۋىچقا ئالاھىدە تەشەككۇر بىلدۈرۈپ «ئۆزى بىر ھاكىم جاپپارو-ۋىچ ئىدى، ھازىر ئەللىك ھاكىم جاپپاروۋىچنى بارلىققا كەلتۈر-دى» دېگەن.

1950 - يىلىنىڭ بېشىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئۆلكىلىك سەھىيە باشقارمىسى بۇۋاستە باش-قۇرىدىغان «شىنجاڭ ئۆلكىلىك غۇلجا تېببىي مەكتەپ» قىلىپ ئۆلكە ئۆتكۈزۈپ ئالغان. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىڭ تېببىي فاكۇلتېتىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى بۇ مەكتەپكە ئەۋەتىپ

بەرگەن (بۇرۇن شىنجاڭدا بۇنداق تەببىي مەكتەپ يوق ئىدى، شېڭ شىسەي زامانىدا ئۇرۇمچىدە بىر ئاكوشېرلىق سىنىپ ئېچىلىپ ئابدۇروپ دوختۇر مەسئۇل بولۇپ ئوقۇتقان ئىكەن).

1951 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدىن ئىككى مىللىي سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، غۇلجىدا ياتاق ۋە تاماق بىلەن تەمىنلەپ، مەكتەپ بىناسى پۈتكىچە دەرسنى ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى ئىلى بىلىم يۇرتىدا چۈشتىن كېيىن ئۆتەتتى.

1949 - يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ تۇرغاچقا مەكتەپنىڭ كۆلىمى يىلدىن يىلغا زورايغان. 1948 - يىلى قوبۇل قىلىنغان فېلشىر - ئاكوشېرلىق سىنىپ 1951 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن بولۇپ، بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىدە ئالتە ئايلىق ئىدىيە ئۆزگەرتىش ئۆگىنىشىگە قاتناشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئاز بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار تەببىي مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغاندىن باشقا كۆپ قىسمى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە تەقسىم قىلىۋەتكەن. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ناھىيە دوختۇرخانىلىرىنىڭ باشلىقى، ناھىيە سەھىيە بۆلۈم باشلىقى، ۋىلايەتلىك دوختۇرخانا ۋە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئاپپاراتلىرىدا ئىشلەپ، ئاساسىي قاتلام تەببىي داۋالاش مۇئەسسەسىلىرىگە ئاساس سالغان.

1952 - يىلى ئاز بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىش سەۋەبلىك مەكتەپ ئۇرۇمچىگە كۆچۈرۈلۈپ «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇرۇمچى تەببىي مەكتىپى» قىلىنغان. سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قالغان ئوقۇغۇچىلار قايتۇرۇلۇپ كېلىنگەن ھەمدە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئاممىسىغا ئۈلگە بولۇشى كېرەك، باشقىچە كۆز قاراشتا بولماسلىق ھەققىدە تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان.

ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا 1946 - يىلى 50 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، بۇلار ئىچىدە 17 نەپىرى مىللىي

ئارمىيىدىن ئەۋەتىپ بېرىلگەنلەر ئىدى.

ئوقۇغۇچىلارنى ھاكىم جاپپاروۋېچ باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇپپا ئوقۇتقۇچىلار كوللېكتىپ سىناپ قوبۇل قىلغان. 1948 - يىلى ئوقۇغۇچىلارنى تاللاشتا ئاشۇ گۇرۇپپا ھەيۋەتلىك زىننەتلەنگەن، ئۇستەل ئۈستىگە گۈل قويۇلغان بىر ئۆيدە ئوقۇغۇچىلارنى بىردىن كىرگۈزۈپ، ئوقۇش تارىخى، شاھادەتنامىلىرىنى كۆرگەندىن باشقا ئائىلە ئەھۋاللىرىنى سوراپ ئوقۇپ كېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلغانلارنى قوبۇل قىلغان. شۇ يىلى قوبۇل قىلىنغان بىر ئوقۇغۇچى مۇناسىۋەتلىك كۆرسەتكۈچىلەرنى كۆرسەتكەندىن كېيىن «مېنىڭ ئائىلەمدە يەتتە جان بار. ئوغۇللارنىڭ چوڭى بولغانلىقىم ئۈچۈن مەن ئائىلە باشلىقى، چۈشتىن بۇرۇن بازاردا ئىشلەپ، چۈشتىن كېيىن ئوقۇيمەن» دېگەندە شۇ گۇرۇپپىدىكى بىرسى «ئائىلە باشلىقى دەيسىز، ئوقۇپ كېتەلەرسىزمۇ؟» دەپ تازا ئىشەنچ قىلالماي قەغەزلىرىنى ھاكىم جاپپاروۋېچنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويۇپ شۇ كىشىنىڭ تەستىقىنى كۈتكەندە، ھاكىم جاپپاروۋېچ ئۆزى «ئوقۇپ كېتەلەمسىز؟» دەپ سورىغان ھەمدە ئۇ ئوقۇغۇچىدىن «ئوقۇپ كېتەلەيمەن» دېگەن جاۋابنى ئالغاندىن كېيىن قوبۇل قىلىش تەستىقىنى سالغان. ئۇ يۈسۈپ ئىسھاق دېگەن ئوقۇغۇچى بولۇپ ھەقىقەتەن ياخشى ئوقۇغان ۋە ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان، تاكى دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر مەكتەپنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا ئىشلەپ كەلگەن.

مەكتەپ ئۇرۇمچىگە كۆچۈرۈلۈپ بارغاندىن كېيىن دەرھال بىر قەۋەتلىك كېسەك ئۆيلەرنى، سىنىپلارنى سېلىپ، مەكتەپنى چوڭ مەكتەپكە ئايلاندۇرغان، ھەر مىللەت پەرزەنتلىرىدىن فېلىشىر، سىستېما، ئاكوشېر قاتارلىق تۇرلەردە كۆپلەپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان.

ئىمتىھان ئېلىشتا مىللىي سىنىپلاردا «5» نومۇر قويۇش

ئۇسسۇلى قوللىنىلغان بولۇپ، خەنزۇ سىنىپلىرىدا «100» لىك نومۇر ئىشلىتەتتى. كېيىن ھەممىگە «100» لىك نومۇر قوللىنىلىپ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى دۆلەت ئىمتىھانى دەپىلىپ 1957- يىلىغا قەدەر ناھايىتى داغدۇغا بىلەن ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، مائارىپ نازارىتى ۋە سەھىيە نازارىتىنىڭ مەسئۇللىرى تەكلىپ قىلىنىپ ئىككى، ئۈچ كۈن ئېغىزچە ئىمتىھان ئېلىنغان. 1958 - يىلدىن باشلاپ ھەممىسى قەغەزچە ئېلىنىدىغان بولدى. ئۇرۇمچى تېببىي مەكتەپ 1956 - يىلى شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى يېنىغا كۆچۈپ چىقىپ، تەربىيىلەش تۈرلىرىنى كۆپەيتىپ، لابورانت ۋە دورىگەرلىك سىنىپلىرىنى ئاچقان، ھۆكۈمەت كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سەھىيە باشقارمىسى مائارىپ - تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى جاڭ جايىڭنى مەكتەپ مۇئاۋىن مۇدىرى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ تاشكەنت تېببىي ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن ۋراچ ئىدى. ئۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتاقلىق پېداگوكى ماكارىنكوف ھەققىدە يېزىلغان ماتېرىياللارنى ھەپتىدە بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىدىغان كەسپىي ئۆگىنىشتە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ماتېرىيالى قىلغان ھەمدە تېببىي ساھەدە پاۋلوفنىڭ نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش پائالىيىتى ئېلىپ بارغان. 1953 - يىلى ئەخمەت رەشىدوف (مىللىي ئارمىيە قەشقەردە تۇرۇشلۇق 13 - دىۋىزىيە سەھىيە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى) مۇدىر بولۇپ تەيىنلەندى. رەشىدوفمۇ كەسپىي ئۆگىنىشنى چىڭ تۇتۇپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە كۈچ چىقارغان ۋە ئۆزىمۇ بىر قېتىملىق ئۆگىنىشتە لېكسىيە سۆزلىگەن ئىدى. 1954 - يىلى ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن. ئۆلكىلىك پارتىيە شۆبە بيۈروسى تەشكىلات بۆلۈمى لەنجۇ تېببىي مەكتىپىنىڭ مۇدىرى گوسۇچىڭنى (ئايال) مەكتەپ مۇدىرى قىلىپ تەيىنلىگەن. مەكتەپ ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن ھۆكۈمەتتىن كۆپلەپ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قوللاشلارغا ئېرىشكەن، ھۆكۈمەت ھەر يىلى نۇرغۇن ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى، تەجرىبە ئۈسكۈنىلىرى ۋە دورىلارنى يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

1961 - يىلى ئۇرۇمچىدە تارقاقلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئاپتونوم رايوننىڭ پىلانلىشى بىلەن بىر قانچە كەسپىي مەكتەپلەر يەنى ھاۋا رايى مەكتىپى، يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۇرۇمچى تېببىي مەكتەپمۇ غۇلجىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن، مەكتەپنىڭ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلىرىنى قەشقەر تېببىي مەكتىپىگە ئەۋەتىپ بەرگەن، باشقا جۇڭگوچە تېبابەت سىنىپى بىلەن دورىگەرلىك سىنىپى ئۇرۇمچىدە قالدۇرۇلۇپ، جۇڭگوچە تېبابەتچىلىك مەكتىپى بولۇپ قۇرۇلغان. قالغان كەسپتىكى سىنىپلارنى غۇلجىغا ئېلىپ كەلگەندە جاڭ جايىڭ مەكتەپ مۇدىرى، قادىر ھەسەن مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. مەكتەپ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق غۇلجا تېببىي مەكتەپ» دەپ ئاتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى بىۋاستە باشقۇرغان. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىق يىلىرىدا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى سەھىيە باشقارمىسى باشقۇرغان.

1971 - يىلى «دەرسنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» دېگەن يولىورۇقنىڭ روھى بويىچە مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش باشلانغاندا، بىر خەنزۇ سىنىپ ۋە بىر مىللىي سىنىپ قوبۇل قىلىنغان. شۇنىڭدىن باشلاپ مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا بىر يىل تەييارلىق سىنىپىدا خەنزۇ تىلى ئۆگىتىلىپ، كەسپىي دەرسلەرنى خەنزۇچە ئوتۇشكە كۆچكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قايتا سەپلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارمۇ

يىلدىن ـ يىلغا كۆپلەپ قوبۇل قىلىنىپ قالايمىقانچىلىق يىللىرىدا ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بۇ مەكتەپ قايتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. 1980 ـ يىللىرى ئوتتۇرا تېخنىكوم سىنىپلارغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە مەخسۇس كۇرس ئالىي تېخنىكوم سىنىپلىرىنى ئېچىشنى بىرگە ئېلىپ بېرىپ، ئالىي تېخنىكوم مەخسۇس كۇرس سىنىپلىرىدىن توققۇز قارارىدا ئون نەچچە سىنىپ ئوقۇغۇچى تەربىيىلەپ جەمئىيەتكە چىقاردى. ھازىرمۇ ئالىي سىستېمىلىق سىنىپلىرى بار ھەمدە شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە شىخەنزە تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئالىي تېخنىكوم سىنىپلىرىنى ۋاكالىتەن تەربىيىلەپ بېرىدۇ.

ھازىر بۇ مەكتەپتە 223 نەپەر ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچى بولۇپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ 90 پىرسەنتىدىن كۆپرەكى تولۇق كۇرس ئوقۇش تارىخىغا ئىگە.

ھازىر بۇ مەكتەپ قوينىدا 4080 نەپەر ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇلار ئالىي تېخنىكوم مەخسۇس كۇرس، ئالىي سىستېمىلىق كەسپى، نارکوز كەسپى، زامانىۋى تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىلىرى ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئورنىدا ئىشلەيدىغان تېخنىكلار سىنىپى، ئاكوشېر ۋە پىلانلىق تۇغۇت كەسپى قاتارلىق كەسپىلەر بويىچە تەربىيىلىنىۋاتىدۇ.

تەجرىبىخانىلاردا ئەنئەنىۋى تەجرىبە سايمانلىرى ئاساسەن ئىشلىتىشتىن قالغان بولۇپ، ھازىر تەجرىبىخانىلاردا زامانىۋى ئۇسكۇنىلەر سەپلەنگەن. بۇ مەكتەپكە سەھىيە مىنىستىرلىكى «مەملىكەتلىك نۇقتىلىق مەكتەپ» دېگەن ۋېۋىسكىنى ئەۋەتىپ بەردى.

(ئاپتور: ئىلى تېببىي مەكتەپتىن پېنسىيگە چىققان)

چۆلگە ئاققان شەربەت سۇ

يۈسۈپجان ئەيسا

شىجائەت باش بولسا، مىڭ يولمۇ ھەۋەس؛
ھورۇنلۇق باش بولسا، بىر چامداشمۇ تەس.

خەلقىمىز ئىچىدە ئاجايىپ ئەقىللىق، پاراسەتلىك، ئىرادىلىك كىشىلەر ئۆتكەن. ئۇلار ئەزىز تۇپرىقىدا خەلقىگە تۇگىمەس ـ پۇتمەس بايلىق يارىتىپ، تارىختا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان. چاپچال ناھىيە جاغىستاي يېزىسىدا 1889 ـ يىلى تۇغۇلغان سىدىق ھاجىم ئەنە شۇنداق ئوغلانلارنىڭ بىرى.

سىدىق توققۇز ياشقا كىرمەستە دادىسىدىن، 11 ياشقا كىرمەستە ئاپىسىدىن ئايرىلىپ ئىنىسى زايىپ بىلەن يېتىمچىلىكتە ئۆتتى. ئۇ يازلىقى بايلارنىڭ قولىدا مالاي بولۇپ ئىشلىسە، قىشلىقى تۆمۈرچىگە شاگىرت بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر قانچە يىل ئىچىدىلا تۆمۈرچىلىكنى مۇكەممەل ئۆگىنىۋېلىپ، مەھەللىدىكى ئۇستا تۆمۈرچىلەردىن بولۇپ قالدى.

ھۇنەر ھەر قانداق ئىنسانىنى خار قىلمايدۇ. سىدىق ئەنە شۇ ھۇنىرى بىلەن ھال ـ ئوقىتىنى ياخشىلاپ، ئۆيلۇك ـ ئوچاقلىق بولۇۋالدى. نە ـ نەلەردىن قىران يىگىتلەر كېلىپ ئۇنىڭ گۇلدەك ھۇنىرىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدى. سىدىق ئەسلىدە قول ئاستىدىكى شاگىرتلىرىنى ئىشقا سېلىپ قويۇپ، ھاياتنىڭ پەيزىنى سۈرسە بولاتتى. بىراق ئۇنىڭ كاللىسىدىن

غەم يەنىلا كۆتۈرۈلۈپ كەتمىدى. ئۇنىڭ غېمى زادى نېمە؟ مۇنۇ ئىگە - چاقسىز شاگىرتلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تۇرمۇشى- مۇ؟ ياق! ئۇ بۇ ئىشلارنى ئاللىبۇرۇن ئويلاپ، ئۆز نۆۋىتىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ياقۇپ، ئابـ- دۇقېيىۋم، ئېلاخۇن، روزاخۇن، تاھىر قاتارلىق يېتىم بالىلار- نى ھەق ئالماي ھۇنەر ئۆگىتىپ، دۇكىنىنى ئايرىپ بەردى. ھەتتا بەزىلىرىنى ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ ئۆيلۇك - ئوچاق- لىققۇ قىلىپ قويدى. لېكىن مەھەللىدىكى، ناھىيىدىكى ھەتتا ئىلى رايونىدىكى يېتىملارنىڭ ھەممىسىنى ئۇنداق قىلالمايدۇ - دە. ئۇنىڭ بىردىنبىر غېمى جاغىستاي يېزىسىدىكى 90 پرسەنت- تىن ئارتۇق خەلقنىڭ سۇ قىس بولۇش تۈپەيلىدىن يەر تېرىيال- ماي نامرات تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھالىتىنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى يېزىنىڭ يەر كۆلىمى شۇنچە كەڭ بولسـ- مۇ، شۇڭاقىتتىكى ئۆستەڭ سۈيى يەر ئىگىلىرىنىڭ پايدىلىنـ- شىدىن ئاشمايتتى.

جاغىستاي يېزىسىدا كەڭلىكى 800 مېتىر، چوڭقۇرلىقى 30 مېتىر كېلىدىغان چوڭ بىر ساي بولۇپ، دېلمۇك تېغىدىن كەلگەن سۇ قىش - ياز ئۇزۇلمەي ئاقاتتى. چوڭ ئۆستەڭ مۇشۇ سايدىن قاپتال ياقىلىتىپ چېپىپ چىقىلغانلىقتىن، ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە كەلكۇن كېلىپ، ئۆستەڭنى ئىككى - ئۈچ نۆۋەت يار ئېلىپ كېتەتتى. بۇنىڭ بىلەن زىرائەتلەرنىڭ ئاختاما سۈيى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى سۈلىرى قويۇلماي قالاتتى... سىدىقنىڭ غېمى دەل شۇ ئەسىرلەردىن بېرى سايدا بىكار ئېقـ- ۋاتقان سۇنى بوز يەرلەرگە باشلاش ئىكەنلىكىنى ئۇققان خەلق ئۇنى قوللىدى. سىدىق ئۇستام يېزىدىكى بىر قانچە يەر ئىگىلـ- ىدىن ئاشلىق قەرز ئېلىپ، بالا - چاقىسى، شاگىرتلىرى ۋە ياللىغان بىر قىسىم ئەمگەكچىلىرى بىلەن 1931 - يىلى ئۆسـ- تەڭ قۇرۇلۇشى پىلانىنى باشلىدى. قايتا - قايتا يەر تۇزۇلىشـ-

نى كۆزىتىش ئارقىلىق ئۆستەڭ ئورنىنى ئىسكەندەر ھاجىنىڭ چۆپ چېپىش مەيدانىدىن باشلاشنى مۇقىملىدى. ئۇلار تاكى 1932 - يىلنىڭ كۈز ئايلىرىغىچە كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئىشلەپ، 20 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا يېڭى بىر ئۆستەڭ چېپىپ چىقتى. سىدىق ئۇستام بۇ ئۆستەڭگە «يان ئۆستەڭ» دەپ نام بەرگەندە، خەلق بۇنى قوبۇل قىلماي «سىدىق ئۇستام ئۆستىڭى» دەپ ئاتاشتى. يېڭى چېپىلغان بۇ ئۆستەڭنى كونا ئۆستەڭدىن تۆت كىلومېتىر تۆۋەن چېپىلغاچقا، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئەسلىدىكـ- ىدىن تۆت ھەسسە كېڭەيدى. يەرنى ھەر ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئالماشتۇرۇپ تېرىش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن خە- لى بىرقىسىم دېھقانلار بوز يەر ئېچىپ، ئاز - تولىدىن بولسىمۇ يەر - سۇغا ئىگە بولدى. يېزا بويىچە ئاشلىق مەھسۇلاتى ئە- شىپ، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. بۇنىڭـ- دىن ئىلھاملانغان سىدىق ئۇستام چوڭ ئۆستەڭنىڭ يۇقىرىسىدـ- كى كەڭ مۇنبەت يەرگە سۇ چىقىرىش قارارىغا كېلىپ، بالا - چاقا ۋە شاگىرتلىرى بىلەن 1934 - يىلى يەتتە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ چاپتى. يېزا خەلقى بۇنىڭغا «چوڭ قارىم ئۆستىڭى» دەپ نام بەردى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن 5000 مودىن كۆپرەك يەر يېڭىدىن ئېچىلىپ تېرىقچىلىق قىلىندى.

سىدىق ئۇستام 1937 - يىلى ھەرەمگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلدى. بېسىپ ئۆتكەن دۆلەتلىرىدە باشقا نەرسىگە سەپسالماي، سۇ قۇرۇلۇشىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگەندى. قايتىشىدا مەخـ- سۇس سۇ قۇرۇلۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەش ئەسۋابىدىن بىرنى ئالغاچ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تېخىمۇ تىنچ ياتماي، ئېرىق - ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ 1946 - يىلى چوڭ ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى چوڭ قارىم ئۆستىڭىنىڭ ئاستـ- دىن قايرىپ، ئۇزۇنلىقى تۆت كىلومېتىر كېلىدىغان بىر ئۆسـ- تەڭ چاپتى. خەلق بۇنى «كىچىك قارىم ئۆستىڭى» دەپ ئاتاش-

تى. 1947 ـ يىلىغا كەلگەندە، چوڭ ئۆستەڭ سۈيىدىن بۆلۈپ، ئاقيارىدىن شىمالغا قارىتىپ ئۇزۇنلۇقتىكى «ئاقيار ئۆستىڭى» نى چاپتى. 1948 ـ يىلى چوڭ ئۆستەڭنى تۆت كىلومېتىر ئۇزارتىپ چېپىپ، غەربتىكى سەدىۋاي سېيى بىلەن ئۇچ ئوردىغا سۇ چىقاردى.

سىدىق ھاجىمنىڭ 10 نەچچە يىل ئىزچىل ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىشى نەتىجىسىدە جاغىستاي يېزىسىدا ئېرىق ـ ئۆستەڭ تورى شەكىللەندى. تېرىلغۇ يەر مەيدانمۇ بىر قانچە ھەسسە ئاشتى. ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 1930 ـ يىلىدىكىدىن بەش ھەسسە ئېشىپ، جاغىستاي ئىلى ۋىلايىتى بويىچە «ئاشلىق ئامبىرى» دەپ نام ئالدى.

سىدىق ھاجىم يېشى چوڭايغان چاغدىمۇ يەنىلا ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتۇپ، سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىمىز ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ كەلدى. 1954 ـ يىلى يېزا تەرىپىدىن ئۇكۇرچىگە دېھقانچىلىق گۇرۇپپىسى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ يەردە ئۆستەڭ يوقلۇقىنى كۆرگەن سىدىق ھاجىم بالا ـ چاقلىرى بىلەن ئۆستەڭ چېپىش قارارىغا كەلدى ۋە تۆت كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ چېپىپ، ساينىڭ ئىچىدىكى بىر قانچە بۇلاق سۈيىنى مۇشۇ ئۆستەڭگە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن گۇرۇپپا شۇ يىلى 20 مىڭ مو يەرگە دېھقانچىلىق قىلىپ، مول مەھسۇلات ئالدى.

سىدىق ھاجىم ئۇزۇن يىللار مابەينىدە ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى چاپچال ناھىيىسىگە باشلاشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەندى. شۇڭا ئۇ چاپچال مازارغا كېلىپ، بىر قانچە نۆۋەت دەريانىڭ ئېقىن ئەھۋالىنى ۋە سۇ چىقىرىدىغان جايلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى كۆزەتتى. بىر كۈنى ئۇ يېقىن بىر كىشىسىگە كۆڭلىدىكى پىلاننىنى ئاشكارىلاپ مۇنداق دېدى:

ـ يۇگەنسىز دەريانى بىراقلا بويسۇندۇرۇش ھەقىقەتەن

تەس، ئەمما ئىشنى بىر بالداق، بىر بالداقتىن باشلىساق، مېنىڭچە ئانچە تەسكە چۈشمەيدۇ. بۇ يىل 10 كىلومېتىر ئېرىق چېپىپ سۈنى باشلىۋالىدىغان بولساق، شۇ ئەتراپلاردا تېرىقچىلىق قىلىمىز. بۇنىڭ بىلەن باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسى ئېشىپ، بىزگە قېتىلىدىغانلار كۆپىيىدۇ. قېرىنداشلىرىمىز توختىماي داۋاملاشتۇرىدىغان بولسا، 10 كىلومېتىر 100 كىلومېتىرغا، ئېرىق ئۆستەڭگە ئۆزگەرمەمدۇ . . .

ھېلىقى يېقىن ئادىمى سىدىق ھاجىمغا ئاغزاكى مەدەت بەردى. سىدىق ھاجىم 1961 ـ كۈزدە ئوغلى سەمەتجاننى باشلاپ، قاراتام مەھەللىسىدىن مازارغىچە بولغان 28 كىلومېتىر ئارىلىقىغا ھەر 50 چامدامغا بىردىن پوم دۆۋىلەپ چىقتى. ئاندىن مازار مەھەللىسىنىڭ ئەترەت باشلىقلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچ تۈرلۈك تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپەر ئەمگەك كۈچى بىلەن يېتەرلىك ئۇزۇق ـ تۈلۈكنى ئەترەت بېرىش، سىدىق ھاجىم مەسئۇل بولۇپ سۈنى مەھەللىگە يەتكۈزۈپ بېرىش، ئەگەر يەتكۈزۈپ بېرەلمىسە ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىش ھەققى بىلەن ئاشلىقنى ئۆزى تۆلەش، يەتكۈزۈپ بېرەلىسە ئەترەت تۆلەش، كېيىنكى چاغلاردا باشقا يېزىلار ئۇزارتىپ كەتسە رۇخسەت قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار بار ئىدى. بىراق شۇنچىلىك ئۇلۇغۋار پىلان قارشىلىققا ئۇچراپ بەربات بولدى. ئۇ ھەتتا بەزىبىر مەسخىرىلەرگىمۇ ئۇچرىدى. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئەلەمگە چىدىمای مۇنداق قوشاق توقۇغانىكەن:

قارا تامدىن كەلگىچە،
چاپقىنىم دۇگا بولدى.
مىڭ جاپالىق پوملىرىم،
چاشقانغا ئۇۋا بولدى.

كىشىلەر تەرىپىدىن قىلىنغان توسقۇنلۇق، مەسخىرە سىدىق ھاجىمنىڭ غەيرىتىنى ھوشتالمىدى. 1962 ـ يىلى جا-

غىستاي يېزىسىنىڭ چارۋا مېلى كۆپەيىپ، كۈزلەك، كۆكلەم مەيدانى يېتىشمەي قالدى. سىدىق ھاجىم بۇ قېتىمقى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئاتلىق بىر قانچە كۈن يەتتە سۈمۈل ئۈستىدىكى بوزلۇقنى تەكشۈرۈپ، بىر قانچە قورۇ مالنى باققىلى بولىدىغانلىقىنى پەملىدى. ئۆيگە بېرىپ قەلەيدىن كىچىك ناسۇس ياسىدى. ئاندىن بالىلىرى بىلەن جىيەككە چۈشۈپ قۇدۇق قازدى. قۇدۇقنىڭ قېشىغا ياغاچتىن نو بېكىتىپ، سۇنى ناسۇس بىلەن تارتىپ چىقاردى. نەتىجىدە ئوتلاق مەسىلىسى ھەل بولۇپ، چارۋىچىلىق تەرەققىياتىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

سىدىق ھاجىم يەرلىك سۇ ئىنژېنېرى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئەينى زامانىدىكى جاپاكەش، ئىپتىدائىي گېئولوگ ئىدى. تارىختىن بېرى جاغىستاي يېزىسىدا كۆمۈر يوق ئىدى. يېزا خەلقى تاغدىن ئوتۇن ئەكىلىپ قالايىتتى. سىدىق ئۇستام بۇ ھالەتكە ئۇزۇل ـ كېسىل خاتىمە بېرىش ئۈچۈن ئاتلىق مېڭىپ، ئالمائاتا كۆمۈر كېنى، گاڭگۇل، لەنتەيزە، پىلىچى كانلىرىنىڭ يەر قاتلىمى، تۈپراق تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ چىقتى. ئارقىدىن ئۇ جايلارنى ئۆز يېزىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، مەرۇپ ئاخۇنىنىڭ بۇلىقىنىڭ قاپتىلىدىن كۆمۈر چىقىدىغانلىقىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈردى. 1947 ـ يىلى ھاككاش دېگەن ئادەم بىلەن بىرلىشىپ خاك كولاشنى باشلىۋەتتى. بىر قىسىم ھەسەتخورلار ئۆسەك گەپ تارقاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىرادىسىنى بوشاشتۇرالمىدى. سىدىق ھاجىم بۇنداق گەپلەرگە پىسەنت قىلماي، يازلىقى دېھقانچىلىق بىلەن تۆمۈرچىلىكىنى قىلىپ، قىشلىقى خاك كولىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق بوشاشماستىن 11 يىل ئىشلەپ، 1958 ـ يىلى سۇنى كۆمۈر قاتلىمىغا يەتكۈزدى. بۇ چاغدا كان ئىشلار ئىدارىسىنىڭ مەلۇم ئەترىتى بۇ يەرگە كېلىپ، خاڭنى ئۆتكۈزىۋالدى. ھاككاش بوۋاينى ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىپ، پىنسىيىگە چىقاردى. سىدىق ھاجىم ھېچنەرسە

تەلەپ قىلمىدى.

ھازىر جاغىستاي يېزىسىدىكى 15 مىڭغا يېقىن خەلق سىدىق ھاجىم ئۆمۈر بويى ھەقسىز چېپىپ قالدۇرغان سىدىق ھاجىم، چوڭ قارىم، كىچىك قارىم، ئاقيار، ئۈكۈرچى، باغ ئېرىق ئۆستەڭلىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ تاش ياتقۇزدى. 1974 ـ يىلىدىن باشلاپ قاينۇق ۋە سۈمۈل خەلقى جاغىستاي خەلقى بىلەن بىرلىشىپ يان ئېرىقنى 50 كىلومېتىر ئۇزارتىپ، تاشئۆستەڭ قىلىپ ياسىدى.

پۈتۈن ئۆمرىنى يۇرتىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن ئاتىغان سىدىق ھاجىم 1966 ـ يىلى 77 ـ يېشىدا ۋاپات بولدى. پۈتۈن يېزا خەلقى مەرھۇمنى ھەر ۋاقىت قاتتىق سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئەسلىشىدۇ.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ تۇرمىدىن)

顾　　问：阿尤甫·铁衣甫
编委会主任：瓦哈甫·阿扎买提
编委会副主任：阿布德海·马吉俄　刘长明　李维青　艾景顺
编 委 会 委 员：瓦哈甫·阿扎买提　阿布德海·玛坚
刘长明　李维青　艾景顺　艾尔肯·依布拉音
哈拜·马太　汤一溉　杨乃初　崔书杰　吐哪
吐尔洪·吾买尔
主　　审：瓦哈甫·阿扎买提
副　　审：艾景顺

主　　编：吐尔洪·吾买尔
副 主 编：郭晓林
编　　辑：尚莉　贾孜拉·木哈买提都拉　李云露
责任编辑、校对：吐尔洪·吾买尔　吐尔洪·阿布里孜(特约)

新疆文史资料选辑(维吾尔文)(50)
政协新疆维吾尔自治区委员会文史资料和学习委员会编
乌鲁木齐市南湖北路135号邮编：830063

乌鲁木齐新协印务有限公司
乌鲁木齐市新华北路47号邮编：830002

字数：132千字开本：大32开印张：8印张
印数：1～1200册
2008年12月印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2008)年第252号
(内部资料免费交流)

